

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİ VE
ESKATOLOJİK MİTLER**

DOKTORA TEZİ

**Danışman Hazırlayan
Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK Asim TAŞ**

Malatya- 2024

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİ VE ESKATOLOJİK MİTLER

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Asim TAŞ**

**Danışman
Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK**

Malatya- 2024

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **“ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİ VE ESKATOLOJİK MİTLER”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım tüm eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilen eserlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

27/12/2024

Asim TAŞ

TEŞEKKÜR

Yapmış olduğum bu doktora çalışmasında desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, değerli katkılarıyla bana yol gösterip bu çalışmayı tamamlamama vesile olan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK'a, doktora eğitimim boyunca fikirlerinden faydalandığım ve desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Mehmet Emin SULAR'a, katkı ve önerileri için Tez İzleme Kurulu Üyelerim Prof. Dr. Hamdi ONAY'a ve Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmanın tamamlanması aşamasında yapacakları katkılar için kıymetli Jüri üyelerime şimdiden teşekkür ederim. Son olarak bu süreçte fedakârca yanımda olan değerli ve özverili eşim Emine Hanıma ve beraber öğrencilik yaptığım çocuklarım Besim, Berin ve Dila'ya teşekkür etmem gerekir.

ÖZET

ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİ VE ESKATOLOJİK MİTLER

Zerdüştilik, antik Pers İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ve Zerdüş (Zoroaster) tarafından kurulan bir din ve felsefi sistemdir. Bu dinin eskatolojik inançları, insanın varoluşunu, ahlaki sorumluluğunu ve evrendeki yerini anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Zerdüştilikte eskatoloji, dünyanın sonu, kıyamet ve insanın nihai kaderi ile ilgili inançları kapsamaktadır. Bu inançlar, Zerdüş'ün öğretilerinde derin bir şekilde kök salmış olup hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ahlaki ve etik değerlerin şekillenmesinde etkili olmaktadır.

Zerdüştilikte iyilik ve kötülük mücadelesi, eskatolojik inançların merkezinde yer alan ve evrenin ontolojik yapısını belirleyen temel bir temadır. Bu mücadele, Ahûra Mazda (iyilik ve düzenin Tanrısı) ve Ehrimen'nin (kötülük ve kaosun ruhu) karşıtlıkları etrafında şekillenmektedir. Zerdüştilik, kozmik bir çatışma olarak tanımlanan bu ikiliğin, evrenin yaratılışından itibaren var olduğunu ve insanlık tarihinin her döneminde bireylerin ahlaki seçimlerini etkilediğini öne sürmektedir. Eskatolojik bir perspektiften değerlendirildiğinde, bu mücadele, Fraşhakereti döneminde nihai bir sona ulaşacak ve iyiliğin galip geleceği inancı ile sonuçlanacaktır. Bu süreçte, bireylerin yaşamları boyunca gerçekleştirdikleri eylemler, yargı günü geldiğinde belirleyici bir rol oynayacak; iyi eylemler, ruhların cennete kabul edilmesine, kötü eylemler ise cehenneme düşmesine yol açacaktır. Dolayısıyla, Zerdüştilikteki iyilik ve kötülük mücadelesi, yalnızca bireysel bir ahlaki sorumluluk değil, aynı zamanda evrensel bir düzenin sağlanması için gerekli olan kozmik bir çatışma olarak değerlendirilmektedir.

Zerdüştilikte eskatolojik inançların merkezinde “Fraşhakereti” kavramı yer almaktadır. Bu terim, dünyanın sonundaki yenilenme sürecini ifade etmektedir. Fraşhakereti, evrenin nihai bir düzene kavuşacağı, tüm ruhların yargılanacağı ve kötülerin cezalandırılacağı bir dönemi simgelemektedir. Bu süreçte, bireylerin yaşamları boyunca gerçekleştirdikleri davranışları, iyi ve kötü eylemlerine göre değerlendirileceğine yönelik inanç, Zerdüştiliğin ahlaki çerçevesini oluşturmaktadır.

Zerdüştilikte eskatolojik inançların önemli bir unsuru, “Soşyânt” figürüdür. Soşyânt, kıyamet sonrası dönemde dünyayı kurtaracak olan bir kurtarıcı olarak kabul

edilmektedir. Soşyânt'ın üç kez dünyaya geleceği inancı, bu figürün önemini artırmaktadır. Soşyânt'ın gelişi, evrendeki kaosu sona erdirecek ve insanları kurtaracaktır. Bu kurtuluş, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir yeniden doğuşu simgelemektedir.

Zerdüştilikte, her bireyin yaşamı boyunca gerçekleştirdiği eylemler, ölümünden sonra yargılanmaya tabi tutulacaktır. Bu yargı süreci, “Çinvat Köprüsü” üzerinden geçişle gerçekleşir. Yargılama sonucuna göre iyi ruhlar, bu köprüden geçerek cennete ulaşırken, kötü ruhlar köprüyü geçemeyerek cehenneme düşerler. Bu yargı süreci, bireyin ahlaki sorumluluğunun ve özgür iradesinin sonucunu ortaya koymaktadır.

Zerdüştilikte eskatolojik inançlar, iyi ile kötü arasındaki sürekli çatışmayı da içermektedir. Ahûra Mazda, iyiliğin ve düzenin temsilcisi olarak, “Âşa” (doğru düzen) kavramıyla ilişkilendirilirken Ehrimen (kötülük ruhu) ise “Druj” (yalan) ile temsil edilmektedir. Bu iki güç arasındaki mücadele, evrenin ve insanlığın kaderini belirlemekte, Zerdüştilik eskatolojisine göre, bu çatışmanın sonunda iyiliğin galip geleceğine inanılmaktadır.

Zerdüştilikte son zamanlar, evrenin yeniden doğuşunu ve tüm insanların Ahûra Mazda'nın huzuruna kabul edileceği bir dönemi simgeler. Bu dönemde, tüm ruhlar, geçmişteki eylemlerine göre yargılanacak ve nihai bir düzen sağlanacaktır. Bu süreç, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir dönüşüm ve yenilenme anlamına gelmektedir.

Zerdüştilikteki eskatolojik inançlar, insanın varoluşunu ve evrendeki yerini anlamada kritik bir rol oynamaktadır. İyi ile kötü arasındaki mücadele, bireyin özgür iradesi ve nihai kurtuluş temaları, Zerdüştiliğin temel taşlarını oluşturmaktadır. Bu inançlar, Zerdüştiliğin ahlaki ve etik değerlerini pekiştirirken, aynı zamanda bireylerin yaşamlarına anlam katmaktadır. Zerdüştilikte eskatoloji, tarihsel ve kültürel bağlamda derin bir etkiye sahiptir.

Anahtar kelimeler: Zerdüştilik, Eskatoloji, Fraşhakereti, Kurtarıcı, Soşyânt.

SUMMARY

ESCHATOLOGY AND ESCHATOLOGIC MYTHS IN ZOROASTRIANISM

Zoroastrianism is a religion and philosophical system that emerged in the ancient Persian Empire, founded by Zoroaster. The eschatological beliefs of this religion play a critical role in understanding human existence, moral responsibility, and one's place in the universe. In Zoroastrianism, eschatology encompasses beliefs related to the end of the world, the apocalypse, and the ultimate fate of humanity. These beliefs are deeply rooted in the teachings of Zoroaster and significantly influence the formation of moral and ethical values at both individual and societal levels.

The struggle between good and evil occupies a central position in Zoroastrian eschatological beliefs and is a fundamental theme that determines the ontological structure of the universe. This struggle is shaped around the opposition between Ahûra Mazda (the God of goodness and order) and Ehrimen (the spirit of evil and chaos). Zoroastrianism posits that this duality, defined as a cosmic conflict, has existed since the creation of the universe and has influenced the moral choices of individuals throughout human history. From an eschatological perspective, this struggle will reach a definitive conclusion during the Frashokereti period, culminating in the belief that good will ultimately prevail. In this process, the actions individuals perform throughout their lives will play a decisive role on the day of judgment; good deeds will lead to the acceptance of souls into paradise, while bad deeds will result in their descent into hell. Therefore, the struggle between good and evil in Zoroastrianism is regarded not only as an individual moral responsibility but also as a necessary cosmic conflict for the establishment of universal order.

At the center of Zoroastrian eschatological beliefs lies the concept of "Frashakereti." This term refers to the process of renewal at the end of the world. Frashakereti symbolizes a period in which the universe will achieve a final order, all souls will be judged, and the wicked will be punished. The belief that individuals will be evaluated based on their good and bad deeds throughout their lives forms the moral framework of Zoroastrianism.

An important element of Zoroastrian eschatological beliefs is the figure of the "Saoshyant." The Saoshyant is considered a savior who will redeem the world in the post-apocalyptic era. The belief that the Saoshyant will come to the world three times enhances

the significance of this figure. The arrival of the Saoshyant will end the chaos in the universe and save humanity. This salvation symbolizes a rebirth at both individual and societal levels.

In Zoroastrianism, the actions of each individual throughout their life are judged after death. This judgment process occurs through the passage over the "Chinvat Bridge." Good souls cross this bridge to reach paradise, while bad souls fail to cross and fall into hell. This judgment process highlights the individual's moral responsibility and the consequences of free will.

Zoroastrian eschatological beliefs also encompass the ongoing conflict between good and evil. Ahûra Mazda is associated with the concept of "Asha" (truth and order) as the representative of goodness and order, while Ehrimen (the spirit of evil) is represented by "Druj" (lie). The struggle between these two forces determines the fate of the universe and humanity, with Zoroastrian eschatology asserting that good will ultimately triumph in this conflict.

The end times in Zoroastrianism symbolize the rebirth of the universe and a period in which all people will be accepted into the presence of Ahûra Mazda. During this time, all souls will be judged based on their past actions, and a final order will be established. This process signifies a transformation and renewal at both individual and societal levels.

The eschatological beliefs in Zoroastrianism play a critical role in understanding human existence and one's place in the universe. The struggle between good and evil, the themes of individual free will, and ultimate salvation constitute the foundational elements of Zoroastrianism. These beliefs reinforce the moral and ethical values of Zoroastrianism while also adding meaning to individuals' lives. Zoroastrian eschatology has a profound impact in historical and cultural contexts.

Keywords: Zoroastrianism, Eschatology, Frashakereti, Savior, Saoshyant.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
SUMMARY	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı.....	4
3. Araştırmanın Önemi	5
4. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları	6
5. Araştırmanın Kaynakları	8

BİRİNCİ BÖLÜM MİTOLOJİ VE ESKATOLOJİ

1.1. Mitoloji	16
1.2. Eskatoloji.....	22
1.3. Eskatoloji Mitleri.....	30

İKİNCİ BÖLÜM ZERDÜŞT VE ZERDÜŞTİLİK

2.1. Zerdüş Öncesi İran Halkı: Ariler/Aryahlar	37
2.2. Zerdüş.....	39
2.3. Zerdüştilik.....	50
2.4. Zerdüştilik Öğretisi	55
2.5. Zerdüştiliğin İnanç Esasları	57
2.6. Zerdüştilerin Kutsal Kitabı: Avesta	58
2.7. Zerdüştiliğin Tanrısı: Ahûra Mazda	64
2.8. Gâtha'ların Monoteist Tanrısı	67
2.9. Avesta Edebiyatında Düalizm	73

2.10. Pehlevi Metinlere göre Yaratılış ve Düalizm (Eskatolojik Başlangıç).....	76
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİK MİTLER

3.1. Zerdüştilikte Eskatoloji Anlayışına Genel Bakış.....	83
3.2. Bireysel Eskatoloji	95
3.2.1. Ölüm.....	95
3.2.2. Cenaze Kaldırma Usullerinde Eskatolojik İnanışlar ve Sessizlik Kuleleri/Dahme	100
3.2.3. İyi Ruhun Durumu	102
3.2.4. Kötü Ruhun Durumu	106
3.2.5. Yargılanma/Çinvad Köprüsü	111
3.2.6. Ahirette Ödül ve Ceza	115
3.2.7. Cennet	123
3.2.8. Cehennem/Dûzeh	127
3.2.9. Hemîstegân/Âraf	131
3.3. Zerdüştilikte Kozmik/Evrensel Eskatoloji	133
3.3.1. Kıyamet Alametleri/ Goçhir Kuyruklu Yıldızı	135
3.3.2. Kurtarıcı Mitleri	137
3.3.3. Zerdüştilikte Kurtarıcılar/Soşyântlar	141
3.3.4. Birinci Kurtarıcı: Êşider	150
3.3.5. İkinci Kurtarıcı: Êşidermah	153
3.3.6. Üçüncü Kurtarıcı: Astvat Ereta/ Êşider	154
3.3.7. Diriliş	157
3.3.8. Câvidânân /Ölümsüzler	161
3.3.9. Kıyamet /Fraşhakereti.....	167
3.4. Zerdüştilikte Eskatolojik Kâhinler/Öteki Dünya Yolcuları	174
3.4.1. Bilge Câmâsp	175
3.4.2. Zerdüş	177
3.4.3. Kral Wiştasp (Goştasp)	178
3.4.4. Adil Vîrâf (Ardâvîrâf)	179
3.4.5. Kerdir	181

3.4.6.Cemşid.....	182
3.5. Zerdüştilik Eskatolojisinin Diğer Dinlere Etkisi	184
SONUÇ	190
KAYNAKÇA.....	195
İNTERNET KAYNAKLARI	205

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
bkz.	: Bakınız
böl.	: Bölüm
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Edt.	: Yayına Hazırlayan/Editör
H.z.	: Hazreti
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
Pehl	: Pehlevice
s	: Sayfa
Trc	: Tercüme
vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Zerdüştilikte eskatoloji ve eskatolojik mitlerdir.Çünkü Zerdüştilik, insanlık tarihinin en eski inanç sistemlerinden biri olarak kabul edilmekte ve ahlaki ilkeler açısından derin bir felsefi zenginlik sunmaktadır. Bu inanç sisteminin temel ahlaki ilkeleri, “iyi düşünce,” “iyi söz” ve “iyi davranış” kavramları üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca, Zerdüştilikte “Dünyada tek bir yol vardır, o da doğruluktur” anlayışı, ahlaki bir rehber olarak öne çıkmaktadır. Doğru yol, Tanrı Ahûra Mazda tarafından belirlenen yoldur; bu yolu takip edenler, doğruluğun ve iyiliğin savunucuları olarak tanımlanmaktadır.

Zerdüştilikte, evrenin yaratılmasından itibaren iyiliğin temsilcisi olan tanrısal gücün karşısına kötülüğün temsilcisi Ehrimen¹ (şeytan, kötü, ruh, divler) konumlandırılmıştır. Bu iki güç, evrenin yaratılışından kıyamete kadar süren bir çatışma halindedir. Dünya, iki gücün mücadele sahnesi olarak kabul edilmektedir.

Zerdüştilik, Ahûra Mazda (Ormezd) ve Angramînu’yu (Ehrimen) iyilik ve kötülüğün sembolleri olarak tanımlanmaktadır. Ahûra Mazda, evrenin yaratıcısı ve iyiliğin kaynağı olarak kabul edilirken, Angramînu (Ehrimen), kötülüğün kaynağı olarak görülmektedir. Sasani İmparatorluğu (224-651) döneminde, oluşturulan Zerdüştilik ile ilgili metinlerde Ahûra Mazda’nın adı Ormezd, Angramînu’nun adı ise Ehrimen olarak geçmeye başlamıştır. Bu değişim, dil ve kültürel etkileşimlerin bir sonucu kabul edilmektedir. Çalışmamızda, isim karmaşasını önlemek amacıyla metnin tamamında Ehrimen terimi kullanılmıştır.

Zerdüştiliğe göre, evrenin tarihi, iyilik ve kötülük arasındaki bu çatışmanın bir yansımasıdır. Ahûra Mazda, nihai zaferini kazanarak evreni kötülükten arındıracak ve düzeni tam anlamıyla tesis edecektir. Bu süreç, Zerdüşti eskatolojide “Fraşakereti” olarak adlandırılan bir dönemde gerçekleşecektir. Fraşakereti, tüm varlıkların yeniden doğuşunu ve evrenin nihai olarak iyilikle dolmasını simgelemektedir. Bu eskatolojik vizyon, insanları

¹ Ehrimen (Ahriman) kelimesi Pehlevi kökenli olup, Zerdüştilikte kötülük ve yalancılığın tanrısı olarak tanımlanır. Avesta’da bu figür, Angramînu olarak geçmektedir ve “kötü ruh”olarak nitelendirilmektedir. Avesta’nın Vendidad 33. bölümünün Fargard 1 kısmında, Ahûra Mazda ile Ehrimen arasındaki karşıtlık üzerine kurulu bir anlatım bulunmaktadır. Bu bölümde, tüm olumsuzlukların, hastalıkların ve ölümün yaratıcısı olarak Ehrimen gösterilmektedir. Bkz. Dermestter, *Avesta, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, çev. İbrahim Bingöl - Fahriye Adsay (Avesta Basın Yayın, 2012), s. 35. 37.

iyi eylemlerde bulunmaya teşvik etmektedir. Çünkü her bireyin eylemleri, bu nihai sonuca ulaşmada önemli bir rol oynamaktadır.

Ehrimen'in etkisi, dünya üzerinde kötülüğün varlığını sürdürmesine neden olurken, Ahûra Mazda'nın öğretileri, insanları kötülüğe karşı direnmeye ve iyiliği seçmeye yönlendirmektedir. Ahûra Mazda, iyiliğin, ışığın ve düzenin sembolü olarak bireyleri iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemlerle yaşama teşvik etmektedir. Zerdüştilikte, insanlara düşen görev, Ahûra Mazda'nın öğretilerini benimseyerek, Ehrimen'in etkilerine karşı durmaktır.

İyi ve kötü arasındaki çatışma, hem evrensel hem de kişisel bir düzlemde yaşanır; her birey, seçimleriyle bu çatışmanın parçası olur. Ahûra Mazda'nın rehberliği, insanlara sadece karşılaştıkları kötülüklerle baş etme gücü vermez, aynı zamanda onların ruhsal büyümesine ve gelişimine katkıda bulunmaktadır.

Zerdüştilikteki eskatolojik inançlar, Ahûra Mazda ve Ehrimen arasındaki çatışmanın evrensel bir anlam taşıdığını ve bu mücadelenin insanlık tarihinin sonuna kadar devam edeceğini öne sürmektedir. Bu, bireylerin yaşamları boyunca iyiliği seçmelerinin ve kötülüğe karşı durmalarının önemini artırır, çünkü her bireyin katkısı, evrenin nihai düzenine ulaşmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın konusu, günümüzde hâlâ belli bir inanan kitlesine sahip olan Zerdüştilik eskatolojisini ele almaktadır. Zerdüştiliğin eskatolojik inançları, yaşam, ölüm ve ahiret anlayışında merkezî bir rol oynamakta olup bu inançların kökenleri, kaynakları ve gelişimi üzerine yapılan çalışmalara zemin hazırlamaktadır.

Eskatoloji son şeyleri konu edinmektedir. Zerdüşti eskatolojisinde son şeylere ulaşmada takip edilecek yol yaratılış süreci ile belirlenmeye başlamaktadır. Yaratılış süreci Ahûra Mazda'nın evreni karanlıktan aydınlığa çıkardığı bir eylem olarak tanımlanmaktadır. Bu yaratılış eylemi, düzen ve düzenlilik (Âşa) ilkesi etrafında şekillenirken, bireylerin yaşamında ahlaki bir rehberlik sunmaktadır. Kötü güç olan Ehrimen'in varlığı, yaratılışın sürekli olarak bir çatışma içinde olduğunu ve bu çatışmanın bireylerin yaşamlarında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Ölüm, Zerdüştilikte geçişsel bir durum olarak kabul edilir; bireylerin ruhları, dünya hayatının sona ermesi ile birlikte bir başka gerçekliğe geçiş yapmaktadır. Ölümden sonraki yaşam, insanların yaptıkları seçimlerin ve eylemlerin sonucuna bağlı olarak şekillenmektedir. Zerdüştilik eskatolojisine göre, bireylerin ruhları, öldükten sonra çeşitli

yollarla değerdendirilecek ve bu değerdendirme sonucunda cennet veya cehennem gibi nihai duruma ulaşacaktır.

Zerdüştilikte yaratılış, ölüm ve ölümden sonraki yaşam kavramlarının izini sürmek amacıyla inanç sistemindeki mitolojik unsurlar önemli bir yer edinmektedir. Zerdüştiliğin mitolojik unsurları, evrendeki dengeyi sağlamak ve bireylerin hayatlarına yön vermek amacıyla oluşturulmuştur. Bu unsurlar, insanları eylemlerinin sonuçları konusunda bilinçlendirmekte ve ahlaki seçimlerin farkında olmaya teşvik etmektedir.

Zerdüştiliğin mitolojik anlatıları, yaratılışı, varoluşu ve insanın ahlakî sorumluluklarını derinlemesine ele almaktadır. Bu mitleri, Ahûra Mazda'nın evreni düzenli bir şekilde yarattığını ve bu düzenin korunması için insanların önemli bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Zerdüştilikte eskatolojik düşünceler, doğrudan mitolojik unsurlarla bağlantılıdır. Ölüm ve ölümden sonraki yaşamın nasıl şekilleneceği, Zerdüşti mitolojide yer alan öyküler ve semboller aracılığıyla açıklanmaktadır. Dolayısıyla Zerdüştilikte eskatoloji konusu incelenirken, mit ve mitoloji ile olan bu bağlantılar da çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Bu bağlamda, çalışmamızın başlığı “Zerdüştilikte Eskatoloji ve Eskatoloji Mitleri” olarak seçilmiştir. Bu başlık altında, Zerdüştiliğin eskatolojik görüşlerini ve mitolojik anlatılarını inceleyerek bu dinin eskatolojik bağlamda insanlık tarihindeki yerini ve önemini anlamaya yönelik çabalar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Zerdüştilik teolojisi, Tanrı, peygamber, şeytan, kıyamet, kurtarıcı, diriliş, cennet, cehennem ve ilahi adalet gibi kavramlara sahiptir. Bu nedenle, bu dinin inananları gelecekte bir yaşamın ya bu dünyada ya da başka bir yerde bir dizi yaşam biçimiyle var olması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu düşünceler, belirli bir zaman ve mekânda yaşayacak insanların korkularından ve umutlarından kaynaklanan gelecek ile ilgili insani kaygıları ifade etmektedir.

Çalışma giriş, sonuç ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Mitoloji ve Eskatoloji” olarak adlandırılmış olup burada ana hatlarıyla bu iki temel kavram hakkında bilgi verilmiştir. “Zerdüşti ve Zerdüştilik” başlıklı ikinci bölümde öncelikle Zerdüşti'nin ortaya çıktığı dönemde İran toplumunu oluşturan Ari toplumu, Zerdüşti'nin doğumu, yaşamı mücadelesi, kutsal kitabı Avesta ve dinin inanç ilkeleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde “Eskatoloji ve Mitleri” hakkında genel bilgiler verilmiştir. “Zerdüştilikte Eskatoloji ve

Eskatolojik Mitler” adını taşıyan ve üçüncü bölümün alt başlıkları olan kısımda; bireysel eskatoloji, ölüm, yargılanma, ahiret, cennet, cehennem kozmik eskatoloji ve mitler, kıyamet alâmetleri, kurtarıcı mitleri, Soşyânt, kıyamet (Fraşhakeret), yeniden diriliş ve mahşer, hesap günü telakkisi olarak ele alınıp incelenmiştir.

Çalışmanın konusu, Zerdüştilikte eskatoloji ve mitler ile sınırlı tutulduğundan, konu başlıkları belirlenirken bu inanç sisteminin eskatolojik unsurlarına odaklanılmıştır. Bu yaklaşım, Zerdüştiliğin kendine özgü eskatolojik öğretilerini ve mitolojisini daha derinlemesine inceleme fırsatı sunmaktadır. Eğer diğer din ve inançlardaki eskatolojik kavramları da ele alsaydık çalışmanın kapsamı önemli ölçüde genişleyecek ve belirlediğimiz odak noktası dışına çıkmamıza neden olacaktı.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Zerdüştilikte ahiret konusunu eskatolojik açıdan incelemeyi amaçlamaktadır. Zerdüştilik eskatolojisi hakkında daha önce konumuzla ilgili ortaya konulan çalışmalar sınırlı bir düzeyde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma ile Dinler Tarihi alanı literatürüne katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca çalışma, Zerdüştiliğin dinî öğretilerinin karmaşıklığını ve derinliğini anlamak için önemli bir perspektif sunmayı da amaçlamaktadır.

Zerdüştilikte kıyamet, yargı ve ebedi yaşam inancı önemli bir yer tutmaktadır. Bu inançlar, inanırlarının yaşamlarını daha anlamlı hale getirmek ve onları daha iyi bir geleceğe hazırlamak için umutlandırmaktadır. Çalışma, Zerdüştiliğin kutsal metinleri olan Avesta ve diğer tarihi metinlerden yararlanarak eskatolojik temaların nasıl şekillendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Zerdüşti eskatolojinin, iyi ile kötü arasındaki mücadele ve adaletin tecellisi konularındaki görüşleri incelenerek, bu öğretilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki etkileri ortaya konulacaktır.

Öldükten sonraki yaşam veya dünyanın sonunu hazırlayan mitik olaylar ve kahraman figürlerinin Zerdüşti teolojisindeki yansımaları, bu araştırmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Zerdüştilikteki eskatolojik mitler, benzerlikler, dünyanın sonuyla ilgili tasavvurlar, eskatolojik kahramanlar, ölüm, yenilenme (Fraşhakeret), diriliş, hesap günü, Çinvat Köprüsü, ödül ve ceza gibi kavramların açıklanması ve Dinler Tarihi perspektifinden yorumlanması hedeflenmektedir. Çalışmamızda sınırlı bir şekilde

dünyanın sonuyla ilgili eskatolojik inanışlar, diğer dinlerin eskatolojik inanışlarıyla karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıkları da ortaya koyulmuştur.

Yaptığımız literatür taraması sonucunda, ülkemizde Dinler Tarihi alanında Zerdüştilik eskatolojisi konusunda müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bundan dolayı, Zerdüştiliğin eskatolojik inanışlarının ayrıntılı bir biçimde incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışma, mevcut literatürdeki eksiklikleri gidermeyi ve Zerdüştiliğin eskatolojik inançlarının daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

3. Araştırmanın Önemi

İnsanların ölümsüzlük arzusu, dünyanın sonunda meydana gelecek eskatolojik olaylara karşı ilgisinin artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda insanlar inandıkları dinlerin kaynaklarından yola çıkarak, yeniden diriliş, ölümsüzlük ve tanrısal adaletin gerçekleşmesi gibi konular üzerinde zengin bir inanış ortaya koymuşlardır. Bu inanışların şekillenmesinde özellikle cennet ve cehennemin varlığına yönelik düşünceler önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, eskatoloji, insanın varoluşsal sorularına yanıt arayışında merkezî bir konu olmaktadır.

Tevhit, kıyamet, öte dünya hayatı, ruhun ölümsüzlüğü, çizgisel yaşamın son bulmayacağı, Çinvat Köprüsü, cennet, cehennem, hemîstegân denilen cennet ve cehennem arasındaki ara bölge, şeytan, melek, eskatolojik kurtarıcı miti (Soşyânt) gibi birçok dinî inancın temellerinin Zerdüş't tarafından atıldığı iddia edilmektedir. Bu inançlar, Zerdüştiliğin eskatolojik yapısının önemli bileşenleri olarak öne çıkmaktadır.

Zerdüştiliğin ahiret kavramı, insanların bu dünyadaki eylemlerinin sonuçlarını deneyimleyecekleri bir sonraki yaşam ile bağlantılıdır. Cennet ve cehennem, kişinin yaşamında gösterdiği ahlaki erdemlere ve tercihlere göre belirlenmektedir. Bu bağlamda, Zerdüştiliğin ahiret anlayışı, kişinin bireysel sorumluluğunu ve etik davranışlarını vurgulamakta ve toplumun dinamikleriyle bağlantılı olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla, Zerdüş't eskatolojisinin, tarihsel ve kültürel bağlamda değerlendirilmesi, bu inanç sisteminin evrensel boyutlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Bazı araştırmacılar, Zerdüştiliği kıyamet ve ahiret konularından bahseden ilk din olarak tanıttıkları için bu durum konunun önemini daha da artırmaktadır. Zerdüştilik, dünya üzerinde var olan en eski dinlerden biri olarak kabul edilmektedir. Zerdüştiliğin

komşu dinler üzerindeki varsayılan etkisi, muhtemelen akademik camianın bu dine yönelik ilgi göstermesinin başlıca nedenlerinden biridir.² Örneğin, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Karşılaştırmalı Dinler Profesörü John Russell Hinnells (1941-2018), Zerdüştiliğin doğuda ve batıda birçok dinî etkilediğini ve ahiret tasavvurlarının bunun üzerine inşa edildiğini iddia etmektedir.³

Doğu bilimci, antropolog ve Avesta uzmanı Mary Boyce (1920-2006), Zerdüştiliğin vahyedilmiş dünya dinlerinin en eskisi olduğunu vurgulamaktadır.⁴ Ayrıca, Zerdüş'tün bireysel yargı, cennet, cehennem, bedenin gelecekteki dirilişi, genel kıyamet ve yeniden birleşen ruh ve beden için sonsuz yaşam öğretilerini öğreten ilk kişi olduğunu ifade etmektedir.⁵ Bu görüş, Zerdüş't eskatolojisinin önemini pekiştirmektedir. İngiliz karşılaştırmalı dinler tarihçisi Samuel Henry Hook (1874-1968), eskatolojik mitlerin kökeninin Zerdüştiliğe dayandığını belirtmektedir.⁶ Pakistanlı Zerdüş't rahip ve akademisyen Maneckji Nusserwanji Dhalla (1875-1956), Yahudilerin Zerdüş'ti eskatolojilerden etkilendiğini aktarmaktadır.⁷ Ali Şeriatî (1933-1977), İbrahimî dinlerin dışında kıyameti ilk defa tasvir eden dinin Zerdüş'tilik olduğunu ifade etmiştir.⁸ Ayrıca, son dönemin önemli din bilginlerinden Pakistanlı Muhammed Hamidullah (1908-2002) günümüzde mevcut dinler arasında en eski dinin Mecûsîlik (Zerdüş'tilik) olduğunu ifade etmektedir.⁹

Bu görüşler, Zerdüş'tiliğin, yalnızca kendi inanç sisteminde değil, diğer dinlerin gelişiminde de belirleyici bir etkiye sahip olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Zerdüş'tilik eskatolojisinin bu bağlamda incelenmesi, dinler arasındaki etkileşimleri ve bu etkileşimlerin inanç sistemlerinin evrimindeki yerine işaret etmektedir.

4. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Dinler Tarihi'ne ait araştırma konularının yalnızca tarih bağlamında ele alınıp dinin yaşam alanı ve dinî tecrübenin dikkate alınmaması, konuların yeterince anlaşılamamasına

² Michael Stausberg, "On the Study of Zoroastrianism", *Numen* 55 (2008), s. 2.

³ John. R Hinnells, *Şinaht-i Esâtîr-i Îrân*, çev. jale Amuzgar (Tahran: Çapı-ı Behmen, 1388), s. 97.

⁴ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices* (USA: Brydone PrintersLtd, 1979), s.1.

⁵ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, 29.

⁶ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alaeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2015), s.19.

⁷ Dhalla Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism* (Newyork: Oxford University Press, 1938), s.7.

⁸ Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr, 2019), c .II, s. 202.

⁹ Muhammed Hamidullah, *Sorunlar Sorular ve Cevaplar*, çev. Zahit Aksu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), s.210.

sebepe olabilmektedir. Bu nedenle, Dinler Tarihi araştırmalarında çok boyutlu bir yaklaşım benimsenmesi, dinin sadece tarihsel bir olgu olarak değil, aynı zamanda dinamik ve yaşayan bir tecrube olarak anlaşılması gerekir. Böylece, dinlerin bireyler ve topluluklar üzerindeki etkileri daha derinlemesine ele alınabilir ve dinlerin toplumsal yapıdaki rolü daha iyi anlaşılabilir.

Bu alışma, Zerdüştîlik geleneğindeki eskatolojik inançları ve mitleri incelemeye odaklanmaktadır. Dinsel geleneklerin anlaşılabilmesi ve eskatolojinin izlenebilmesi için, ilgili dinin kutsal metnlerinin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Zerdştlerin kutsal kitabı Avesta ve diğer din metinler, eskatolojik temaların ve mitlerin analizi için temel bir kaynak olarak ele alınmıştır.

Çalışmada literatür taraması yöntemi uygulanmış ve fenomenolojik yaklaşım benimsenmiştir. Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde fenomenolojik yöntemin “paranteze alma” (epoche) tekniği kullanılmıştır. Din fenomenologları, araştırılan din konu hakkında bir hissiyat geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Zira araştırılan konular, cansız varlıklar değildir. Bu bağlamda, araştırmacının inanana anlamak için empati kurması ve kendi n yargılarını paranteze alması (epoche) nem arz etmektedir. Araştırmacı, saf fenomenlere ulaşabilmek amacıyla tüm yargılarını askıya almalıdır.¹⁰ Bu anlamda alışmamızda Zerdştliğin eskatolojik anlayışı kendi bakış aımız ya da kendi doğrularımızdan ziyade olduğu gibi anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca araştırmada hedeflediğimiz amaçlara ulaşabilmek için Zerdştlikteki orijinal metin ve kaynaklara dayanarak deskriptif yöntem de kullanılmıştır.

Metinleri anlama ve yorumlama konusunda hermenötik sisteme de başvurulmuştur. Ayrıca, çalışmada dinler tarihinin bir yöntemi olan karşılaştırma metodu da kullanılmıştır. Bu metod doğrultusunda, Yahudilik, Hristiyanlık, İşlam ve diğer bazı dinler ile konu bağlamında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bilgi toplama tekniğinde literatür tarama sistemi kullanılmıştır. Literatür taraması gerçekleştirilirken Zerdüştîlik hakkında kaleme alınan ilk eserleri dikkate almaya zen gösterdik. Matbu eserlerin dışında, başta “Avesta.org” olmak üzere Zerdştlerin internet sitelerindeki bilgi ve dokümanlardan da faydalanılmıştır. Bu siteler, literatür açısından önemli kaynaklar sunmaktadır. Söz konusu sitelerde yer alan elektronik baskılar ve PDF formatındaki eserler, çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır.

¹⁰ Emir Kuşçu, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith rneği* (Ankara, 2011), s.35.

Özellikle Zerdüştiliğin ortaya çıktığı coğrafyanın dili olmasından dolayı, Zerdüşti yazarlar tarafından bu din hakkında kaleme alınan Farsça kaynaklar, dergiler ve makaleler incelenmiştir. Farsça kaynakların yanı sıra İngilizce başta olmak üzere diğer dillerde yazılmış kaynaklara da başvurulmuştur. Çalışmada farklı dillerdeki kaynakların kullanılması, Zerdüştiliğin farklı kültürlerde nasıl algılandığını ve yorumlandığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Dinler Tarihi bilim dalında, bir dinin müntesiplerinin kavramlarıyla o dinî tanıtmak kabul gören bir yaklaşımdır. Bu nedenle çalışmamızda Zerdüştilik ifadesi kullanılmıştır. Bu tercihin sebebi çalışmanın anlaşılabilirliğini amaçlamaktır. Çalışmamızda kavramların doğru ve tutarlı bir şekilde kullanılması, Zerdüştilik üzerine yapılan akademik çalışmaların daha kolay anlaşılabilir olmasını sağlayacak ve okuyucuların konuyu daha iyi anlamalarına yardımcı olacaktır.

Çalışmamızın evreni Zerdüştilik, örneklemimiz ise Zerdüştilikte eskatolojik inanç ve unsurlardır. Bu bağlamda, Zerdüştilik içindeki eskatolojik mitler; görevleri, kendilerine yüklenen anlamlar, manevi mahiyet ve kişilikleri açısından detaylı bir şekilde incelenip ortaya konulacaktır.

5. Araştırmanın Kaynakları

Konumuz “Zerdüştilikte Eskatoloji ve Eskatoloji Mitleri” olduğundan, öncelikle Zerdüştilik ile ilgili akademik çalışmalar dikkate alınarak bu alandaki literatür incelenmiştir. Zerdüştilik ile ilgili Farsça ve diğer dillerde yazılmış kitaplar, dergiler, ansiklopedi maddeleri ve makaleleri kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Zerdüşt'ün Antik İran'da vaaz ettiği dinin temel kaynakları, Zerdüşt ve takipçilerinin yeni dinî inançlarını savunduğu kutsal metinlerde yer almaktadır. Bu kaynaklar, Pehlevi ve Pazend eserleri ile oluşturulan Avesta edebiyatını ve XVIII. yüzyılın sonuna kadar Modern Farsça ile kaleme alınan eserleri kapsamaktadır.

Çeşitli inanç ve milletlerden insanlar, Zerdüşt ve öğretileri hakkında en erken dönemlerden günümüze kadar yazılar kaleme almışlardır. Batı'da Yunanlılar, Romalılar ve Hristiyanlar; Doğu'da ise Hintliler, İbraniler, Araplar, Süryaniler, Ermeniler ve Çinliler, bu konudaki bilgi birikimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹¹

¹¹ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. I., s.3.

Ülkemizde ise Zerdüştilik ile ilgili akademik çalışmalar, çok daha sonraki dönemlerde başlamıştır. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nin internet sayfasındaki verilere göre, ülkemizdeki ilk akademik çalışma, Ömer Faruk Araz'ın Yrd. Doç. Dr. Kürşad Demirci danışmanlığında 2002 yılında hazırladığı “*Zerdüştiliğin Doktrinleri*” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezidir.

Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın danışmanlığında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında Asiye Çakmak (Tıgılı) tarafından 2003 yılında, hazırlanan yüksek lisans çalışması, Zerdüştilik konusundaki yayınlanan ilk eser olarak kabul edilebilir. Bu çalışma, “*Zerdüş, Hayatı ve Öğretisi*” başlığıyla 2004 yılında Beyan Yayınları tarafından kitap olarak basılmıştır.

Araştırmamızda başta Zerdüştilerin kutsal kitap olarak kabul ettikleri Avesta olmak üzere incelediğimiz ve faydalandığımız bazı kaynaklar aşağıda sıralanmıştır:

Avesta

Zerdüştilerin kutsal kitabıdır. Avesta, dağınık metinlerin bir araya getirilmesiyle erken Sasani döneminde tamamlanmıştır. Yirmi bir orijinal bölümden oluşmaktadır. Bu yirmi bir cildin yaklaşık 345.700 kelimelik bir yazılı metin içerdiği tahmin edilmektedir. Ancak, bu kanonik derleme, VII. yüzyılda son Zerdüş imparatorluğunun çöküşünden itibaren geçen XIII yüzyıl boyunca büyük ölçüde zarar görmüştür. Günümüze ulaşan Avesta metinlerinin tamamı ise yaklaşık 83.000 kelimeden oluşmaktadır.¹² Çalışmamızda Celil Dusthah ve İbrahim Purdavud'un derledikleri Avesta'lerden faydalandık.

Batı kaynakları

Batıda Perslerin Yunanistan ile teması, MÖ V. yüzyılda Ahamenişler İmparatorluğu (MÖ 550-MÖ 330) döneminde başlamış ve MS VII. yüzyılın ortalarına, Sasani İmparatorluğu'nun son günlerine kadar Roma ile devam etmiştir. Bu süreçte, birçok Batılı aydın ve bilim insanı, başta Herodot olmak üzere, okuyucularını Perslerin örf ve adetleri ile dinî inançları hakkında bilgilendirmiştir.¹³ Bunlardan *Heredot Tarihi* kaynaklarımız arasında yer almaktadır.

Pehlevi, Pazend ve Farsça Kaynaklar

Pehlevi, Pazend ve Farsça kaynaklar açısından, Ahameniş İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra İran'da yaşanan kaos sırasında Avestan dili bozulmaya başlamıştır. Avestan metinleri halk için anlaşılabilir hale geldiğinde, bilgili rahipler bu metinlerin

¹² Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. I., s.8.

¹³ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. I., s.8.

Pehlevi'ye tercümelerini ve açıklamalarını yapmaya başlamışlardır. Bu yorumlara Pehlevi dilinde “zend” denir. Pehlevice, Sasanilerin saray diliydi ve imparatorluklarının çöküşünden en az üç yüzyıl sonra bile varlığını sürdürmüştür. Sasaniler döneminde ortaya çıkan kapsamlı Pehlevi edebiyatı çoğunlukla yok olmuştur. Günümüze ulaşan eserler, Sasani imparatorluğunun çöküşünden sonra, çoğunlukla Abbasiler döneminde yazılmıştır. Örneğin, dönemin en önemli eseri olan Dinkard'ın (Denkard) derlemesi, IX. yüzyılın başlarında bilgili baş rahip Azarfarnbarg Farokhzad tarafından başlatılmış ve haleflerinden biri olan Adarbad Hemed tarafından IX. yüzyılın sonuna doğru tamamlanmıştır. Farsçada Arap yazısının tanıtılmasıyla Pehlevi yazısı kullanım dışı kalmıştır.¹⁴

Denkard

Denkard, Zerdüştiliğin IX. yüzyıldan kalma ansiklopedisidir. Kaybolmuş Avesta metinleri de dâhil olmak üzere, binlerce yıl öncesine ait eski materyallerden kapsamlı alıntılar içermektedir. Avesta'nın dışında, Zerdüştilik hakkında en değerli bilgi kaynağı kabul edilmektedir. Denkard, dokuz kitaptan oluşmaktadır. Ancak ilk iki kitabı ve üçüncü kitabın başlangıç kısmı kayıptır. 1897 yılında E. W. West tarafından Pehlevi'den İngilizce'ye çevrilmiş ve “*Doğunun Kutsal Kitapları*” serisinin V. cildi olarak Oxford Üniversitesi yayınlarından yayımlanmıştır.¹⁵

Bundahisn (Yaratılış) veya Zand'dan Bilgi

Bundahisn (Yaratılış) veya Zand'dan Bilgi, iki nüsha olarak günümüze ulaşmış bir eserdir. Bu eser, Büyük (veya İran) *Bundahisn* ve kısaltılmış bir versiyon olan *Hint Bundahisn*'den oluşmaktadır. Bu iki versiyon farklı el yazması geleneklerinden türemiştir. Orta Farsça ile yazılmış olan *Bundahisn*, iki büyük Zerdüş derlemesinden biri olarak kabul edilmektedir. Metin, dönemin astroloji, biyoloji, botanik ve coğrafya gibi bilimlerle ilgili verilerini de içermektedir. Yazarı Ferenbağ'dır ve hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca hicrî III. asırda yaşadığı bilinmektedir. Bu eser, Zerdüştilik ve İran mitolojisi açısından önemli bir yere sahiptir. Yaratılış mitolojisi üzerine derinlemesine bilgiler sunmaktadır. Muhtemelen Arap fethinden bir süre sonra başlayarak, farklı düzeltmelerle büyümüştür. Son önemli düzeltme ise IX. yüzyılın sonuna aittir. Eser, 1897 yılında E. W. West tarafından Pehlevi'den İngilizce'ye çevrilmiş ve “*Sacred Books of the*

¹⁴ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. I., s.6.

¹⁵ Bkz. “Avesta org, Zerdüş Arşivleri” (Erişim 08 Haziran 2024).

East” (Doğunun Kutsal Kitapları) serisi içinde IV. cilt olarak Oxford Üniversitesi yayınlarından yayımlanmıştır.¹⁶

Dadestan-i Denig (Dinî Kararlar)

MS IX. yüzyıla ait olan bu Pehlevi eseri, İran’ın Pars ve Kirman kentlerinden Dastur Manuçeher-i Goşnajaman’ın, dindaşları tarafından kendisine yöneltilen 92 soruya verdiği cevapları içermektedir. Eser, 1882 yılında E. W. West tarafından Pehlevi’den İngilizceye çevrilmiş ve “*Doğunun Kutsal Kitapları*” serisinin XVIII. cildi olarak Oxford Üniversitesi yayınlarından yayımlanmıştır.

The Sacred Books of the East, The Zend Avesta II (Doğu'nun Kutsal Kitapları, Zend Avesta II) ve The Sacred Books of the East (Doğu'nun Kutsal Kitapları)

Batıda ilk dönem Dinler Tarihçilerinden Alman Friedrich Max Müller’in (1823-1900) editörlüğünde 1880 ve 1883 yıllarında Oxford yayınlarından yayımlanan “*The Sacred Books of the East, The Zend Avesta II*” (Doğu'nun Kutsal Kitapları, Zend Avesta II) ve “*The Sacred Books of the East*” (Doğu'nun Kutsal Kitapları) eserlerinde Zerdüştilik eskatolojisi ile ilgili kısımlarından faydalandık. Bu eserler, Zerdüştiliğin inançları ve öğretileri hakkında derinlemesine bilgiler sunmakta ve eskatolojik bakış açılarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Avesta ve Soşyânt-Mevudu Mezdiyesna

İran’da Avesta üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan İbrahim Purdavud’un telif ettiği ve tercümesini yaptığı “Avesta” ile Soşyânt hakkında kaleme aldığı eserler, kaynaklarımız arasında önemli bir yer almaktadır. Purdavud’un çalışmaları, Zerdüştilik metnlerinin derinlemesine incelenmesine olanak tanımakta ve Soşyânt kavramının anlamı ile Zerdüştilik eskatolojisi üzerine önemli bilgiler sunmaktadır.

Mezdiyesna ve Edeb-i Parsi

Muhammed Muin’in kaleme aldığı iki ciltlik eserdir. Zerdüştilik ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, Zerdüştilik inancının temel unsurlarını, tarihî gelişimini ve edebî metnlerini derinlemesine incelemekte ve araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı oluşturmaktadır. Çalışmamız sırasında takip ettiğimiz eserlerin çoğunda, Muin’in bu eserlerine sıkça atıfta bulunulması, Zerdüştilik

¹⁶ Bkz. “Avesta org Zerdüştilik Arşivleri”.

konusundaki bilgi birikiminin ve derinliğinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, *Mezdiyesna ve Edebi Parsi*, çalışmamızın temel kaynaklarından olmuştur.

Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet

Celeleddin Aştiyani kaleme almıştır. Bu çalışma, Zerdüştilik hakkında bilgi veren en kapsamlı eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Zerdüştiliğin tarih serencamını detaylı bir şekilde ele alan bu eser, hem Türkiye'de hem de dünyada Zerdüştiler hakkında yapılan akademik çalışmalarda başvuru olan temel kaynaklardan biridir.

Esâtîr ü Ferheng-i Îrân

Rahim Afifi tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Pehlevi yazılarından derlenmiş olup İran mitolojisi ve kültürü ile Zerdüştilik üzerine kapsamlı bir inceleme sunan 700 sayfalık ansiklopedik bir kaynaktır. Eser, temel kaynaklarımız arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Usture-i Zendeği-yi Zerdeşt

Jale Amuzgâr ve Ahmet Tefazzuli tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser, Zerdüş'tün tarihî şahsiyeti ile Zerdüştilik üzerine yazılmış tarihî kitapları ve bu kitapların içeriklerini ele almaktadır.

Şinaht-i Esâtîr-i Îrân

John Russells Hinnels tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Jale Amuzgâr ve Ahmet Tefazzuli tarafından İngilizceden Farsçaya tercüme edilmiştir. Eserin konusu, Pers mitolojisi ve Zerdüştilik üzerine odaklanmaktadır.

Zeban, Ferheng ve Usture

Jale Amuzgâr tarafından kaleme alınmış önemli eserdir. Dil, sözlük ve mitoloji konularında derinlemesine bilgiler sunmaktadır. Eserlerin ana teması, Fars dili ile Perslerin kültür ve medeniyeti hakkındadır.

Soşyânt

Ali Asğar Mustafavi tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Bu kitap, araştırmamızın temel konularından biri olan kurtarıcı/kurtarıcılar hakkında yazılmış en kapsamlı eserlerden biridir. Eserde, Zerdüştilikteki kurtarıcı düşüncesinin yanı sıra İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilikteki kurtarıcı, Mesih ve Mehdi inanışları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Danışname-i Mezdiyesna

Cihangir Uşideri tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser, Zerdüştilik ile ilgili hazırlanmış ansiklopedik bir sözlük niteliğindedir. Çalışmamızda, Zerdüştilik ile ilgili kavramlar açısından temel başvuru kaynağımız olmuştur.

Bedanem ve Serbülemd Başem

Menuçehr Menuçehrpur tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Bu kitap, Zerdüştilik hakkında sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşan 114 sayfalık bir çalışmadır. Eser, Zerdüştilik konusundaki bilgi arayışlarına önemli katkılarda bulunmaktadır.

Zertuş ve Zertuştiyan

Yazarı Behmen Ensari'dir. İslamiyet öncesi ve sonrasında Zerdüştilerin durumunu anlatmaktadır.

Mecmua'-ı Sohenrâniha-yi Mobed-i Mobedân Rustem Şehzâdi

Eser, Mobed-i Mobedân¹⁷ Rustem Şehzâdi'nin çeşitli platformlarda gerçekleştirdiği konuşmaların Mihrengiz Şehzadi tarafından derlenmesiyle hazırlanmıştır. Bu çalışma, Zerdüşti geleneğinin anlaşılması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eserde, Zerdüşti inançları ve uygulamaları hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.

Zerdüş'tün Gâtha'ları

Ali Nihad Tarlan (1898-1978) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser, Türkiye'de 1935 yılında Avesta'nın Gâtha'lar bölümünün ilk defa Türkçeye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Elimizdeki kitap ise 2022 yılında Ketebe Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Milel ve Nihal

Dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihidir. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153) tarafından kaleme alınmıştır. Şehristani, Orta Çağ İslam dünyasının önde gelen din, mezhep ve felsefi doktrinler tarihçisidir. Eserde, Mecusiler (Zerdüştiler) ile ilgili yazılmış bölümden faydalanılmıştır.

¹⁷ Mobedan, Sasaniler döneminde Zerdüşti dininin en yüksek dinî liderleri için kullanılan bir unvandır. Bu unvan, Zerdüştiliğin en önemli figürlerinden biri olan Mobed'in (ya da Mobedan) otoritesini ve bilgeliğini temsil eder. Mobedann, dinî ritüellerin yönetimi, toplumsal düzenin sağlanması ve inananların manevi rehberliği gibi önemli görevleri üstlenmiştir. Günümüzde ise mobed terimi, manevi rehberlik ve dinî liderlik anlamında daha geniş bir çerçevede kullanılmaktadır. Bu bağlamda, mobedler, topluluklarına rehberlik eden, dinî öğretileri aktaran ve manevi destek sağlayan figürler olarak öne çıkmaktadır. Zerdüşti dininin öğretileri ve ritüelleri, bu liderlerin bilgeliği ve deneyimi ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bkz. Afîfî Rahim, *Esâtîr -ü Ferheng-i Îrân* (Tahran: İntişarat-ı Tus, 1375), s. 625.

Bu eser, dinler tarihi üzerine önemli bir kaynak sunmakta, farklı mezheplerin ve felsefi sistemlerin tarihsel gelişimini içermektedir.

Zerdüşt Dini, Zerdüşt'ün Gâtha'ları, Üç Unutulmuş Din (Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm)

Bu eserin yazarı Irach J.S. Taraporewalla'dır. Bu eserin tercümesi 2002 yılında Nice Damar tarafından yapılmıştır. Ülkemizde Zerdüştilik ile ilgili olarak yayımlanan ilk tercüme eserlerden biri olma özelliği taşımaktadır.

Avesta -Zerdüştilerin Kutsal Metinleri-

Mehmet Emin Sular tarafından hazırlanıp notlandırılmış bir eserdir. Bu kitap, 2022 yılında Ankara Okulu Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Avesta'nın Farsçadan Türkçeye çevrilmiş Türkiye'deki ilk çalışması olma özelliği taşımaktadır. Zerdüştilik ve Avesta ile ilgili akademik çalışmalarda büyük bir açığı kapattığına inanılmaktadır. Çalışmamızda kullandığımız Avesta bentleri ile ilgili kısımlarda temel başvuru kaynağımız olmuştur.

Modern İran'da Zerdüştiler

Mehmet Emin Sular tarafından Prof. Dr. Baki Adam danışmanlığında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim dalında hazırlanan doktora çalışmasıdır. Bu çalışma, 2019 yılında Eski Yeni Yayınları tarafından kitap olarak yayınlanmıştır. Eser, Zerdüştiliğin Farsça yazılmış birinci elden kaynakları kullanılarak yazılmıştır. Eser, modern İran'daki Zerdüştilerin tarihsel, kültürel, inanç ve ritüel boyutlarını derinlemesine incelemekte ve bu alandaki bilgi birikimine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Gâtha'lara Göre Zerdüşt

Mehmet Mekin Meçin'in Yrd. Doç. Dr. Muharrem Yıldız danışmanlığında Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalında 2013 yılında hazırlanan yüksek lisans çalışmasıdır. Eser, Zerdüştiliğin Farsça yazılmış birinci elden kaynakları kullanılarak yazılmıştır. Çalışma 2019 yılında Akademisyen Kitabevi yayınları tarafından *Zerdüşt* adı ile kitaplaştırılmıştır. Ülkemizde Zerdüştilik ile ilgili kapsamlı çalışmalardandır.

Zerdüştiliğin Temel Öğretileri

Prof. Dr. Nasuh Günay danışmanlığında, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Mehmet Mekin Meçin'in hazırladığı doktora tezidir. Eser, Zerdüştiliğin Farsça yazılmış birinci elden kaynakları

kullanılarak yazılmıştır. Tez 2019 yılında Akademisyen Kitabevi tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.

Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi

Dinler Tarihi alanında otorite kabul edilen Mircea Eliade tarafından yazılmıştır. Üç ciltten oluşmaktadır. Kabalcı Yayınları tarafından yayımlanan birinci cilt, Ali Berktaş tarafından tercüme edilmiştir. Çalışmamızda daha çok Zerdüştiliğin yer aldığı birinci cilt kullanılmıştır.

Bu kaynakların dışında eskatoloji ile ilgili yurt içinde ve yurt dışında pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında makaleler, tezler, kitaplar ve kitap bölümleri bulunmaktadır. Türkiye’de Zerdüştilik eskatolojisi bağlamında yapılan çalışmaların sayısı ise oldukça azdır. Ayrıca, Zerdüştilik ile ilgili yapılmış çalışmalar Türkiye’de sınırlı kalmaktadır. Akademik açıdan, dinler tarihçilerinin genel Dinler Tarihi kitapları içinde yazdıkları Zerdüştilik bölümleri dışında, 2003 yılında yayımlanan İskender Oymak’ın “*Zerdüştilik*” adlı kitabı, Cengiz Batuk tarafından 2003 yılında yayımlanan “*Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*” ile Mehmet Alıcı’nın 2012’de yayımlanan “*Kadim İran’da Din*” adlı doktora tezi, Nevfel Akyar’ın 2018 yılındaki “*Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri*” başlıklı yüksek lisans tezi alanın önemli ve kıymetli ilk çalışmalardır.

Zerdüştilik alanında otorite kabul edilen Mary Boyce’un eserleri başta olmak üzere, Shaul Shaked, Georgios Kakouris ve Almut Hinze, Lawrence H. Mills gibi araştırmacıların Zerdüştilik eskatolojisi üzerine yazdıkları eserlerden de yararlanılmıştır. Bu çalışmalar, Zerdüşti inancının eskatolojik boyutlarını anlamak için önemli bilgiler sunmaktadırlar.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİTOLOJİ VE ESKATOLOJİ

Mitoloji ve eskatoloji, insanlık düşüncesinin ve kültürel üretiminin önemli bileşenleri olarak, tarihsel ve sosyolojik bağlamda derin bir inceleme alanı sunmaktadır. Mitoloji, belirli bir toplumun kültürel ve dinî inançlarını, değerlerini, kahramanlarını ve tanrılarını içeren efsanevi anlatılar bütünüdür. Bu anlatılar, insanlığın evreni, doğayı ve insan deneyimini anlamlandırma çabalarının bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Mitolojik metinler, toplumsal normların, kimliklerin ve kolektif hafızanın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Öte yandan, eskatoloji, genellikle dinî metinlerde yer alan, dünyanın sonu, kıyamet ve insanlığın nihai kaderi gibi temaları ele alan bir disiplindir. Eskatolojik düşünceler, bireylerin ve toplumların varoluşsal kaygılarını, ahlaki sorumluluklarını ve geleceğe dair umutlarını şekillendirmektedir. Bu iki alan, insanlığın varoluşsal sorularına yanıt arayışında önemli bir yer tutmakta ve kültürel mirasın anlaşılmasında derin izler bırakmaktadır. Mitoloji ve eskatoloji, geçmişten günümüze insanın anlam arayışının ve manevi sorgulamalarına dair araştırma alanları sunmaktadır.

1.1. Mitoloji

İnsan ve dünyanın geleceğini konu edinen eskatoloji mitlerinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bu başlık altında mitoloji kavramı incelenecektir.

Mit (myth) kelimesi, “söz” veya “konuşma” anlamına gelen Yunanca “mythos” kökünden gelmektedir. Genel olarak, mitoslar sözlü olarak aktarılan ve nakledilen hikayelerdir. Mitosları masal veya sıradan hikayelerden ayıran en önemli özellik, bu anlatılarda yer alan öğelerin kutsal olması ya da kutsal olarak kabul edilmesidir.¹⁸ Mitler, tanrıların, evrenin ve insanlığın yaratılışını ve başlangıcını açıklamaya yönelik çabalar içermekte olup, genellikle açıklayıcı, gerçek ve kutsal olarak kabul edilmektedir.¹⁹

¹⁸ Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek Ordağu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları* (İstanbul: İz Yayıncılık 2003). s. 18

¹⁹ Örnek, *100 soruda ilkel din*, s. 18.

Dolayısıyla mitoloji, insanlık tarihinin derinliklerine uzanan kutsal anlatıların bütünü olarak tanımlanmaktadır.²⁰

Mitler, kültürel ve toplumsal yapıları şekillendirme bakımından önemli bir rol oynamaktadır. Eskatolojik mitler de, ahir zaman, kıyamet ve yeniden doğuş temalarını ele almaktadır. Bu temalar, insanın geleceğe dair umutlarını ve korkularını ifade etmektedir.

Mitler, tanrıların nasıl oluştukları ve nereden geldikleri (Teogoni), kâinatın nasıl yaratıldığı ve kâinattaki olayların nasıl oluştuğu (Kozmogoni), insanların nereden geldiği ya da nasıl oluştuğu (Antropogoni), insanın ve dünyanın geleceği nasıl olacağı (Eskatoloji) mitleri ile açıklanmaktadır.²¹ Eskatoloji mitleri, evrenin ve kainatın sonu, insanların gelecekteki durumu, kurtuluşa erme vb. konuları kapsayan mitler olup en kalabalık mit grubunu oluşturmaktadırlar.²²

İlahların tarihini, dünyanın yaratılışını, tanrılar arasındaki ilişkileri ve tabiatüstü kuvvetlerin maceralarını konu alan anlatılar, hemen her dinde bulunan en eski dönemlere ait unsurlardır. Bu hikâyeler, görünür gerçekleri doğrudan aktarmaktan ziyade, eski dönemlerin diliyle insanlara hitap eden tabiatüstü gerçekleri temsil ve ifade etme biçimi olarak değerlendirilmektedir. Mitolojik anlatılar, insanlık tarihi boyunca, insanların evreni anlama çabalarının ve inançlarının bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır.²³

Mitoloji, insanın kendisini, doğayı, doğa olaylarını, dünyayı ve kozmogonik unsurları anlama ve yorumlama amacıyla oluşturduğu mit adı verilen anlatıları inceleyen bir bilim dalıdır. Mitoloji, mitleri, ritüelleri, geçiş törenlerini, kötü ruhlardan arınma uygulamalarını ve dinin açıklayamadığı ancak insanların inanmaktan vazgeçmediği çeşitli inançları içeren bir inanç sistemidir.²⁴

Din Tarihçisi Mircea Eliade'ye (1907 - 1986) göre mit, kutsal bir öyküyü anlatan ve genellikle en eski zamanlarda gerçekleşmiş olayları konu alan bir anlatıdır. Mit, doğaüstü güçlerin başarıları sayesinde bir gerçekliğin ortaya çıkışını ifade etmektedir. Bu gerçeklik, ya tüm evreni (Kozmos) ya da onun bir parçasını (*örneğin bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı veya bir kurum*) temsil edebilir. Dolayısıyla mit, her zaman bir yaratılış

²⁰ Mircea Eliade, *Mitler, Rüyalarda Ve Gizemler*, çev. Cem Soydemir (Ankara: Doğubatı, 2017), s. 21-22; Suavi Aydın - Kudret Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), s. 602

²¹ Örnek, *100 soruda ilkel din*, s.104.

²² Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 45

²³ Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Külliyyat, 2017), s. 27.

²⁴ Merve Dalkıran, *Türkiyede İlahiyat Fakülteleri ve Sosyal Bilimler Menşeli Fakültelerde Yapılan Mitoloji Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Mukayeseli Karşılaştırma, (Yüksek Lisans Tezi)* (Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), s. 6.

öyküsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bir şeyin nasıl yaratıldığını ve var olmaya nasıl başladığını anlatarak, bu varlıkların doğaüstü özelliklerini gözler önüne serer. Bu bağlamda mitler, yalnızca tarihi veya kültürel bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda insanlığın evreni anlama çabasının ve varoluşla ilgili sorularına yanıt arayışının bir ifadesidir.²⁵ Bu nedenle mit, mitoloji ile uyumlu olup yalnızca gerçek olaylardan ve deneyimlerden bahsetmektedir. Mitler, insanların dünyayı anlama ve deneyimlerini paylaşma biçimlerini yansıtmaktadır. Her bir mit, belirli bir gerçekliğe dayansa da, sembolik anlamlar aracılığıyla evrensel temaları ve değerleri ifade etmektedir. Bu durum, mitlerin yalnızca tarihsel olayları değil, aynı zamanda insan deneyiminin derinliklerini taşıdığı anlamına gelir.²⁶ Çünkü Eliade'nin deyimiyle mit; değerler paradigmasında evreni algılama ve sembolleştirme modelidir.²⁷

İnsanlar, kozmosun bilinmeyen sırlarını keşfetme çabalarında çaresizlik hissettiklerinde, olayları anlamlandırmak için mitolojilere yönelmişlerdir. Bu süreçte, hayal güçleri devreye girmiş ve insan deneyimini şekillendiren sembolik anlatılar ortaya çıkarmıştır. Mitler, evrenin yaratılışını, insanlığın kökenini ve doğanın döngülerini açıklamak için bir araç haline gelmiştir. Bu anlatılar, yalnızca bilinmeyene karşı bir cevap sunmakla kalmaz, aynı zamanda kültürel değerleri, ortak inançları ve insanlığın varoluşsal sorularını da yansıtmaktadır. Böylece mit, insanların içsel dünyalarını ve dışsal gerçekliği bir araya getiren bir köprü işlevi görmektedir.²⁸

Mitoloji aynı zamanda eski insanların eğitim sistemidir. Dünya ve çevresindeki olaylar insanın eğitiminde etkili olmuştur. Nitekim mitoloji; kozmosun ortaya çıkışını, evrendeki düzenin sebebini, varoluş ideolojisini, canlı ve cansız, maddi ve manevi, görülen ve görülmeyen, olağanüstü ve sıradan her şeyin anlaşılabilmesinin çabasıdır.²⁹

Eliade'ye, göre; insan mitleri yaşarken kutsal olmayan, kronolojik özellikteki zamanın dışına çıkarak, en eski ve en kutsal zamana açılır. Arkaik olarak; mit doğaüstü varlıkların eylemlerinin öyküsünü oluşturur. Mit bu öykünün gerçek ve kutsal olduğunu belirtir ve her daim yaratılışla ilgilidir. Miti bilen insan nesnelerin kökenini de bilir. İnsan, miti yeniden anımsatılan ve gerçekleşme aşamasına getirilen olayların kutsal, coşku verici

²⁵ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rıfat (İstanbul: Om Kuram Yayınları, 2001), s. 15-16.

²⁶ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), s. 87.

²⁷ Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*, s. 87.

²⁸ Hüseyin Tevfikî, *Büyük Dinleri Tanımak* (İstanbul: el- Mustafa, 2013), s.35.

²⁹ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş* (Çorum: Karam Yayınları, 2005), s.5.

gücünün etkisine girmek anlamında yaşadığını dile getirir.³⁰ Mit, insanoğlunun bilinmezler karşısındaki bir yorumu, bir yakıştırmasıdır.³¹

Mitler ve mitolojiler insan tarafından üretilmiştir, çoğunlukla din ile dayanışma halinde olmuştur. Tarih boyunca dinî duygular, mitolojilerle beslenmiştir. Dinlerin yorumlanmasında mitolojilerden faydalanılmıştır.³² Dinlerin çoğunda mitolojik unsurların varlığı bir gerçeklik olabilir. Mitolojik inanışların genellikle dayandığı veya bağlı olduğu bir dinî uzantı bulunabilir.³³ Çünkü mit daima bir davranışı doğrulayan ve ilham veren bir kulte bağlı olup yaşayan mit özelliğini taşımaktadır.³⁴

Alman İranolog, Dinler Tarihçisi ve tasavvuf araştırmacısı Annemarie Schimmel (1922-2003) insanların daima dünyanın yaratılışının ve varoluşun nedenini anlama çabası içinde bulunduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda çeşitli yorumlar geliştirmeye çalışılmıştır. Tümüyle tarihsel bilginin ötesinde yapılan bu araştırmalarda, bu tür soruların cevaplarını bulabilecekleri veya en azından bulabileceklerine inandıkları başvuru kaynağı mitlerdir. Mitler, tipik olayları sanki belirli bir zamanda gerçekleşmiş gibi anlatmakta ve genellikle ritüel eylemler aracılığıyla anımsanan olayları konu almaktadır. Ayrıca, ritüel eylemlerin sebep-sonuç ilişkileri mitler tarafından açıklanmaktadır.³⁵

Dinler; doğum, yaşam, ölüm ve doğal olaylar gibi varlıktaki gizemlere bir cevap veya açıklama getirmektedir. Ancak bu cevap, ilahi ve aşkın bir nitelik taşımakta; insana mutlak olandan seslenmektedir. Mitoloji ise, mevcut gizemler karşısında insanın bizzat kendisinin bir cevap arama çabasını ifade eder. İnsan, bu cevabı kendi aklıyla bulmaya çalışırken zaman zaman dinî kavramlar ve açıklamalardan da yararlanmıştır. Din ve mitoloji kavramları oldukça kaygan bir zemin üzerinde kullanıldığında, neyin din, neyin mitolojik olduğu belirlenemez hale gelir. Bu nedenle mitolojiler genellikle tabiatüstü olaylar karşısında insanlığın tutumu olarak tanımlanmıştır.³⁶

Genel bir ifadeyle, mitoloji tarihin bir parçasıdır çünkü mitoloji, insanın yaşadığı dünya ve çevresindeki olaylara dair bakış açısını yansıtmaktadır. Bu düşünce, özellikle

³⁰ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 28.

³¹ Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), s. 27.

³² Ali Rafet Özkan, “Din Mitoloji İlişkisi”, *Ekev Akademi Dergisi* 11 (2022), s. 19.

³³ Özkan, “Din Mitoloji İlişkisi”, s. 10.

³⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Misterialarına Kadar*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015), c.1., s. 87.

³⁵ Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 20014), s. 167.

³⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 27.

İran mitolojisi bağlamında daha belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Zerdüştilik mitolojisi, yaratılış, kıyamet ve dünyanın yenilenmesi gibi konulara ilişkin geniş yorumlar ve rivayetler içermektedir. Mitolojinin amacı yalnızca geçmiş tarihi tasvir etmekle sınırlı değildir; aynı zamanda insanın geleceği arzulanması ve bu geleceğe bağlanma isteğini de ele almaktadır.³⁷

Mitler, bin yılların ötesinden görüntüleri yansıtan aynalardır. Tarih ve arkeolojinin suskun kaldığı dönemler için mitler konuşur ve insan kültürünü uzak geçmişten günümüze aktarmaktadırlar. Antik İran mitolojisi de bu gizemli dünyada yüksek bir yere sahiptir.³⁸

Mitoloji araştırmacısı, Samuel Henri Hooke (1874-1968), mitlerin edebî veya tarihî ölçütlere göre değil, işlev açısından özelliklerinin ortaya konulması gerektiğini söylemektedir. O, mitleri işlev açısından ritüel, orijin, kült, prestij, eskatoloji mitleri olarak sınıflandırmaktadır. Ona göre mit belli bir durumun yarattığı düşüncelerin ürünüdür. Geçmiş veya gelecekte bir şeyler yapma niyetinin tezahürüdür.³⁹

Antropolog Bronisław Kasper Malinowski (1884-1942) mitleri uygarlıkların oluşumunda kaçınılmaz olan bir harca benzetmektedir. Uygarlıklar, sürekli bir yenilenme yolundadır bundan dolayı tüm tarihsel değişimler yeni bir mitolojiyi doğurur. Mit, mucizelere/kehanetlere gereksinim duyan canlı bir inancın, daha önceliklere gereksinim duyan toplumsal bir durumun, bir cezayı veya moral gerektiren bir kodun değişmez alt ürünüdür.⁴⁰ Mit, kendi gerçekliği içinde incelendiği zaman, simgesel bir ürün gibi değil, ilgili konunun doğrudan bir anlatımı gibidir. Bilimsel ilgiyi doyurmaya yönelik açıklamalar da değildir. Malinowski, mitin “*Toplumsal gereksinimlere ve isteklerden kaynaklanan pratik gereksinimlere yardım eden, dinsel gereksinimleri ve ahlaksal özlemleri derinden doyurmaya yönelik eski bir gerçekliğin yeniden anlatılmasının insan uygarlığı için yaşamsal bir katkı maddesi oluşturduğunu*”⁴¹ vurgulamaktadır. Eliade de bu konuda *Mitlerin Özellikleri* adlı eserinde mit için: “*Mit her zaman bir yaratılışın öyküsüdür. Bir şeyin nasıl yaratıldığını, nasıl var olmaya başladığını anlatır.*” demektedir. Mit ancak gerçekten olup bitmiş ve tam olarak ortaya çıkmış olan şeylerden bahseder.

³⁷ Hinnels, *Şnahtı Esatiri İran*, s.163.

³⁸ Hinnels, *Şnahtı Esatiri İran*, s. 9.

³⁹ Hooke, *Ortadoğu Mitleri*, s.14-19.

⁴⁰ Bronisław Malinowski, *İlkel Toplum*, çev. Hüseyin Portakal (Ankara: Öteki Yayınevi, 1988), s. 14.

⁴¹ Malinowski, *İlkel Toplum*, s.103-104.

Mitin “kutsal bir öykü” ve mitleri bilmek, nesnelerin kökenindeki sırrı öğrenmek anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴²

Şinasi Gündüz’ün ifadesi ile; “*Sonuçta mitler, bir bütün olarak ele alındığında, doğaüstü alana, geçmişe, geleceğe ve yaşanmakta olana yönelik sağlam bir bilgi sahibi olmayan insanın, kendi inançlarını, ritüellerini ve geleneğini haklı çıkarma, toplumsal yapıyı güvence altına alma ve özlem ile istençlerini dile getirme doğrultusunda kurguladığı yaygın kanaatlardan oluşmaktadır.*”⁴³

Dinler Tarihi alanında mitoloji çalışmaları, XVIII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Mit, sembol ve dil arasındaki ilişkilerin araştırılıp ortaya konmaya çalışıldığı bu dönemde, Hristiyanlık dışındaki dinlere ait mitoslara ilgi duyulmuş ve aralarında kıyas yapılmıştır. Dil ve mitoloji alanında; şiirin ruhu ile mitosların oluşum sürecindeki ruhun aynı olduğunu illeri süren Alman yazar ve edebiyatçı G. Ephraim Lessing (1729-1781), sembollerin analiz edilerek mitlerin çözümlenebileceğini, mitik unsurların Tanrı’nın sembolizasyonu için kullanılan dilden türediğini; insanların Tanrı’yı daha kolay anlamak için mitik semboller keşfettiğini ileri süren Alman dinbilimci J. Gottfried Herder (1744-1803); mitos ve sembollerin aynı olmadığını savunan Eski Mısır, Yunan, Roma, İran ve Hint medeniyeti alanında önemli çalışmalar yapmış olan Alman filolog ve Arkeolog Friedrich Creuze (1777-1858); mitosların yalnızca evreni anlamak için ortaya konulan hermenötik bir yol olduğunu illeri süren Alman Karl Otfried Müller (1797-1840) gibi araştırmacılar ilahi mesaj, sembol ve mitos bağlantısını ortaya koymaya çalışanlardan bazılarıdır.⁴⁴ XIX. yüzyıldan sonra Batılı bilginler mitleri farklı bakış açısıyla incelemeye başladılar. Uydurma, kurmaca anlamlarında ele almak yerine, arkaik toplumlarda anlaşıldığı gibi anlamlandırdılar. Günümüzde, kurmaca veya hayal anlamında kullanıldığı gibi, özellikle etnologlar ve toplumbilimciler ve en önemlisi de Din Tarihçileri arasında, kutsal gelenek, en eski vahiy, örnek gösterilecek model anlamlarında da kullanılmıştır.⁴⁵

Mitoloji alanındaki yoğun çalışmalar, XX. yüzyılda ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu dönemde, özellikle din ve sanat gibi alanlar üzerinde mitolojinin insan hayatındaki rolü üzerine birçok inceleme gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, bireyler mitolojiden ne aradıklarıyla ilgilenmiş ve bu süreçte çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır.⁴⁶

⁴² Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.16-23.

⁴³ Şinasi Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, ed. Cengiz Batuk (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), s. 29.

⁴⁴ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), s. 57-61.

⁴⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.11.

⁴⁶ Dursun Ali Tökel, “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), s. 165-166.

Mit alanındaki çalışmaların ortaya koyduğu düşünceye göre, ilahi mesajlar ilk önce semboller halinde belirmiş ve zamanla değişerek mitosları oluşturmuştur.⁴⁷ Mit alanındaki çalışmalar, ilahi mesajların semboller aracılığıyla ifade edilmesinin ve zamanla mitoslara dönüşmesinin dinlerin ve mitolojinin anlaşılmasında kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Bu süreç, insanlığın varoluşsal sorularına yanıt arayışında sembollerin ve mitlerin nasıl bir anlam taşıdığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla, mitlerin incelenmesi, kültürel ve dinî kimliklerin derinlemesine anlaşılması açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Mit çeşitleri, insanlığın varoluşunu, doğayı ve toplumsal düzeni anlamlandırma çabalarının bir yansıması olarak ortaya çıkarken, eskatoloji mitleri, bu mitlerin en derin ve en evrensel temalarından birini oluşturmaktadır.

1.2. Eskatoloji

Dinlerin çoğunda, her şeyin başlangıcını tasarlayan tanrı veya tanrılar ile birlikte, yaratılış mitolojileri mevcut olduğu gibi, her şeyin sonu ile ilgili açıklamalar da bulunmaktadır. Dinler, evreni, yaratılışı ve varsa öte dünya görüşlerini, soyut veya somut bir şekilde kendi dünya görüşleri çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadırlar. Eskatoloji terimi, bu alanlar içinde “son şeyler ile ilgilenen bilim” anlamına gelmekte olup, Yunanca son anlamına gelen “eschatos” ve son şeyler anlamındaki “eschata” kelimelerinden türetilmiştir. Teolojik açıdan, eskatoloji, ölüm, yargılama, ruhun durumu ve insanın son kaderi ile ilgili konularla ilgilenen bir disiplin olarak tanımlanmaktadır.⁴⁸

Eskatoloji konusu, birçok din için oldukça ilgi çekici bir yön teşkil etmektedir. Hristiyanlık, Zerdüştilik ve İslamiyet gibi dinler, dünyanın sonu teolojisine önemli derecede vurgu yapmaktadırlar. Bu teoloji, tanrı ve diğer dinî ilkelerin anlaşılmasında merkezî bir rol oynamaktadır. Bu dinler, genellikle zamanın çizgisel bir yapıya sahip olduğunu kabul etmektedirler. Çizgisel yapı inancına göre bu dünyadaki yaşamın bir başlangıcı ve sonu vardır. Öte yandan, Hinduizm ve Budizm gibi dinler eskatolojiye daha az odaklanırlar. Çünkü bu dinlerde, yaşam, ölüm ve evrenin varlığı genellikle sürekli bir döngü olarak kabul edilmektedir. Bu inanç sistemlerinde bireysel ve kozmik yaşamlar için geçici sonlar olabilir, fakat evren ve birey sürekli olarak yeniden doğar yaşam döngüsü

⁴⁷ Demirci, Kürşat, *Dinler Tarihi*, s. 59.

⁴⁸ Aydın - Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, s. 270; Eric .J Sharpe, *Dinler Tarihinde Anahtar Kavramlar*, çev. Güç Ahmet (Bursa: Litera, 2000), s. 24.

sürer. Bu döngüsel zaman anlayışı, yaşamın sürekli yenilenmesi ve yeniden başlaması fikrine dayanmaktadır. Eskatolojiye vurgu yapan dinlerde, yaşamın sonunu takip eden bir ebedî yaşam ve yargılama inancı bulunurken, döngüsel zaman anlayışına sahip dinlerde yaşamın sürekli yenilenmesi ön planda yer almaktadır. Her iki perspektif de bağlı oldukları kültürel ve tarihi bağlam içinde anlam kazanmaktadır.

Eskatoloji, insanlığın varoluşsal sorularına yanıt arayan bir disiplin olarak, ölüm, yaşam sonrası, kıyamet ve evrensel dönüşüm gibi konuları incelemektedir. Ayrıca, bireysel ve evrensel eskatoloji gibi farklı türler, bu alanın zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Bazı araştırmacılar eskatoloji kavramının, İngilizce literatürde XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını söylemektedirler.⁴⁹ Her ne kadar kavramın ilk kullanımı XIX. yüzyıl olarak kabul edilse de eskatolojik düşüncenin kökleri çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. İlk uygarlıkların mitolojilerinde “Dünyanın sonu” şeklinde bir eskatolojiden ziyade sürekli yenilenen yaratılış eylemlerine atıfta bulunmaktadır. Bu durum, yeni bir başlangıç anlamına gelmektedir.⁵⁰

Ayrıca dinsel anlatı ve mitolojilere göre iki çeşit eskatoloji vardır.⁵¹ Bireysel ve evrensel eskatoloji olmak üzere kapsam açısından iki ana başlık altında incelenmektedir.⁵² Bireysel eskatoloji, bireyin ölümü ile genel diriliş arasındaki durumu ele alındığı zamandaki olayları konu edinmektedir. Bireysel eskatoloji, bireyin ölümdeki kaderine odaklanır. Bu kategori altında ele alınan olaylar arasında fiziksel ölüm, ölümsüzlük ve ara durum (ölüm ile diriliş arasındaki bireyin durumu) yer almaktadır. Bireysel eskatoloji, bir kişinin öldüğünde ne olacağı gibi bir soruyla ilgilenmeyi amaçlamaktadır.⁵³ Çünkü bireysel eskatoloji, bireysel olarak şahısların yazgılarını ifade etmektedir. Bireyin ölümü, ölüm sonrası durumu veya ölüm sonrası yargılanması ve kaderidir. Alacağı ödül veya ceza bireysel yaşamındaki iyi veya kötü amellere göre belirlenmektedir. Bazı dinsel geleneklerde, bireyin yargılanması, hesaba çekilmesi, cennet veya cehenneme gitmesi gibi konular ön plana çıkmaktadır. Diğer geleneklerde ise ruhun reenkarnasyon yoluyla geri dönmesi veya başka varlıklara geçmesi gibi inançlar söz konusu olabilmektedir. Ayrıca,

⁴⁹ Aydın - Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, s. 270; *Dinlerde Anahtar Kavramlar*, s. 24.; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), md. Eskatoloji Maddesi.;İşıl Altun, “Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri”, s. 26.

⁵⁰ Erbaay, “Eskatoloji”, 5/ s. 658-659.

⁵¹ Erbaay, “Eskatoloji”, 5/ s. 664.

⁵² Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 99.; Ellwood, Robert S, *The Encyclopedia of World*, s. 135-136.

⁵³ Amevenku, Boaheng, *Introducing Eschatology in the African Context*, c. 1, s. 24.

krallar veya önde gelen kişilerin ölümsüzlük düşünceleri de bireysel eskatolojinin bir parçasını oluşturmaktadır.⁵⁴ Bireysel yargılanma ve günahların cezalandırılması düşüncesi, genellikle sonradan yeni bir insanlığın yaratılması inanisından kaynaklanmaktadır.⁵⁵

Evrensel/kozmik eskatoloji ise, daha geniş bir dönüşümü, değişimi veya mevcut dünyanın sonunu ele almaktadır. Bu tür eskatoloji, bazı geleneklerde genel dönüşümü, diğerlerinde ise mevcut varoluşun sona ermesini ifade etmektedir. Her iki durumda da kozmik eskatoloji, evrensel bir dönüşümü yansıtmaktadır. Bireylerin bireysel durumlarıyla değil, genel olarak evrenin ve toplumların durumlarıyla ilgilenmektedir. Dinsel geleneklerin çoğu, eskatolojik düzlemde inananların kurtuluşunu merkezine almış ve geliştirilen düşünceler bu temel üzerine inşa edilmiştir. Toplumsal kurtuluş ve toplumların gelecekteki mutlu yaşamları, kıyamet sonrasının yanı sıra kıyamet öncesi dünyanın sonuyla da ilişkilidir. Bu bağlamda, eskatoloji kavramında kıyamet öncesi ve kıyamet sonrası olmak üzere iki ayrı kategori oluşturmak gereklidir. Dinler, dünyanın sonuna dair düşüncelerini sadece öte dünya ile sınırlı tutmamaktadır. Bazı dinsel geleneklerde, dünya nihai olarak yıkılsa bile, inananlara bu yıkım gerçekleşmeden önce son bir mutluluk vaadi sunulmaktadır. Kıyamet öncesi düşünceler ve inançlar, genel olarak bu dünya ile ilişkilidir. Bu bağlamda, dünyanın sona ermesinden sonra belirli bir süre içinde gerçekleşecek olaylar ifade edilmektedir. Dünyanın tarihi sonunda bir kurtarıcı bekleme inancı, Tanrı'nın yeryüzünde kuracağı krallık beklentisi, altın çağ veya bin yıllık muhteşem bir dönem beklentisi, kötülüğün kaynağı olan şeytanın veya kaos ejderhasının zincire vurulması ve etkisiz hâle getirilmesi, iyilik ve kötülük güçleri arasındaki son savaş, savaşın tarafları ve birinci diriliş gibi kavramlar da bu grup içerisinde yer almaktadır. Kıyamet sonrası veya öteki dünya eskatolojisi, bu dünya sonrasına yöneliktir. Bu bağlamda, kıyamet sonrası gerçekleşecek olan yargı, hesap, cennet ve cehennem hayatları, ölümsüzlük düşüncesi ve ebedî yaşam bu grupta yer almaktadır. Kurtarıcı olarak geleceğine inanılan Mesih, aynı zamanda yargılamayı da gerçekleştirmektedir.⁵⁶

Evrensel eskatoloji değişimlerle bağlantılı olayları kapsamaktadır. Bu kavram, insanlığın ve tüm yaratılışın geleceği ile ilgili bir perspektif sunmaktadır. Genel (veya evrensel ya da kozmik) eskatoloji olarak adlandırılan anlayış, tüm insanları ilgilendiren ve kozmik faaliyetleri içeren bir durumun ifadesidir. Tarihin önceden belirlenmiş bir

⁵⁴ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 49.

⁵⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 79.

⁵⁶ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 50-51.

tamamlanmaya doğru gelişimini sağlayan ilahi yönetimle ilgili Kutsal Kitap verilerinin incelenmesini içermektedir. Evrensel eskatoloji, tarihte “Tanrı Krallığı”⁵⁷’nın açığa çıkışı, Mesih’in dönüşü, inananların ve inanmayanların dirilişi, inananların yargılanması, bin yıllık döneminin doğası, büyük sıkıntının doğası, zamanın sonu ile inanan ve inanmayanların kaderi ile ebedi sonlar (cennet ve cehennem) üzerine odaklanmaktadır.⁵⁸

Kozmik eskatoloji bireylerin değil, toplum ve evrenin gelecekteki durumuyla ilgilenmektedir. Her din kendi inanırlarının kurtuluşunu esas alan bir eskatolojik geleneğe sahiptir. Dinlerin eskatolojik gelenekleri, toplumsal kurtuluş, öteki dünyada mutlu ve müreffeh yaşam için kıyamet öncesi ve sonrası olaylar ile ilgilidir. Bundan dolayı evrensel eskatolojiyi kıyamet öncesi ve kıyamet sonrası olarak ayırmak gerekmektedir.⁵⁹

Kıyamet öncesi eskatoloj grubunda yer alan düşünce ve inançlar genellikle bu dünya ile ilgilidir. Başka bir ifade ile dünyanın sona ermesinden sonra belli bir zaman aralığında meydana gelen olayları ifade etmektedir. Dünyanın sonunda kurtarıcılarının gelmesi, tanrı krallığının kurulması beklentisi, kötülüğün kaynağı kabul edilen şeytan, kötü ruh gibi unsurların yenilgiye uğratılması, iyilik ve kötülük arasındaki son savaş, birinci diriliş gibi düşünceler ve bu düşüncelerle ilgili olan tüm konular bu grup içerisinde yer alan eskatolojik düşünceler olarak değerlendirilmektedir.

Kıyamet sonrası ya da öteki dünya eskatolojisi ise bu dünya sonrasına yönelik olayları ifade etmektedir. Yani kıyamet sonrası gerçekleşecek olan yargı, cennet ve cehennem yaşantıları, ölümsüzlük düşüncesi, ebedî yaşam bu grupta yer almaktadır.⁶⁰

Evrensel eskatoloji, özellikle bir kurtarıcı figürünün gelişi, iyi ve kötü güçler arasındaki son çatışma ve iyiliğin orijinal dünyasının restorasyonuna dayalı olarak acı ve

⁵⁷ Eskatolojik Perspektiften “Tanrı Krallığı” yeryüzündeki yaşamın sona ermesiyle Tanrı’nın müdahalesini öngörmektedir. Bu müdahale, mevcut siyasal sistemlerin egemenliğine son verecek ve kötülüğü ortadan kaldıracaktır. Beklenen bu dönemde iyilik, adalet ve barış hâkim olacaktır. Tasavvur edilen krallık, geçici değil, sonsuza dek sürecek bir yapıdır; çünkü yeryüzündeki kötülük güçleri tamamen yok edilecektir. Bu nedenle, bir daha yeryüzünde kötülüğün var olmayacağına dair güçlü bir inanç mevcuttur. Bu eskatolojik beklenti, mevcut siyasal iktidarların dünya dengesizliğinin ve kaosun kaynağı olarak görülmesine dayanır. Birçok dinsel geleneğe göre, dünya Tanrı veya tanrılar tarafından yaratılmış ve kontrol altında tutulmaktadır. Ancak, insanların yaşadığı hayatın kötü olduğu düşüncesi yaygındır; bunun nedeni, egemenliği elinde bulunduran güçler, yani şeytan ve benzeri varlıkların etkisidir. Sonuç olarak, “Tanrı Krallığı” mitos, insanlığın nihai kurtuluşu ve ilahi adaletin sağlanması umudunu taşımaktadır. Bkz. Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 147-212.

⁵⁷ Işıl Altun, “Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri”, 30; Menderes Çınaroğlu, *Türk Kültüründe Eskatoloji Mitlerine Dair Bir İnceleme* (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 28.

⁵⁸ Amevenku, Boaheng, *Introducing Eschatology in the African Context*, s.24.

⁵⁹ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 50.

⁶⁰ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 51

günahtan kurtuluş alanının kurulması kavramları olmak üzere kozmik bir boyutun sorunlarını ele almaktadır

Bireysel eskatoloji, her bireyin yaşamı, ölümü ve sonrasındaki kaderi ile ilgili inanç ve beklentilerini şekillendirirken; evrensel eskatoloji, tüm insanlığı ve yaratılışı kapsayan kozmik bir perspektif sağlamaktadır. Bu iki yaklaşım, bireylerin ve toplumların ahlaki değerlerini ve inanç sistemlerini derinlemesine etkilemektedir. Bireysel düzeyde, yaşamın zorlukları eskatolojik inançlarla anlam bulmakta; evrensel düzeyde ise tarihsel süreçler insanlığın ortak kaderini belirleyen dinamikler olarak öne çıkmaktadır.

Dinlerin birçoğunda ölüm, mutlak bir son anlamına gelmemektedir. Bir dinin ölümünden sonraki yaşam hakkındaki öğretileri, inanırlarının bu dünyadaki algı, tasavvur ve yaşam biçimlerini de dizayn etmektedir. Dünyanın sonunun nasıl geleceği konusu ahiret inancına sahip insanların daima merak ettikleri konulardan olmuştur. Dinlerin ahir zamanla ilgili öngörülerinde genellikle korkunç ve tedirgin edici bilgiler vardır. Dindar bir birey öte dünyada vaat edilen mükâfatlara ulaşmak, cezalardan sakınmak için dünyanın sonuyla ilgili anlatıla gelen gerek mitolojik gerekse ilahi öğretileri dinin bir kuralı ve inanç sistemi olarak kabul etmekte, dünyayı bu doğrultuda algılamakta ve anlamlandırmaktadır. Dinlerin vazettikleri eskatolojik tasavvurlar, inanırlarına bir umut ve teselli de aşılama, iyilik ve kötülüğün hesabının mutlak bir adaletle görüleceği bir gelecek zaman inancıyla onların zihinlerini şekillendirmektedir.

Öldükten sonraki yaşam ve yaşanılacak mekân meselesi, dinlerin tarih boyunca inananlarına açıklamaya çalıştıkları en önemli konulardan biridir. Dinler, tarihsel süreçte insanları bu dünyadan öteki âleme hazırlayan, varoluş sebebini ve amacını açıklayan, ölüm ve sonrasındaki hayatı tanıtan kurumsal yapılardır. Bu yapılar, bu konudaki sorulara yanıt vermektedir.⁶¹

Günümüzde eskatoloji, teolojinin bir alt dalı olarak kabul edilmektedir. Teolojinin nihai şeylerle, yani kötülüğü yenecek kurtarıcının gelişi ve dünyanın sonuyla ilgilenen bir dalıdır. Başka bir tanımlamayla eskatoloji, insan hayatı ve dünyanın sonuna dair dinî doktrinleri ifade etmektedir. Bu disiplin, kozmik yolculukta dünya hayatının sona ereceği evrede meydana gelecek olayları konu edinir. Dünyayı iyiliğe taşıyacak kurtarıcı, iyiliğin kötülüğe galip geleceği savaş, ölüm ve sonrasındaki yargılama ile cennet ve cehennem

⁶¹ Metin Yasa, “İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler”, *Din ve Hayat Dergisi* 6 (2012), s. 13.

öncesinde gerçekleşecek konular eskatolojinin alanına girmektedir.⁶² Dolayısıyla bir bilim dalı olarak eskatoloji, farklı dinsel geleneklerin yanında modern ideoloji ve düşünsel hareketlerin içerisinde yer alan “son”la ilgili düşünceleri de araştırarak tasnif eder ve bunların birbirleriyle benzerliklerini ya da farklılıklarını ortaya koymak amacıyla karşılaştırmalar ve çözümlemeler yapar.⁶³

Eskatoloji teriminin teoloji alanındaki en yaygın kullanımı, Alman teologlar Johannes Weiss (1863-1914) ve Albert Schweitzer (18675-1965)’in kozmolojideki zamanın sonu ile ilgili konulara atıfta bulunarak, son şeylerin doktrini anlamına gelen şemsiye bir terim olarak kullanımıyla ortaya çıkmıştır.⁶⁴ Ayrıca, eskatoloji, özellikle tek tanrılı ve ahiret inancının ön planda olduğu Ortadoğu dinlerinde iki kavramı bir araya getirmektedir: “Öte dünya” ve “dünyanın sonu”, başka bir ifadeyle bunlar kıyamet zamanını açıklayan kavramlardır.⁶⁵

Bu disiplin, insanlığın sona erdiği günden itibaren yaşanacak “öte dünya” kavramı etrafındaki tüm olayları ifade eden son şeylerin, yani dünyamızın sonunun, yıkılışının ve bu süreci tetikleyen olaylar dizisinin incelenmesiyle ilgilidir.⁶⁶ Basit bir şekilde tanımlamak gerekirse dünyanın en sonu ile ilgili olacak olaylar demek olup tanrının yaratılışa karşı yapacağı son eylemlerin ve son yıkılışın öğretisidir.⁶⁷ Bu yönüyle eskatoloji, teoloji ile mitoloji arasında ortada yer almaktadır. Eskatoloji inancı, hem bir teolojik olgu hem de mitolojik bir beklentidir. Zamanın ileriye doğru bir akış içerisinde olması nedeniyle evrenin de sona ermesi gerektiğini vazeder.⁶⁸ Evrenin nasıl yok olacağını, ölüm ve sonrasında mitolojiler ile anlatan son şeylerin bilimidir.⁶⁹

İnsanın, yaşamın ve dünyanın geleceği üstüne ileri sürülmüş inançlarda, dünyanın nereden geldiğinin tasarlandığı gibi nereye gideceğini, sonunun nasıl olacağı da tasarlanmıştır. Ruhun ölümsüzlüğü, kıyâmet, öte dünya, cennet, cehennem, yeniden dirilme gibi öte dünya ile ilgili tasarımlar eskatolojinin alanına girmektedir. Başka bir ifade

⁶² Batuk, *Tarihin Sonu* s. 48.

⁶³ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 49.

⁶⁴ David Edward Aune, *The Cultic Setting Of Realized Eschatology In Early Christianity* (Leiden: E. J. Brill, 1972), s.1-5.

⁶⁵ Aydın - Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, s. 270.

⁶⁶ Rudolf Bultmann, *Tarih ve Eskatoloji*, çev. Emir Kuşçu (Ankara: Elis Yayınları, 2006), s. 29.

⁶⁷ Robert E. Lynn, *Eskatoloji, Son Zaman Öğretisi*, ed. İlhan Keskinöz (İstanbul: Bio Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 2013), s.10.

⁶⁸ Menderes Çınaroğlu Işıl Altun, “Tarihin Sonu Olgusu Ve Eskatologya Mitleri”, *Milli Folklor* 16/128 (2020), s. 28.

⁶⁹ Aydın - Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, s. 270.

ile eskatoloji ölüm ve ölümden sonraki hayat ile ilgili bir kavram olup her şeyin son bulunduğu an ve yargılanma konularını da içermektedir.⁷⁰

İnsanoğlunun çözüm bulmakta en çok zorlandığı problem, ölüm gerçeğidir. Ölümle birlikte insan tamamen yok olup gidecek mi, yoksa “ikinci bir hayat” şansına sahip olacak mıdır? Bu “ikinci hayat”, mevcut dünyada mı yoksa başka bir dünyada mı gerçekleşecektir? Bahsi geçen hayat, mevcut hayat gibi sınırlı ve sorunlu mu yoksa sınırsız ve mükemmel mi olacaktır? Diriliş, cismani mi yoksa ruhani midir? gibi sorular, tarih boyunca insanoğlunun zihnini meşgul eden temel sorular arasında yer almaktadır.⁷¹ İşte eskatoloji, insanlığın bu temel soru ve sorunlarını inceleyen, dünyanın birçok dinî geleneğinin bir parçası olarak tarihin ve insanlığın nihai kaderiyle ilgili teolojik bir doktrin olarak tanımlanabilir.⁷²

İnsan, hangi sebeple son şeyleri tartışma eğilimi göstermektedir? Zamanın sonunda ve sonrasında ne olacağını düşünmek, sanki olasıymış gibi, insanı neden zamanın sonundan sonraki durumun merakı içine sokmaktadır? Tüm bunlar, niçin insan zihnini meşgul etmektedir? Tüm bu sorular eskatolojinin önemi ve eskatolojiye duyulan merak, son şeyler olarak insanın yeniden dirilişinin, ölümsüzlüğe kavuşma olanağının, tanrısal adaletin gerçekleşeceğinin tartışıldığı ve cennet ile cehennemin ayrı bir yaşam tarzının öngörüldüğü bir öz tartışmasından kaynaklanmaktadır.⁷³ Tanrısal adalet ile ilgili beklentiler ilk insandan beri varolagelmıştır. Arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkan Neandertal⁷⁴ insanının gömüldükleri yerlerde ölünün bazen cenin pozisyonunda yatırıldığı görülmektedir, bu düşünce eskatolojik inanışı, yeniden doğuşu çağrıştırmaktadır.⁷⁵ İlkel mitolojilerde bile dünyanın sonundan önce, kötülüğün, korkunun, açlığın, sefaletin ve ölümün olmadığı bir yer arayışı olmuştur. Hatta ilkel zamanlardaki göçler kötülüğün olmadığı yerlere ulaşma ümidi ile yapılmıştır.⁷⁶

⁷⁰ Mehmet Paçacı, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı* (İstanbul: Nun Yayınları, 1994), 2.; Tara Farhid, “Zoroastrian Eschatology Influence on Judaism”, (2014), s. 118-119.

⁷¹ Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüşt* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), s. 218.

⁷² Farhid, “Zoroastrian Eschatology Influence on Judaism”, s. 118-119.

⁷³ Yasa, “İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler”, s. 9-10.

⁷⁴ Neandertal insanı, günümüzden yaklaşık 250.000 ila 40.000 yıl önce yaşamış bir insan türü olan Neandertal insanı (*Homo neanderthalensis*), insan evrimi açısından önemli bir türdür. İlk örnekleri 1848 yılında İspanya'daki Cebelitarık'ta bulunmuş, ardından 1856 yılında Almanya'nın Neander Vadisi'nde keşfedilen fosillerle tanımlanmıştır. Bu fosiller, türün ismini de almasına neden olmuştur. Neandertaller, yaklaşık. Bkz. Aydın - Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, s. 624-625

⁷⁵ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi* (İstanbul: Merkez Kitapçılık Yayıncılık, 2005), s. 9-10.

⁷⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına kadar*, c.1., s.18-119.

Dinlerin çoğu, eşyanın (şeylerin) başlangıcı ile ilgili tanrı, insan ırkı ve dünya gibi konulara dair mitolojiler geliştirmiştir. Benzer şekilde, birçok din, dünyanın sonu ile ilgili kutsal metinler veya mitlerden bahsetmektedir. Eskatoloji, daha geniş bir çerçevede kurtuluş, kurtuluş çağı, ahiret ve ruh gibi konuları kapsamaktadır. Dinî kaynaklar, ilahî adaletin tesisi ve aşkın varlık ile kavuşma sonrasında oluşacak ideal toplum tasarımına yönelik beklenti ve arzularını, eskatolojik anlatılar çerçevesinde ele almış ve bu bağlamda ifade etmiştir.⁷⁷ Eskatolojik anlatılar varlığın doğum ile ölüm arasındaki süreyle sınırlı olmadığını anlatarak varoluşun gayesini belirlemektedir.⁷⁸ Eskatoloji inancını oluşturan temel etmen adalet fikridir. Eskatoloji inancında Tanrının adaleti gerçekleştirmesi bu dünyada haksızlıklara uğrayanlar için daha adil bir yaşamın oluşturulmasında temel etkindir.⁷⁹

Zamanın nasıl son bulacağına dair geliştirilen inanç biçimleri, tarih boyunca dinlerde ve mitolojilerde önemli bir yer tutmuştur. Yeryüzündeki hemen hemen tüm uygarlıklarda eskatolojik inanç ve inanışlar, diğer inançlar arasında dikkate değer bir öneme ve etkiye sahiptir. Bu inançların özünde, insanların hangi toplumdan olursa olsun veya hangi zaman diliminde yaşarsa yaşasın, mevcut dünyadan daha adil ve daha mutlu bir dünyayı tasarlama ve bekleme arzusu yatmaktadır. Eskatolojik beklentiler içerisinde bulunanlar, zamanın tanrı lehine dönüşünü ve Tanrı'nın zamanı kendi kontrolü altına almasını beklemektedirler.

Dünyanın bir sonunun varlığı, kendi kendini kanıtlayan bir olgu olarak değerlendirilemez. Bununla birlikte, sonuç veya amacı bulunmayan bir dünya anlayışı, mantıksal açıdan tutarsızlık taşımaktadır. Sonu olmayan bir sürecin kavranması güçtür ve ebedi amaçsızlık düşüncesi, hayal gücünün ötesinde bir durum olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla, pratik açıdan, dünyanın en azından bir sonunun varlığı gerekliliği, bu bağlamda dikkate değer bir argüman olarak ortaya çıkmaktadır.⁸⁰

Eskatoloji kavramı, muhtemelen dünyanın kendisini yıllar ve çağlar boyunca tekrarladığı döngüsel zaman anlayışıyla değil, Tanrı'nın veya nihai gerçekliğin var olduğu dünya dinlerinin ortaya çıkışıyla örtüşmektedir. Tanrı, peygamberler aracılığıyla tarih

⁷⁷ Erdoğan Erbaay, "Eskatoloji", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (Ankara: Ebabil Yayınları, 2007), c.5 s. 660.

⁷⁸ Ramazan Adıbelli, "Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırma", *Bilimname* 2 (2011), s. 41.

⁷⁹ Işıl Altun, "Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri", s. 30.

⁸⁰ Malcolm Bull, *Kıyamet Teorileri*, çev. İbrahim Şener (İzduşüm Yayınları, 2005), s. 9.

boyunca dünyayı kurtarmak için harekete geçebiliyorsa, bu durum aynı zamanda tarihin anlamının yerine getirildiği, adaletin sağlandığı ve belki de yeni ve daha iyi bir çağın başladığı yüce bir tamamlanmayı da mümkün kılmaktadır. Dünya eskatolojisi, dünyanın seyrini dairesel bir süreç olarak değil, yaratılışla başlayıp bir çizgi boyunca devam eden süreç olarak kavramaktan kaynaklanmaktadır. Her şeyi özetleyen ve anlamlı kılan nihai karar veya yüce vahiy, bu tamamlanmayı gerçekleştirecektir. Dolayısıyla, bu çizgisel zaman içinde bu dünyadaki son gerçekleşecek, ancak çizgisel zaman sonsuz bir şekilde devam edecektir.⁸¹ Alman ilahiyatçı Rudolf Karl Bultmann'ın (1884 - 1976) yorumuna göre: Buradaki “son” kavramı, zamanın akışı içinde başka bir başlangıç için sonu ifade etmektedir. Zamanın akışı içindeki bir son olup, mevcut zamanın geleceği olarak değerlendirilmektedir. Eskatoloji, geleceği içinde bulunan zamana ayna tutarak insana şu mesajı iletmektedir: İçinde yaşayıp planlar yaptığınız dünya geçici ve fanidir; sonsuz yaşam mevcuttur. Dünya bütünüyle boş ve gerçek değildir. Eskatoloji, insana hayatın sınırlarını kavratarak, idrak etmeye ve insanı küstahlığa karşı uyararak düşünceli ve saygılı olmaya davet etmektedir.⁸²

Hint-İran ve Zerdüştilik konularında çalışmaları olan Alman Almut Hintze'nin yorumuna göre, son şeyler veya eskatoloji hakkındaki öğretiler, yalnızca Zerdüştiliğin değil, aynı zamanda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerin de önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu dört gelenekte eskatolojiyle ilişkilendirilen temalar, hem bir kişinin öldükten sonra bireysel olarak yargılanmasını hem de zamanın sonunda evrensel bir yargılama sürecini içermektedir. Bu temalar arasında, ödül yeri olarak cennet, ceza yeri olarak cehennem ve ölüleri diriltten olaylar yer almaktadır. Ayrıca, Tanrı'nın huzurunda mükemmel varoluşun ve sonsuz yaşamın yeni bir dönemini başlatan bir “mükemmelleştirici” dönemi içeren kavramlar da bulunmaktadır.⁸³

1.3. Eskatoloji Mitleri

Dünyanın yaratılışı ve sonu, insanlık tarihi boyunca merak edilen ve sorgulanan temel konular arasında yer almıştır. İnsanlar, bu konulara dair cevaplar bulamadıklarında,

⁸¹ Alles Gregory Ellwood, Robert S, *The Encyclopedia of World Religions (Revised Edition)* (Newyork: Infobase Publishing, 2007), s. 151.

⁸² Rudolf Bultman, *Mitoloji ve Hermenötik Sorunu*, çev. Emir Kuşçu, Cengiz Batuk (Anlara: Eskiye Yayınları, 2013), s. 176.

⁸³ Almut Hintze, “Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity”, *Irano-Judaica VII*. (2019), s. 23.

genellikle din ve mitoloji gibi inanç sistemlerine yönelmişlerdir. Mitoloji ve din, insanın varoluşsal sorularına yanıt aradığı önemli kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Yaratılışı açıklayan mitlerin yanı sıra, dünyanın sonunu tasvir eden eskatoloji mitleri de bulunmaktadır. Eskatoloji mitleri; evrenin ve insanlığın sonunu, gelecekteki durumunu ve kurtuluş yollarını ele almaktadır. Bu mitler, farklı kültürlerde ve dinlerde çeşitli biçimlerde ortaya çıkarak insanlığın varoluşsal sorularına yanıt arayışını yansıtmaktadır. Kıyamet senaryoları, yeniden doğuş, dünya düzeninin yenilenmesi ve ahlaki değerlere dönüş gibi temalar, eskatolojik mitlerin temel unsurlarını oluşturmaktadır.

Eskatoloji mitlerinin konusu, hem dünyanın sonunda gerçekleşeceği beklenen hem de kıyamet sonrasında yaşanılacağı tasavvur edilen olaylardır. Bu mitler, bireysel ve kozmik eskatoloji olarak ikiye ayrılır. Bireysel eskatoloji fert olarak kişinin ölümü ve sonrasına dair mitleri, kozmik eskatoloji ise bütün evrenin sonunu anlatır.⁸⁴ Eliade'ye göre dünyanın sonu ile ilgili soruların cevaplarını bize eskatoloji mitleri vermektedir.⁸⁵

Eskatoloji mitleri, canlıların yok oluşunu, bir çift ya da sağ kalan birkaç canlı dışında dünyanın nasıl yok olacağını ve insanlığın nasıl ortadan kalktığını açıklamaktadır. Bu bağlamda, tufanlarla ilgili mitler önemli bir yer tutmaktadır. Kozmik boyutlarda gerçekleşen çeşitli felaketler, dünyanın sonunu tasvir etmektedir. Depremler, yangınlar, dağların parçalanması ve salgın hastalıklar gibi olaylar, genel olarak dünya ve evrende mevcut olan düzenin bozulmasına ve kaosa yol açmasına neden olmaktadır. Bu durum, evrenin yok olmasını beraberinde getirmektedir. Bazı mitlerde bu olgu “yokluk” olarak ele alınırken, diğerlerinde yeniden doğuş olarak yorumlanmaktadır. Pek çok mitoloji, tufanı yüce varlığın öfkelenmesine yol açan ritüellerle ilişkilendirirken; bazıları ise bu durumu yalnızca tanrısal bir varlığın insanlara son verme isteği ile açıklamaktadır. Birçok mitolojiye göre tufanın nedeni, insanların işledikleri günahlar ve dünyanın yozlaşmasıdır. Tufanın ardından bir yeniden doğum süreci gerçekleşmekte; kirlenen dünya arınarak eski hâline dönmektedir. Zamanın sonunda yeni bir dönem başlamaktadır ve bu durum, âdeta temiz bir çağa geçişi simgelemektedir.⁸⁶

Eskatoloji mitleri arasında yer alan “kurtarıcı” figürleri, toplumların kaosunu sona erdireceğine ve düzeni yeniden tesis edeceğine inanılan önemli karakterlerdir. Bu figürler,

⁸⁴ Gönen, “Eskatoloji ve Din Ekseninde Kıyamete Dair Anlatılar”, s. 85.

⁸⁵ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015), s. 118.

⁸⁶ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 77,78,79

farklı dinlerde çeşitli isimlerle anılmaktadır. Örneğin, İslam'daki "Mehdi", Yahudilik ve Hristiyanlık'taki "Mesih", Zerdüştilikteki "Soşyân", Hinduizm'deki "Kalki" gibi figürler, eskatolojik kurtarıcı mitlerinin öne çıkan temsilcileridir. Bu gruptaki bir diğer önemli mitos ise "Tanrı'nın Krallığı" düşüncesidir. Genel hatlarıyla Ortadoğu dinî geleneklerinde var olan bu düşünce, mitolojik bir söylem olarak Yahudilik içinde gelişmiş ve daha sonra Hristiyanlığa geçiş yapmıştır. Tanrı'nın Krallığı, insanların kurtuluşu ve evrensel bir düzenin sağlanması için beklenen bir dönemi simgelemektedir. Ayrıca bu gruptaki önemli bir eskatoloji miti de "altın çağ" beklentisidir. Evrensel mitoloji ile yakın bir ilişki içindedir. Her yönüyle geçmişte yaşanan mutluluk dönemine geri dönüşü ifade etmektedir. Başka bir deyişle saadet asrını geleceğe, özellikle dünyanın sonuna kaymaktadır. Dünyanın sonunda şeytan veya kötülük güçlerinin etkin olacağı ve iyiliğin tesis edilmesine engel olacağı düşüncesi, eskatolojik mitler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Mesih Karşısı (Antikrist) ve Gog-Magog gibi varlıklarla gerçekleştirileceği öngörülen "son savaş" (Armageddon) ile ilgili beklentiler, öte dünya ile ilgili tasavvurlar ve yer altı âleminde neler olduğuna dair anlatımlar da bu grubun önemli mitosları arasında yer almaktadır.⁸⁷

Yeryüzü yaşamı son bulmadan önce kozmik felaketler, gökyüzünde birden fazla güneşin belirmesi, güneşlerden çıkacak sıcaklığın denizleri kurutması, tufanı andıran yağmurlarının yıllarca yağması, Tanrı'nın yeryüzünü kötülüklerden arındırmak için yeryüzüne ateş göndermesi gibi olaylar genellikle dünyanın sonu ile ilgili eskatolojilerin konu edindiği olaylardır. Vahiy kaynaklı inanç sistemlerinde eskatolojik anlatımlar oldukça yaygındır. Bu sistemlerde, peygamberlerin uyarıları doğrultusunda dünyanın genel bir yıkım ile yok olacağı ve ardından yeni bir dünyanın kurulacağı inancı öne çıkmaktadır. Ceza-mükâfat ve cennet-cehennem kavramları, eskatolojik konular arasında önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli dinlerde bu alanda edebî eserler ortaya çıkmış ve dinlerin tali kaynaklarında çeşitli mitolojiler rivayet edilmiştir. Bu anlatımlar, inanç topluluklarının eskatolojik beklentilerini ve yaşam anlayışlarını şekillendiren önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir.⁸⁸

Dinlerin eskatolojik anlatılarında ikinci bir dünyanın ve yaşamın varlığı temel unsurdur. Zira dünya hayatının anlamlı olabilmesi insanların istek ve arzularını tatmin edebilecekleri ikinci bir hayat tasavvuru ile mümkündür. Eskatolojik öğretisi, yalnızca ilahi

⁸⁷ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 46

⁸⁸ Gönül Yonar, *Kıyamet Mitolojileri Kurtla Kıyamete Kalmak* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), s. 30, 31

yargılama olarak dünyanın sonunun çok yakın olduğunu ilan etmeyip aynı zamanda kurtuluş ve sonsuz mutluluğun başlangıcı olarak da kabul edilir.⁸⁹

Gelecek, tarih boyunca insanlık için her zaman gizemlerle dolu bir kavram olmuştur. İnsanlar, geleceğe dair kaygılar beslemiş ve bu konuda çeşitli düşünceler geliştirmişlerdir. Gelecek hakkında ileri sürülen tüm düşünceler, geçmişten ve özellikle yaşanan anlardan izler taşımaktadır. Bu bağlamda, “gelecek” düşüncesi, içinde bulunulan anı şekillendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰

Tarihte, dinî inançların güçlenmesiyle birlikte dünyanın sonu, kıyamet ve öte dünya anlayışları önem kazanmıştır. Mitlerin çoğu, geçmişte kozmik bir zamanda gerçekleşmiş olayları anlatırken, eskatolojik mitler geleceğe dair gerçekleşmemiş kehanetleri içermektedir. Bu mitler, gelecekteki bilinmeyen olay ve olgulara ışık tutarak diğer mitlerden farklılık gösterirler.⁹¹

Eskatoloji mitleri, dünyadaki olumsuz gelişmelerin sonunda evrendeki yaşamın köklü bir değişim ve sona ulaşacağı dönemleri mitolojik bir çerçevede anlatmaktadır. Bu mitlerde, mevcut durumdan rahatsız olan tanrı veya tanrılar, evrenin ve kozmogoninin kontrolünü yeniden ele alacaklardır. Bu süreç sonucunda, adaletin hâkim olacağı ebedî bir dönem başlayacaktır.⁹²

Dünyanın sonuna dair -yakın veya çok uzak bir tarihte gerçekleşse de- kozmik felaketler ve eskatolojiyle ilgili mitler dünyanın ne şekilde yok olacağını, insanların hangi sebeplerle ortadan kalkacağını ve kıyameti anlatmaktadır. Başka bir ifade ile, gelecekteki bilinmeyen yeni bir yaşamın başlangıcına dair inanışlardır. Bu bilinmezlik agnostik⁹³ bir bilinmezlik inanışı değildir. Çünkü eskatolojik son ile inanılan şey, arınmanın,

⁸⁹ Taş Yakup-Kıyak Abdulkadir, “Hristiyanlıkta Eskatoloji Mitleri”, *Ortadoğu ve Göç Araştırmaları Dergisi*, (Journal of Middle East and Migration Studies) 1, (2022), s. 50.

⁹⁰ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 47.

⁹¹ Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s.10.; Yavuz Gönen, “Eskatoloji ve Din Ekseninde Kıyamete Dair Anlatılar”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10/32 (2022), s. 2.

⁹² Işıl Altun, “Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri”, s. 30; Menderes Çınaroğlu, *Türk Kültüründe Eskatoloji Mitlerine Dair Bir İnceleme* (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 28.

⁹³ Agnostizm, bilinmezlik olarak tanımlanan bir felsefi görüş sistemidir. Bu yaklaşım, sonsuzluk, ilk sebepler ve cevher gibi metafizik konuların insan zihninin kavrayış kapasitesinin ötesinde olduğunu ileri sürmektedir. Agnostik düşünce, bu tür metafizik meselelerin kesin bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını ve dolayısıyla bilinemez olduğunu savunur. Bu bağlamda, agnostizm, insanın bilgi edinme yetisinin sınırlı olduğunu vurgulayarak, metafizik konulara dair kesin yargılara varmanın imkânsızlığını dile getirir. bkz.Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), s. 45.

yenilenmenin karşılığıdır. Bundan dolayı eskatolojinin ve eskatoloji mitlerinin ifade ettiği son, bir yok oluşu değil, bu dünyadaki sondan sonraki yeni bir başlangıcın ifadesidir.⁹⁴

Mitler, bireyleri coğrafya ve tarihle sınırlı toplumların gereksinimlerine göre şekillendirme kapasitesine sahiptir. Toplumlar, bozulmuş ahlak ve düzenin cezasını, yaratıcı tarafından dünyada, yani sosyal ve ahlaki alanda eylemsel olarak alacaklardır. Bu süreç sonucunda, saf ve temiz bir yeni yaşam alanı oluşturulacaktır. Bu durumun en yaygın anlatımları, eskatoloji mitleri aracılığıyla ifade edilmektedir.⁹⁵

Farklı dinsel temellere sahip olan Sümer, Mısır, İran, Babil gibi medeniyetlerin inanışlarına göre dünya tanrılar tarafından bir düzen dahilinde kurulmuş ve tanrılar tarafından izlenmektedir. Ayrıca dünya kaotik güçler ile doludur. Birçok dinî geleneğe göre dünya insanların sıkıntı ve bela ile karşılaşacağı bir yerdir. Dünya acı ve ıstırap yeridir. İnsan ektiğini biçecek, biçtiği ile muamele görecektir. Örneğin Zerdüştilik gibi etik düalizmin, İslam ve Yahudilik gibi monoteizmin hâkim olduğu ve iyilik, kötülük, acı, ıstırap, sapkınlık veya hidayetin doğrudan insanın amel ve eylemlerine bağlı olduğu ikazlar bu gibi din inanışlarını eskatolojik bir gerçek ile yüz yüze getirmiş olmaktadır.⁹⁶ Sümer, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi medeniyetlerin teolojilerinde kozmik olaylar ile dünyanın son bulacağı hikâye edilmiştir. Fakat reenkarnasyon inancının olduğu Hint veya Uzak Doğu inanışlarında kozmik manada bir yok oluş hikâyesine rastlanılmamaktadır. Çünkü reenkarnasyon inancında bitiş ve son buluş yoktur. Bu inanç sistemlerinde insanın sürekli yaratım içerisinde olduğu ve yok olmadığı inancı hâkimdir. Aynı şekilde tenasüh düşüncesini kabul eden Hinduizm, Budizm ve Konfüçyanizm gibi dinlerde de kozmik anlamda bir eskatoloji inancı yoktur.⁹⁷

Eskatoloji mitleri ile ilgili çarpıcı bir örnek, Mato Grosso⁹⁸'daki Papuan Guarani'lerle ilgilidir. Bu topluluk, dünyanın ateş ve su tarafından yok edileceğine inandıklarından dolayı okyanusun ötesinde, bir tür yeryüzü cenneti olan “günahtan yoksun ülke”yi aramaya çıkmışlardır. Şamanlardan esinlenerek ve onların yönetiminde gerçekleştirilen bu uzun yolculuklar, XIX. yüzyılda başlamış ve 1912 yılına kadar sürmüştür. Bazı kabileler, felaketten sonra dünyada bir yenilenme olacağına ve ölülerin

⁹⁴ Işıl Altun, “Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri”, s. 25.

⁹⁵ Onur Alp Kayabaş, “Türk Mitolojisinde Eskatoloji Mitleri”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Kültür ve Edebiyat Drgisi* 22/86, s. 169.

⁹⁶ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 34.

⁹⁷ Yonar, *Kıyamet Mitolojileri*, s. 31.

⁹⁸ Matto Grosso , Brezilyanın 'nın batısında bulunan bir eyalettir. Bkz. <https://tr.wikipedia.org>
E.T.04.11.2024

geri döneceğine inanıyorlardı. Ayrıca sonla ilgili Amerika'daki Aztek'lerde kıyamet kopmadan gerçekleşecek evrensel bir yeniden canlanmaya inanmamaktaydılar. Aztek inancına göre dünya şimdiye kadar üç ya da dört defa yıkıma uğramıştır ve ilerde tekrar yıkıma uğrayacaktır. Eskimolar da dünyanın yaşlı olduğuna ve sonunun geleceğine inanmaktadırlar. Eskimo inancına göre insanlar yeniden kemiklerinden canlandırılacaklar. Cherokeeer⁹⁹e göre, dünya yaşlanıp yıprandığında, insanlar ölecek, ipler kopacak ve yer Okyanus'a gömülecektir. (Cherokeeer'e göre yer gök kubbeye dört iple asılmış büyük bir ada olarak kabul edilmektedir).¹⁰⁰

Eskatoloji, sadece mitlerden oluşmaz aynı zamanda bir inanç sistemidir. Eskatoloji mitleri denildiğinde inanç sistemlerindeki mitsel unsurları ifade eden özellikler anlaşılmaktadır. Dünyanın sonunda meydana gelmesi beklenen olaylar, beklenen kurtarıcı, kıyamet, diriliş ve öte dünya mitleri eskatoloji mitlerini oluşturmaktadır.¹⁰¹ Eskatoloji mitlerinin en belirgin ve en önemli özellikleri ise, evrenin ve yaşamın sonuna dair geliştirilen inançların mitsel yönünün olmalarıdır.¹⁰²

Tanrının adaletinin gerçekleşmesi, günahların cezalandırılması, öte dünyada yeniden bir insanlığın yaratılışı anlamına gelmektedir. Yeni yaratılış, ilk yaratılışın yıkıntıları üzerine gerçekleşecektir. Eskatoloji, kutsal bir zaferin tarihini temsil edecektir. Dünyanın sonunda, insanlar dinsel eylemlerine göre değerlendirilecek ve yargılanacaklardır. Yargılama sonunda yalnızca Tanrı'nın sevgili kulları "Gökyüzü Krallığına" sadık kalanlar mutluluk içinde yaşayacaklardır.¹⁰³

Mitolojide ilk ana baba, genellikle gökyüzü ve yeryüzü tanrılarıdır. Tanrı ilk insanları ağaç, kaya, bitki ve çamur gibi unsurlardan yaratmıştır. Tanrılar, mitolojik anlatılara göre ölümlü olan ve sonsuz adaletin sağlanacağı yeni bir yaşam için dünyayı büyük bir tufanla yok edeceklerdir. Ölümünden sonra yeniden doğuş gelecek. Dünyanın sonuna doğru alışılmadık biçimde doğup, ortaya çıkan kahraman kurtarıcılar kötülükleri ortadan kaldıracaklar.¹⁰⁴ Yeniden doğuş öğretisi olarak kabul edilebilecek eskatoloji

⁹⁹ Çerokiler (*Cherokee*), tarihi olarak yurtları Amerika Birleşik Devletleri'nin güneydoğu eyaletleri (özellikle Georgia, Kuzey Karolina ve Güney Karolina ile Doğu Tennessee) olan ve daha sonra da beyazlarca yurtlarından zorla sürülen ve platolarda yaşamaya mahkûm edilen Kızılderili halkıdır. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Çerokiler>. E.T. 04/11/2024

¹⁰⁰ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 80-81

¹⁰¹ Işıl Altun, "Tarihin Sonu Olgusu Eskatolojya Mitleri", s. 30.

¹⁰² Çınaroğlu, *Türk Kültüründe Eskatoloji Mitleri*, s. 42.

¹⁰³ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s.79-86.

¹⁰⁴ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu Kolektif Ali Tartanoğlu (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2003), s.18.

mitleri, gelecek tasavvurunu anlamlandırmaya çalışmış, zaman ve anlamını düzenlemiş, sürekli olarak sonraki yeniden doğuş ile sonsuzluğun ve amaçsızlığın çözünmesini ortaya koymuştur.¹⁰⁵

Eliade'ye göre, yeni bir evrenin yeniden varoluşunu açıklayan bu mitler, dünyanın sonuyla ilgili arkaik ve son derece yaygın bir fikri de ortaya koymaktadır: Kozmos'un giderek "bozulması" fikri, Kozmos'un belirli sürelerle ortadan kalkmasını ve yeniden yaratılmasını gerektirir. Günümüzde, ilkel toplumlardaki kehanet ve binyılcılığa dayanan hareketler, aynı zamanda dünyanın pek yakında yeniden yaratılacağının habercisi olan son felaket mitlerinden doğmuş ve gelişmiştir.¹⁰⁶

Eskatoloji, insanlığın varoluşsal kaygılarını ve geleceğe dair belirsizliklerini anlamaya yönelik önemli bir kavramdır. Bu mitler, bireylere dünya üzerindeki manevi ve ahlaki sorumluluklarını hatırlatarak, gelecekteki dönüşüm ve yeniden doğuş temalarına zemin hazırlamaktadır..

¹⁰⁵ Bull, *Kıyamet Teorileri*, s.10.

¹⁰⁶ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 82

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞT VE ZERDÜŞTİLİK

Zerdüş, Zerdüştiliğin kurucusu olarak bilinen antik İran toplumunun dinî hayatında rol oynamış önemli bir kişiliktir. Doğum yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, doğduğu yer ile ilgili olarak ise farklı iddialar vardır. Onun genellikle günümüz İran toprakları içinde yer alan ve antik Pers İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde doğduğu rivayet edilmektedir. Zerdüş, Ahûra Mazda adlı tek tanrıya inanmakla beraber, iyi ile kötü arasındaki mücadeleyi vurgulayan düalist öğretiler geliştirmiştir. Zerdüştilik, zamanla Pers toplumunun dinî ve kültürel yapısında derin bir etki yaratmış ve özellikle Ahameniş İmparatorluğu döneminde önemli bir rol oynamıştır. Zerdüş'ün öğretileri; tanrı inancı, ahlaki değerler, insanın özgür iradesi ve evrensel adalet gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Bu öğretiler, Zerdüş'ün yazılı metinleri olan Avesta'da da yer almakta olup Zerdüştiliğin temel inançlarını ve ritüellerini içermektedir.

Zerdüş, Ari toplumu içinden çıkmıştır. Zerdüş, Ari toplumlarının inanç ve değer sistemlerini derinlemesine etkilemiş ve Zerdüştiliğin temelini bu toplum içinde inşa etmiştir. Onun öğretileri, Ari toplumunun dinî anlayışını şekillendirirken aynı zamanda bu toplumun ahlaki ve felsefi düşüncelerinin evriminde belirleyici bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, Ari toplumunun tanıtılması, Zerdüştiliğin kökenleri ve gelişimi açısından büyük bir önem arz etmektedir.

2.1. Zerdüş Öncesi İran Halkı: Ariler/Aryahlar

Ariler, İranlıların ve Hintlilerin ataları kabul edilmektedir. Ariler, Proto-Hint ve İranlılar olarak tanımlanan bir topluluktan oluşmaktadır. Bu topluluk, Hint-Avrupa dil ailesinin bir dalını temsil etmektedir. Bunlar Rusya'nın Volga Nehri'nin doğusundaki bozkırlarda hayvancılıkla geçimlerini sağlamışlardır. MÖ IV. bin yıldan III. binyıla kadar bu bölgede yaşayan Ariler, daha sonraki dönemlerde bu coğrafyadan göç etmişlerdir. Bu topluluk, Hindistan'ın Brahmanları ve İran'daki Zerdüştlerin ataları olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 2; Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, 2007), s. 98.

Hint-Avrupa kavimleri olarak literatürde yer alan Ariler, muhtelif coğrafyalardan İran ve Avrupa kıtasına göç eden “Indo-Germen” yahut “Hint-Avrupa” topluluklarının bütününe kapsayan etnografik bir terimdir. Arilere dair ilk yazılı kayıtlar, Hint medeniyetinin kutsal metni Rig Veda¹⁰⁸ ve Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta’da tespit edilmektedir. “Arya” terimi, hem Rig Veda hem de Avesta metinlerinde çeşitli semantik anlamlar taşımaktadır: “Asil soydan gelen”, “konuksever”, “hür”, “soylu”, “dürüst” ve “sadık” gibi pozitif nitelikler bu kavramın anlam çerçevesini oluşturmaktadır.¹⁰⁹ Aryalıların anavatanına ilişkin olarak Avesta’da “Airyanam Vaeja,”¹¹⁰ Pehlevi kaynaklarında ise “İranvic”¹¹¹ kavramları kullanılmaktadır.

Ariler, tarihsel süreç içerisinde, orijinal yaşam alanlarından göç ederek İran Platosu’nun yüksek kesimlerine ve Hint Yarımadası’ndaki Ganj Nehri havzasına yerleşim göstermişlerdir. Bu göç hareketi neticesinde, söz konusu topluluk iki ana kola ayrılmıştır: Bunlardan biri Hint medeniyetinin, diğeri ise İran medeniyetinin temellerini teşkil etmiştir. Bu demografik ve kültürel ayrışma, sonraki dönemlerde bölgenin sosyo-kültürel yapısının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır.¹¹²

Ari toplulukları arasında dil, din ve lehçe açısından, İran ve Hindistan’a göç eden Aryalılar arasında önemli benzerlikler bulunduğu bilinmektedir. Bu konuda Ari filolojisi ile ilgilenen akademisyenler arasında geniş bir mutabakat mevcuttur. Bu benzerlikler, farklılıkların bir dilin iki lehçesi arasındaki ayrımına benzer bir yapı sergilemektedir. Veda

¹⁰⁸ Vedalar, Sanskritçe “bilmek” anlamına gelen “vid” kökünden türetilmiş olup, “ilâhî ya da kutsal bilgi” anlamına gelmektedir. Hinduizm’in temel kutsal metinleri olan Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda ve Atharva Veda’dan oluşur. Bu metinlerin kökenleri milattan önce 5000-2000 yıllarına tarihlendirilse de, kesin yazılı hale getirilme tarihleri belirsizdir. Bazı araştırmacılar, kökenlerini milattan önce 6000-4000 yıllarına kadar geri götürmektedir. Hindu inancına göre, Vedalar Brahma’dan bir nefes olarak ortaya çıkmış ve azizler (rişi) tarafından nesilden nesile aktarılmıştır. İnsan eliyle yazılmadığı ve vahiy olarak kabul edildiği için (şruti) büyük bir öneme sahiptir. Tarihçiler, Vedaların Hindistan’ı işgal eden Ârî ırkların dinî inançlarını yansıtan geleneklerin derlenmesiyle oluştuğunu belirtmektedir. Bu metinler dinî, felsefî ve ritüel öğretiler içermekte ve Hindu kültürünün temel taşlarını oluşturmaktadır. Rig Veda, Vedalar arasında en eski olanıdır ve milattan önce 1500 civarına tarihlenmektedir. Bu metin, çeşitli ilahlara niyaz ve yakarış içeren ilahilerden oluşur. En fazla ilâhî atfedilen tanrılar İndra (250 ilahî), Agni (yaklaşık 200 ilahî) ve Soma’dır (100 ilahî). Rig Veda’nın yarısı bu üç tanrıya adanmıştır. Ali İhsan Yitik, “Vedalar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, 2012), c.42., s. 95,94.

¹⁰⁹ Celaleddin Aştıyânî, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hukümet* (Tahran: Şirketi Seham-ı İntişar, 1376), s. 23; Hinnels, *Şinahtî Esatiri İran*, s. 13; Cihangir Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna* (Tahran: Neşri Merkez, 1378) s. 100. ; R.C Zeahner, *The Teaching of The Magi* (Newyork: Oxford University Press, 1976), s. 20; Tevfikî, *Büyük Dinleri Tanımak*, s. 77.

¹¹⁰ Mary Boyce, *Ayin-i Zertuş*, çev. Ebulhasan Tehhami (Tahran: İntişarat-ı Nigah, 1393), s. 19; Celil Dusthah, *Avesta: Kohenterin Surudha Ve Metinha-yi İrani* (Tahran: İntişarat-ı Morvarid, 1380); Dermestter, *Avesta, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s. 35.

¹¹¹ Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 45-49; Aştıyânî, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, s. 23; Boyce, *Ayin-i Zertuş*, s. 21.

¹¹² M. Mole, *İran- ı Bastan*, çev. Jale Amuzgar (Tahran: İntişarat-ı Tus, 1363), s. 8.

ve Gâtha lehçelerinin birbirine oldukça yakın olması, bu iddiayı destekleyen önemli bir kanıt teşkil etmektedir.¹¹³ Kronolojik açıdan değerlendirildiğinde, Rig Veda'nın kompozisyonunun MÖ VII. ile VIII. yüzyıllar arasında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Zerdüştilerin kutsal metinler külliyyatı olan Avesta'nın ise MÖ VII. yüzyılda derlendiği akademik çevrelerce kabul görmektedir.¹¹⁴

Aryalılar göçebe bir topluluktur, İran'a geldikten sonra yerleşik hayata geçmeleri, onların kültürel ve sosyal yapılarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Birkaç asır sonra, Ari toplumu içinden çıkan Zerdüş, ıslah ve terbiye edici bir figür olarak Mağan inancına¹¹⁵ mensup İranlıları yeni bir dine davet etmiştir. Zerdüş, kendisini dünyayı olumsuzluklardan temizlemekle görevli bir elçi olarak tanıtmış ve bu görevin tanrı Ahûra Mazda tarafından kendisine verildiğini belirtmiştir.¹¹⁶ Zerdüş'ün liderliği ve kuracağı Zerdüştilik Ari toplumunun dinî ve kültürel kimliğinin yeniden şekillenmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

2.2. Zerdüş

Zerdüş ismi, antik Pers kültürünün derinliklerinde kök salmış ve Zerdüştilik dininin kurucusu olarak kabul edilen bir figürdür. Zerdüş, yalnızca ahlaki ve etik değerler üzerine değil, aynı zamanda evrenin sonu ve insanlığın kaderi üzerine de önemli düşünceler geliştirmiştir. Zerdüş isminin tarihsel ve kültürel bağlamda incelenmesi, aynı zamanda eskatolojik öğretilerle derin bir bağlantı kurmaktadır. Zerdüş ismi, tarihsel süreç içerisinde farklı zaman dilimlerinde ve coğrafyalarda çeşitli şekillerde anılmıştır. Bu isimler arasında “Zerdüş”, “Zerdoşt”, “Zertoşt”, “Zerduhşt”, “Zertuştra”, “Zaravus”, “Zaravustra” ve “Zarahuşt” gibi kullanımlar bulunmaktadır. Avesta metinlerinde ise

¹¹³ Irach J. I. Taraporewala, *Zerdüş Dini / Zerdüş'ün Gâthaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, çev. Nice Damar (İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2002), s.16; Meçin, *Zerdüş*, s. 12; Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, s. 35.

¹¹⁴ Ali Nihat Tarlan, *Zerdüş'ün Gâthaları* (Ketebe Yayınevi, 2022), 12; Asiye Tıgılı, *Zerdüş* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), s. 17-18.

¹¹⁵ Magan İnancı, antik İran'da, özellikle Zerdüştlük öncesi dönemde var olan bir inanç sistemidir. Magan, genellikle “Magi” olarak bilinen bir grup rahip ve bilgeyi ifade eder. Bu inanç, doğa güçlerine, ruhlara ve atalara tapınmayı içeren çok tanrılı bir yapıya sahipti. Magan inancının temel unsurları arasında ateş, su ve toprak gibi doğal unsurların kutsallığı, doğanın döngüleri ve ruhsal varlıklarla olan etkileşimler yer almaktadır. Magi, Zerdüş'ten önceki dönemde dinî ritüelleri yöneten, kehanette bulunan ve toplumsal yaşamda önemli bir rol oynayan figürlerdi. Zerdüş'ün öğretileri, Magan inancının bazı unsurlarını dönüştürerek tek tanrılı bir inanç sistemine evrilmesine neden oldu. Zerdüştilik, Ahûra Mazda'ya tapınmayı ve iyi ile kötü arasındaki mücadeleyi vurgularken, Magan inancı daha çok çok tanrılı ve doğa merkezli bir yaklaşımı temsil etmektedir. Arilerin eski inançları için bkz. Meçin, *Zerdüş*, s.15-29.

¹¹⁶ Tevfikî, *Büyük Dinleri Tanımak*, s. 77.

“Zaratuştra” veya “Zaratuştra Spitima” olarak geçmektedir. Eski Farsçada “Zara-Uştra”, Pehlevi kaynaklarda “Zaratuşt”, Arap ve Ermeni kaynaklarında “Zeradeşt”, Batı kaynaklarında “Zarathustra”, Yunan kaynaklarında ise “yıldıza tapan” anlamında “Zoroaster” olarak anılmaktadır. Türkçede ise “Zerdüşt” şeklinde kullanılmaktadır.

Zerdüşt adının anlamı üzerine yapılan araştırmalar, Farsça’daki “zer” (sarı) ve “uştra” (deve) kelimelerinin birleşiminden yola çıkarak çeşitli yorumlar ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, isim için öne sürülen anlamlar arasında “sarı develerin sahibi”, “altın yıldız” veya “güzel develerin sahibi” gibi ifadeler bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu etimolojik analizler, Zerdüşt’ün yaşadığı dönemin sosyo-ekonomik yapısına dair ipuçları sunmaktadır. İsmi de ve yıldız ile ilişkilendirilmesinden dolayı muhtemelen göçebe bir toplumda yaşadığının belirtisidir.

Halk etimolojisi, Zerdüşt adını “yaşayan yıldız” olarak yorumlamaktadır. Mitolojik anlatılara göre, Zerdüşt’e bir yıldızın çarpması sonucunda onu göğe yükseltmiştir. Bu nedenle, kendisine “yaşayan yıldız” anlamında “Zaratuştra” ismi verilmiştir.¹¹⁸

Zerdüşt ismi, hem tarihsel hem de mitolojik bağlamda kullanılmaktadır. Bu durum, onun kültürel ve dinî önemini artırmaktadır. Zerdüşt ismi, belirli dönemlerde ve coğrafyalarda bir ölümsüzün unvanı olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda, Zerdüşt’ün yalnızca tarihsel bir figür değil, aynı zamanda mitolojik bir karakter olarak da algılandığı anlaşılmaktadır. Zerdüşt’ün, belirli bir dönem ve coğrafyada yaşamış olmasına rağmen, mitolojik anlatılara göre gelecekte kurtarıcı (Soşyânt) olarak tekrar ortaya çıkacağına dair inançlar mevcuttur.¹¹⁹ Bu inanç, Zerdüşt’ün öğretilerinin ve kişiliğinin zamanla efsanevi bir boyut kazandığını göstermektedir. Zerdüşt’ün bu mitolojik rolü, onun öğretilerinin ve felsefesinin zamanla nasıl evrildiğini ve farklı kültürel bağlamlarda nasıl yorumlandığını anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Aynı zamanda, Zerdüşt’ün öğretilerinin ve tabiatının zaman içerisindeki dönüşümünü ortaya koyarak, onun kültürel hafıza üzerindeki kalıcılığını da pekiştirmektedir.

Zerdüşt ismi, Avesta metinlerinde ailesinin adı olan “Spitâma”, “Spitame” veya Pehlevice “Spitaman” terimleriyle birlikte kullanılmaktadır.¹²⁰ Örneğin, “Bu dünyada

¹¹⁷ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 172.

¹¹⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011), s. 105.

¹¹⁹ Mole, *İran- ı Bastan*, s. 92.

¹²⁰ Tefezzuli Ahmed, Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüşt* (Tahran: Neşr-i Çeşme, 1375), s. 25; Muhammed Muin, *Mezdiyesna ve Edebi Parsi* (Tahran: İntişarat-ı Danışgah-ı Tahran, 1374), 1.c. s.78.

öğrettiklerimize kulak verecek bildiğim tek kişi Zerdüşt Spitamandır...”¹²¹ ifadesi bu bağlamda önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kullanım, Zerdüşt’ün kimliğini ve ailesinin önemini vurgulamaktadır. Çünkü Zerdüşt’ün bu şekilde anılması, onun sadece bireysel bir varlık değil, aynı zamanda belirli bir aile geleneğinin ve kültürel mirasın temsilcisi olduğunu da ortaya koymaktadır.

Zerdüşt’ün babasının adı, “gri renkli atların sahibi” anlamına gelen “Pourshaspa”; annesinin adı ise “süt sağan” veya “süt sağan kız” anlamına gelen “Doğduye”dir. Her iki isim de Avesta metinlerinde geçmektedir.¹²² Bu isimler, Zerdüşt’ün ailesinin sosyal ve kültürel bağlamını anlamak amacıyla büyük bir öneme sahiptir. Babasının adı, asil bir soydan geldiğini ve atlarla olan bağlantısıyla güç ve prestiji simgelerken; annesinin adı, toplum içindeki kadın figürünün rollerini yansıtmaktadır.

Birçok din, kurucularının doğumunu, doğaüstü işaretler ve mucizelerle tasvir etmektedir. Bu anlatımlara göre, genellikle doğum sırasında bir yıldız parlar, yeryüzü sarsılır, şeytanlar korkularından saklanır, ağaçlar ve nehirler değişime uğrar ve peygamberin doğumunu kutlarlar. Zerdüşt’ün doğumu da benzer mitolojik anlatılarla zenginleştirilmiştir. Rivayetlere göre, Zerdüşt dünyaya gülerek gelmiş, doğar doğmaz Div’lerin, yani kötülük güçlerinin saldırısına uğramıştır; ancak Zerdüşt’ün, Zerdüştiliğin kutsal sözlerini söyleyerek onları uzaklaştırdığı ifade edilmektedir.¹²³ Bu tür anlatımlar, Zerdüşt’ün doğumunun yalnızca tarihî bir olay değil, aynı zamanda kozmik bir anlam taşıdığını ve onun kutsallığını pekiştirdiğini göstermektedir.

Zerdüşti kaynaklarda yer alan bir başka mucizevi anlatıma göre, Zerdüşt’ün doğumundan üç gün önce, kutsal bir ışık annesi Duğdova’ya sirayet etmiş ve yürüdüğünde etrafına ışık saçmıştır.¹²⁴ Zerdüşt ile ilgili mucizevi inançlar geliştikçe, peygamberin kendisi de yüzyıllar geçtikçe yüceltilmiştir.¹²⁵ Genç Avesta’da, Zerdüşt hiçbir zaman tanrısallaştırılmamasına rağmen, şu şekilde tasvir edilmektedir:

¹²¹ Avesta, , *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, çev. Mehmet Emin Sular (Ankara Okulu Yayınları, 2023), s. 37 ; Yesna. 29/8.

¹²² Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri* (Ankara: Akademisyen Kitabevi,), s. 28; Tıgılı, *Zerdüşt*, s.101; Tarlan, *Zerdüştiin Gâthaları*, s.17; Taraporewala, *Zerdüşt Dini / Zerdüşt’ün Gâthaları Üç Unutulmuş Din*, s.17; A.V. Williams Jackson, *Zoroaster The Prophet of AncientT Iram* (London: The Macmillan Company, 1899), s. 27; Mary Boyce, *Tarih-i Kış-i Zertoşt* (Tahran: İntişarat-ı Sefilişah, 1377), s.10.

¹²³ Jackson, *Zoroaster The Prophet*, s. 55; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s.176; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına kadar*, c. I, s. 379.

¹²⁴ Jackson, *Zoroaster The Prophet*, s. 23-28.

¹²⁵ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 42.

“Zerdüşť, ilk atrabân (din adamı), ilk asker, binek ve yük hayvanlarını ilk evcilleştiren, Dîv’den (kötü güç) ilk yüz çeviren ve insanları eğitendir. Dünya hayatında ilk olarak Eşimvuhû Duasını¹²⁶ okuyan, Dîvlerden nefret eden, Zerdüşťî dinine girmek ve Dîvlere (kötü güçlere) karşı mücadele etmek isteyen, Ahûraî inancında olduğunu itiraf edendir. Dünya hayatında Dîvleri mahfeden Ahûraî sözleri söyleyen ilk kişi odur. Dünya hayatında Dîvleri mahfeden Ahûraî sözleri müjdeleyen ilk kişi odur. Dünya hayatında Dîvlerden kaynaklanan şeyleri övmeyen ve ibadete layık görmeyen odur. Hayatının kahramanı ve yeryüzünün ilk öğretmeni odur. Onun yardımıyla Eşimvuhû ilahisinin içindeki yüce duanın tümü aşikâr olmuştur. O, maddi ve manevi bir rehberdir. En büyük, en iyi ve en doğru olan Aşâ¹²⁷’nın övücüsüdür. O, bütün dinlerin en iyisinin mesajlarını getirendir.”¹²⁸

Bu tasvir, Zerdüşť’ün yalnızca bir peygamber değil, aynı zamanda bir öğretmen ve rehber olarak da yüceltilmiş olduğunu göstermektedir.

Avesta’da Zerdüşť’ün doğumuyla ilgili rivayetler incelendiğinde, dönemin insanların oldukça mutsuz ve sıkıntılı bir dönemden geçtiği, bu bağlamda Zerdüşť’ün Tanrı tarafından insanlığa gönderilmiş bir rehber ve kurtarıcı olarak kabul edildiği görülmektedir. Avesta’nın Yeşťler bölümünde Zerdüşť’ün doğumu ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“Zerdüşť’ün doğup büyümesine tabiat (sular, bitkiler) dahi mutlu oldu. Onun doğumuna bütün yaratıklar sevindi. Zerdüşť doğup büyüdüğünde Spentamînû’nun bütün varlıkları birbirine müjde verdiler. Şöyle ki: Ne mutlu bize, Spîtaman Zerdüşť doğdu. Bizi koruyan biri doğdu. Odur, bizi kurtaracak. Bizi gücü ile rahatlığa ulaştıracak. Bundan sonra Mazda’nın dinî yedi ülkeye¹²⁹ yayılacak. Bundan böyle isyanlar bastırılacak, kötülükler yok olup iyilikler yayılacaktır. Biz de, Zerdüşť’ü dinleyeni, onun öğretisini dinleyeni kollarız, onu koruruz.”¹³⁰

¹²⁶ Zerdüşťîlerin en meşhur dualarından biridir. Dua metnin ilk kelimesi ile isimlendirilmiştir. Aynı zamanda Namaz anlamında da kullanılmaktadır. Duanın ifadesi şu şekildedir. “Doğruluk, en güzel iyilik ve mutluluğun esasıdır”, bkz. *Avesta*, s. 484.

¹²⁷ Âşa kelime olarak, doğru, hak, hakikat, adalet, dünya düzeni, yaratılışın ebedî kanunu, Mazda’dan zuhur eden kanun anlamlarına gelmektedir. Zerdüşťîlikteki bütün doğru yollar Âşa’ya çıkar. Âşavehişťa, Erdîbehişť ve Ameşâspendlerin diğer adlarıdır. Bu dindeki rolü Vohûmenah’tan sonra ikinci sıradır. Gâtha metinlerine göre Ahûra Mazda’nın önemli parıltılarından biridir. Bkz. *Avesta*, s. 468

¹²⁸ Ferverdîn Yeşťler 13/89-90-91.

¹²⁹ İran mitolojisine göre yaratılışın başlangıcında meydana gelen yağmurdan sonra ortaya çıkan dünyanın yedi bölümü, Avesta’da “yedi ülke” olarak adlandırılmaktadır. Bu ülkelerin isimleri şunlardır: Aruzhi, doğuda yer alan bir ülke; Sûhi, batıda bulunan bir diğer bölge; Fradazafşu, kuzey yönünde yer alan bir bölge; Widazfşu, güneyde bulunan bir diğer ülke; Vourubareşťi, dağlık ve zorlu arazilere sahip bir alan; Vourujareşťi, tarım ve yerleşim alanlarıyla bilinen bir bölge; ve son olarak Xunires, diğer altı ülkenin ortasında yer alan ve İranlıların ülkesi olarak kabul edilen bir bölgedir. Bkz. Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 641.

¹³⁰ *Avesta*, s. 93-94-95.

Bu ifadeler, Zerdüşt'ün doğumunun sadece insanlar için değil, doğanın tüm varlıkları için bir sevinç kaynağı olduğunu ve onun misyonunun kötülükleri yok edip iyilikleri yaymak olduğunu vurgulamaktadır.

Zerdüşt'ün doğum yeri konusunda kaynaklar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Yaşadığı coğrafya ve tarihsel bağlamı üzerine tartışmalar mevcuttur.¹³¹ Bu nedenle Zerdüşt'ün doğum yeri hakkında ihtilaf söz konusudur.¹³² Araştırmacılar, onun Doğu İran, Belh/Bâhter, Bakteria veya İranviç'te¹³³ doğmuş olabileceğini belirtmektedirler.¹³⁴ Çünkü Pehlevi, Arapça, Farsça ve Zerdüştî kaynaklara göre, Zerdüşt, doğduğu yer olan “İranviç”te kendisine vahiy edileni tebliğ etmeye başlamıştır.¹³⁵

Bazı araştırmacılar da, Zerdüşt'ün Azerbaycan'da Belh, Rey veya Harzem şehirlerinden birinde doğduğunu iddia etmektedir.¹³⁶ Zerdüşt'ün doğum yerinin Azerbaycan olarak kabul edilmesinin en önemli gerekçesi, Avesta'nın dil ve dil bilgisi açısından bu bölgenin kadim diline benzerlik göstermesidir.¹³⁷

Muhammed Muin, “*Mezdiyesna ve Edeb-i Parsi*” adlı eserinde, Taberi ve İbn-ül Esir'in Zerdüşt'ün İsrailoğullarından olduğunu, Filistin'de doğup Azerbaycan'a hicret ettiğini belirten rivayetlerine karşı çıkararak, bu iddianın her hâlükârda doğru olmadığını ve günümüzde de kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir.¹³⁸

Modern akademisyenler ise Zerdüşt'ün İsa'dan bin yıl önce, Rusya'nın güneyindeki bozkırlarda yaşayan Bronz Çağı'ndaki göçerler arasından çıktığını tahmin etmektedirler.¹³⁹ Avesta metinlerinde demirden bahsedilmediği için, Zerdüşt'ün Bronz Çağı'nda yaşamış olabileceği düşünülmektedir.¹⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle; Zerdüşt muhtemelen geçimi hayvancılığa dayanan göçebe olan bir toplumda yaşamıştır.¹⁴¹

Zerdüşt'ün doğum yeri konusunda, Hint Avrupa dilleri uzmanı Amerikalı Abraham Valentine Williams Jackson (1862-1937), İran ve Hint-Avrupa çalışmaları yapan Alman

¹³¹ Mehmet Emin Sular, *Zerdüştîlikte Hayvan Algısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), s. 21.

¹³² Muin, *Mezdiyesna ve Esebi Parsi*, c.1. s. 79-82.

¹³³ İranviç, kelime anlamı olarak İranlıların memleketi veya merkezi anlamlarına gelmektedir. Uzmanlara göre, bu terim Orta Asya'da Harezmi bölgesine denk gelmektedir. Avesta'da anlatılan bir çok olay, İranviç'te Daitya Nehri kenarında geçmektedir. Bkz. *Avesta*, s. 497.

¹³⁴ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüşt*, s. 23.; Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, s.55.

¹³⁵ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Irân*, s. 37; Teefezuli Ahmed, *Amuzgar Jale, Usture-ı Zendegi-yi Zerdüşt* (Tahran: Neşr-i Çeşme, 1389), s. 22.

¹³⁶ Muin, *Mezdiyesna ve Esebi Parsi*, c. 1. s.72.

¹³⁷ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüşt*, s. 22.

¹³⁸ Muin, *Mezdiyesna ve Esebi Parsi*, c. 1. s. 79.

¹³⁹ Alice K Turner, *Cehennemin Tarihi*, çev. Ayhan Sargüney (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), s. 30.

¹⁴⁰ Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 25.

¹⁴¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına Kadar*, c. I. s. 377.

bilim adamı Christiyen Bartholomae (1855-1925) gibi araştırmacılar, Zerdüş'tün Azerbaycan'ın yakınlarında doğduğunu ve daha sonra Belh ve Harezmi bölgelerinde etkisini gösterdiğini belirtmektedirler. Bu görüş, Zerdüş'tün peygamberlik görevini üstlenmesinin, onu himaye eden Keyani Hanedan'ından¹⁴² Kral Goştasp'ın¹⁴³ bu bölgede bulunmasıyla bağlantılıdır. Diğer yandan, İran dilleri ve Zerdüş'tilik konusunda otorite kabul edilen İngiliz Nora Elisabeth Mary Boyce (1920 -2006), İngiliz dil tarihçisi Robert Charles Zaehner (1913-1974) gibi araştırmacılar, Zerdüş'tün doğum yerinin İran'ın kuzeydoğusundaki Harezmi bölgesi olduğunu savunmaktadır.¹⁴⁴

Zaehner'e göre, Zerdüş, MÖ VI. ve VII. yüzyıllarda yaşamış olan eski bir İran elçisidir. Onun döneminde, İran halkları (Aryalılar) yalnızca İran ve Afganistan'a değil, aynı zamanda günümüz Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın büyük bir bölümüne de yayılmış durumdaydılar. Medler ve Perslerin yanı sıra Partlar, Horasanlılar, Soğdlular, Baktriyalılar ve diğer birçok topluluk da bu halklar arasında yer almaktaydı. Bu topluluklar, federasyon oluşturmuş gibi görünmekteydi ve Zerdüş, bu gruplar arasında dinini ilan etmiştir. Dolayısıyla, Zerdüş'tün bu bölgelerden birinde dünyaya gelmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁴⁵ Muhtemelen en doğru görüş; Zerdüş'tün yaşadığı dönemin yaşam tarzı ve hayvancılıkla uğraşıyor olmasından hareketle, İranviç'te yaşadığına dair görüştür. Avesta'daki aktarımlar da bu görüşü desteklemektedir.¹⁴⁶

Bu geniş coğrafi yayılım, Zerdüş'tün etkisinin ve öğretilerinin ne denli geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Zerdüş'tün doğum yeri ve faaliyet gösterdiği bölgeler, onun dinî ve kültürel mirasının anlaşılması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Zerdüş'tün doğum yeri konusundaki tartışmalar, tarihsel ve coğrafi verilerin sınırlı olması nedeniyle kesin bir sonuca ulaşamamaktadır.

¹⁴² Ortaçağ Farsçası'nda "şah" ve "emîr" unvanlarına ek olarak "key" kelimesinin Farsça çoğulu olan keyân, Doğu ve Kuzeydoğu İran'da Aryânî kabilelerinin reislerine verilen bir unvandır. Bu unvan, MÖ 900-775 yılları arasında İran'da hüküm süren Zerdüş'tî hanedanları döneminde önemli bir yere sahip olmuştur. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Keyâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25. s. 345-346.

¹⁴³ Goştasp Keyanilerin beşinci hükümdarıdır. Yüzyirmi yıl hükümdarlık yapmıştır. Zerdüş onun tahtta bulunduğu otuzuncu yılda ortaya çıkmıştır. Avesta ve Pehlevi metinlerde hep övgülere konu olmuştur. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Keyâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul,) c. 25 s. 345-346.

¹⁴⁴ Tıgılı, *Zerdüş't*, s. 98.; Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü*, s.337.

¹⁴⁵ Zaehner R. C, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s. 19.

¹⁴⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 174.

Zerdüş'tün doğum yeri hakkında tartışmalar olduğu gibi, onun kesin olarak hangi zaman diliminde ve hangi coğrafyada yaşadığı da bilinmemektedir.¹⁴⁷ Zerdüş'tün ortaya çıkış tarihi hakkında üç ayrı görüş bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bu görüşlere göre:

1. Zerdüş'tilerin Geleneksel Dinî Anlayışına Dayanarak Yapılan Tarihlendirme

Bu tarihlendirme Sasanilerin yıkılışından sonra kaleme alınan *Ardâvîrâfname*'ye¹⁴⁹ dayandırılmaktadır.

2. Zerdüş'tî Kaynaklar ile İlgili Tarihi, Filolojik ve Arkeolojik Araştırmalar

Bu araştırmalar, Zerdüş'tün yaşamına dair daha doğru ve bilimsel verilere ulaşmayı amaçlamaktadır.

3. Eski Rum ve Yunan Tarihçilerinin Aktardıkları Görüşler

Bu görüşler, Zerdüş'tün tarihî bağlamda değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Bu konudaki en eski bilgiler, MÖ 484-425 yılları arasında yaşayan Herodot ve çağdaşı Lidyalı Kisatysus'un aktardıklarına dayanmaktadır. Bu aktarımlara göre, Zerdüş't, Med hükümdarı Hişaryarşa'nın (MÖ 633-585) Yunan topraklarına saldırmasından altı yüz yıl önce yaşamıştır. Bu bilgiler, Zerdüş'tün tarihsel zamanlaması ve yaşadığı dönemin anlaşılması için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu çerçevede Zerdüş'tün tarihî, dinî ve kültürel etkileri de daha iyi kavranabilir.¹⁵⁰

Batılı tarihçi ve bilginlerin aktarımlarına göre, Zerdüş'tün yaşadığı dönemi tam olarak belirlemek oldukça zordur ve bu konuda netlik sağlanamamıştır. Khantus, Med hükümdarı

¹⁴⁷ Sular, *Zerdüş'tilikte Hayvan Algısı*, s. 15.

¹⁴⁸ Meçin, *Zerdüş't*, s. 33; Tarlan, *Zerdüş'tün Gâthaları*, s. 15-16.

¹⁴⁹ *Ardâvîraf*, Zerdüş't geleneğinde büyük din adamlarından biridir. Büyük İskenderin İran saldırısından sonra Avesta'nın yakılması ve din adamlarının sayısındaki azalmadan dolayı din adamları arasında bir dizi toplantılar yapılmış ve zayıf hâle gelen din uygulamaları hakkında din adamlarından birisinin metafizik evrene giderek inançları hakkında tekrar bilgi getirmesinin kararı verilmiştir. Bu amaçla *Ardâvîraf* seçilmiş diriler dünyasından ölümler dünyasına yolculuk yapmıştır. Zerdüş'tilerin en kutsal tapınaklarından biri olan Âzerfernbağ ateşgedesinden yolculuğu başlamış ve yine orada tamamlanmıştır. Yedi gün süren bu fizik ötesi yolculuk hakkındaki bilgiler başta cennet, cehennem olmak üzere orada gördüklerinin anlatımı ile ortaya *Ardâvîrâfname* adlı eser çıkmıştır. *Ardâvîrafname* Zerdüş't Orta Farsça metinlerinden biridir. Eser cennet ve cehennemin bir tasvirini de içeren, onun dünya dışı ruh yolculuğunun bir raporudur. Bu yolculuğun bağlamı özel bir ilgi çekmektedir. *Viraf*; Zerdüş'tlerin görünmez dünya hakkındaki inancını ve Zerdüş't toplumunun ritüellerinin etkinliğini doğrulamak için gönderilmiştir. Dinî belirsizliklerle sorunlu bu dindarlık sahnesi, Ahameniş imparatorluğunun çöküşünden bir süre sonra geçiyor gibi görünüyor; ancak metnin son redaksiyonu muhtemelen erken İslam dönemine atıfta bulunmaktadır. *Ârdâvîrâf* yedi gün ve yedi gece boyunca baygın kalmış ve bu süre boyunca kız kardeşleri ve diğerleri ona göz kulak olmuşlar, O'na dua ettiler ve Avesta ve Zand metinlerini okudular. *Ârdâvîrâf*'ın ruhu bedenine döndüğünde, deneyimlerini anlatır. Bu anlatı, esas olarak cehennemdeki lanetlilerin cezalarının ve cennetteki adil olanların ödülleri bir kataloğuyla ele alınır. Bkz. Fig Gignoux, "Arda Wiraz", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, 1986, s. 356-357; Nimet Yıldırım, *Ârdâvîrâfname, Cennet Araf ve Cehennem* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), s. 24-25.

¹⁵⁰ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 176; Tarlan, *Zerdüş'tün Gâthaları*, s.16.

Hişayarşa'nın MÖ 633-323 yılları arasında yaşadığını belirtirken, Zerdüşt'ün bu dönemin 600 yıl öncesinde yaşadığını nakletmiştir. Aristo ve Eudoxus, Zerdüşt'ün Eflatun'dan önce yaşadığını öne sürerken, Hermodoros ise Zerdüşt'ün zamanını Truva savaşlarından beş bin yıl öncesine, yani MÖ 6100 yılına kadar geri götürmektedir.¹⁵¹

İslam tarihçileri Mes'udi ve Birûni, Zerdüşt'ün yaşamını MÖ 558 yılına veya Büyük İskender'den 258 yıl öncesine tarihlendirmektedirler.¹⁵² Bu tarihllemeler, Zerdüşt'ün yaşadığı dönemi belirlemeye yönelik farklı yaklaşımlardan biridir ve İslam tarihçileri tarafından sunulan perspektifleri yansıtmaktadır.

Zerdüşt'ün yaşadığı dönem hakkında birçok rivayet bulunmaktadır. Zerdüştîlerin geleneksel kabullerine göre, Zerdüşt, İskender'den yaklaşık üç yüz yıl önce, MÖ VII. yüzyılın son yarısı ile MÖ VI. yüzyılın ilk yarısı arasında yaşamıştır.¹⁵³ Zerdüştî gelenekler, Zerdüşt'ün MÖ 660 yılında dünyaya geldiğini belirtmektedir. Bu geleneksel görüşe göre, Zerdüşt 20 yaşında (MÖ 640) inzivaya çekilmiş, 30 yaşında (MÖ 630) peygamber olarak görevlendirilmiştir. Urmiye Gölü kıyılarındaki Sebelân Dağı'nda, MÖ 618 yılında Keyânî hükümdarı Goştâsp, Zerdüşt'ün getirdiği dinî kabul ederek onu himaye etmiştir. Zerdüşt'ün hayatına dair son bilgi ise, 583 yılında, yetmiş yedi yaşında, Tûranlı Ercâsp'ın saldırıları sırasında Belh'teki bir ateşgedede öldüğü yönündedir.¹⁵⁴

Zerdüşt'e atfedilen tarihler arasında MÖ XVIII. yüzyıl ile MÖ VI. yüzyıl gibi geniş bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bu kadar farklı tarihlendirmeler, Zerdüşt'ün yaşadığı dönemle ilgili belirsizliğin bir ifadesi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁵

Zerdüşt'ün yaşadığı tarihi yaklaşık olarak belirlemek için en güvenilir yöntem, bu alanda kapsamlı çalışmalar yapmış uzmanların görüşlerine başvurmaktır. Bu bağlamda, akademik kariyerinin büyük bir kısmını Zerdüştîlik üzerine araştırmalara adanmış Doğu bilimci, İranolog, arkeolog, antropolog ve Avesta ile Gâtha uzmanı Mary Boyce'un çalışmaları önemli bir referans noktası oluşturmaktadır.¹⁵⁶ Boyce'nin, Avesta üzerinde dilbilimsel açıdan gerçekleştirdiği incelemeler, Aryalıların göç hareketleri ve Avesta'da

¹⁵¹ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüşt*, s. 17-18; Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 535-536; Meçin, *Zerdüşt*, s. 35; Tıgılı, *Zerdüşt*, s. 94.

¹⁵² Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, s. 537; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 176; Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler Ve İslam Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), s. 123.

¹⁵³ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 533.

¹⁵⁴ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s.177; Dusthah, *Avesta Kohenterin Ve Surudha Ve Metinhay-i Îrani*, c. 1 s. 12-13.; Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 533.; A. V. Williams Jackson, *Persia Past And Present A Book Of Travel And Research* (London: Macmillan Company, 1906), s. 54-63.

¹⁵⁵ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüşt*, s. 48.

¹⁵⁶ Meçin, *Zerdüşt*, s. 37.

tarıma dair bilgilerin eksikliği gibi unsurlardan hareketle, Zerdüş'tün göçebe dönemine denk gelen bir zaman diliminde, MÖ 1200'ler civarında yaşamış olabileceğini öngörmektedir.¹⁵⁷

Amuzgar ve Tefazzuli, “*Usture-i Zendegi-yi Zerdest*” adlı eserlerinde, Zerdüş'tün yaşadığı zaman dilimi hakkında tüm görüşleri değerlendirdikten sonra, Boyce'un tarihlendirmesine yakın olarak MÖ 1200 ile 1000 tarihlerini tahmin etmektedirler.¹⁵⁸ Zerdüş'tilik üzerine çalışmaları bulunan İtalyan Dinler Tarihçisi Gherardo Gnoli (1937-2012), Zerdüş'tün yaşadığı zamanı MÖ 2000 yılının sonu ile 1000 yılının başı arasında tarihlendirmektedir.¹⁵⁹

Bu tartışmalar bağlamında; Zerdüş'tün ne zaman ve nerede yaşadığı hakkında kesin bilgiler ortaya koymak oldukça zordur.¹⁶⁰ Zerdüş hakkında araştırma yapan hem eski hem de yeni araştırmacılar arasında bu konuda daima bir ihtilaf olmuştur.¹⁶¹ Günümüzün çoğu araştırmacısına göre, Zerdüş'tün yaşadığı zaman dilimi kesin olarak belirlenememektedir.¹⁶²

Zerdüş'tün peygamber figürü, tarihi ve çıkış yeri etrafında şiddetli tartışmalar yaşanmış ve bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.¹⁶³ Bu belirsizlik, Zerdüş'tün tarihsel ve kültürel etkisinin farklı yorumlanmasına neden olmuş ve onun varlığının hem mitolojik hem de tarihî bir karakter olarak algılanmasına yol açmıştır. Nitekim Zerdüş'tiler için, ebedî ve ölümsüz bir kişilik olarak Zerdüş için zamansal sürecin bir önemi yoktur. Bu inanç, Zerdüş'tün tabiatının ve öğretilerinin zamansız bir değer taşıdığını vurgular. Ayrıca, Zerdüş eskatolojisinde, Zerdüş'tün kurtarıcı olarak dünyanın sonuna doğru tekrar ortaya çıkacağına dair bir inanç bulunmaktadır.¹⁶⁴ Bu inanç, Zerdüş'tün öğretilerinin ve varlığının, zamanla sınırlı olmadığını ve onun etkisinin gelecekte de devam edeceğini ifade eder. Zerdüş'tün bu eskatolojik rolü, onun dinî ve kültürel mirasının derinliğini ve önemini artırmaktadır. Bu bağlamda, Zerdüş'tün yaşamı ve öğretileri üzerine yapılan tartışmalar, sadece tarihsel bir figür olarak değil, aynı zamanda bir inanç ve değer sistemi olarak da ele alınmalıdır. Zerdüş'tün varlığı, zamanın ötesinde bir anlam taşımaktadır.

¹⁵⁷ Boyce, *Tarih-i Kişi Zerdüş*, s. 87-88.

¹⁵⁸ Amuzgar Jale, *Usture-ı Zendegi-yi Zerdüş*, s. 15-22.

¹⁵⁹ Gherardo Gnoli, *Zeman ve Zedgah Zerdest*, çev. Seyid Mensur Sucad (Müesses-i İntişarat-ı Agah, 1400), s. 227.

¹⁶⁰ Tarlan, *Zerdüş'tün Gâthaları*, s.15.

¹⁶¹ Behmen Ensari, *Zerdest ve Zerdestiyan* (Tahran: İntişarat-ı Erven, 1396), s. 12.

¹⁶² Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüş*, s. 21-22.

¹⁶³ Zeahner, *The Teaching of the Magi*, s. 12.

¹⁶⁴ Mehrdad Mehrin, *Aşavehişt ya Peyam-ı Zerdest* (Tahran: Sazman-ı İntişarat-ı Fraveher, 1354), s. 5.

Zerdüş'tün yaşamına dair bilgiler, esasen Gâtha'lar'da yer alan verilerle sınırlıdır. Zerdüş'ti kaynaklar, onun çocukluğundan itibaren sürekli bir arayış içinde olduğunu belirtmektedir. Yirmili yaşlarına ulaştığında, önemli değişimler yaşamış ve sık sık dağlara çekilerek inzivaya yönelmiştir. Bu inziva dönemleri, onun ruhsal ve manevi bir dönüşüm yaşamasına olanak tanımıştır. Otuz yaşına geldiğinde, ibadet amacıyla suya girdiği bir esnada, vahiy meleği Vahu Manah'ın kendisine görüldüğü ve onu ruhsal olarak Ahûra Mazda'ya yönlendirdiği ifade edilmektedir.¹⁶⁵

Zerdüş'tün vahiy meleği Vahu Manah ile ilk muhatap oluşu ve peygamberlik ile görevlendirilişi, Yesna'nın çeşitli kısımlarında anlatılmaktadır.¹⁶⁶ IX. yüzyılda yaşamış Zerdüş't bilgini ve yazar Zadsparam¹⁶⁷'dan kalan Pehlevi metinlerde, Zerdüş'tün peygamberlik ile görevlendirilmesi şu şekilde aktarılmaktadır: Zerdüş't, otuzlu yaşlarındayken bir bahar festivaline katılır. Festival sırasında, kutsal içecek Haoma'nın¹⁶⁸ hazırlanması için Daitya Nehri¹⁶⁹'nin temiz yerinden su almaya gider. Sudaki işlemlerini tamamladıktan sonra elbisesini giyerken baş melek Vahu Manah, ipek elbiseler içinde Zerdüş't'e görünür. Vahu Manah, Zerdüş't'e kim olduğunu sorar. Zerdüş't, "Ben Spitaman Zerdüş'tüm" cevabını verir. Vahu Manah kendisini tanıtır ve Zerdüş'tü Ahûra Mazda'nın huzuruna götürür. Zerdüş't burada meleklerin parlaklığından kendi gölgesinin farkına varamaz. Ahûra Mazda ile ilk görüşmesinde, Zerdüş'tiliğin temel üç prensibi olan "iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem" prensibi kendisine anlatılır.¹⁷⁰ Zerdüş't, bu vizyonları görmeye devam eder ve Tanrı tarafından dünyanın gelecekteki yenilenmesini önceden haber vermek üzere çağrıldığına ve görevlendirildiğine inanmaya başlar. Bu yenilemede doğruluktan yana olanların ödüllendirileceği vurgulanır.¹⁷¹

¹⁶⁵ Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), s. 508.

¹⁶⁶ Yesna, 42-43-44.

¹⁶⁷ Zadsparam IX. yüzyılda yaşamış Zerdüş't bilgini ve yazar. Gušn-Jam'ın (veya Boyce ve Cereti'ye göre Juwanjam) dört oğlundan biriydi. Mektupları ve Dadestan-ı Denig kitabıyla iyi bilinmektedir. Bkz. Zadsparam mad. <https://www.iranicaonline.org/E.T.10.10.2203>

¹⁶⁸ Haoma, Zerdüş'tilikte önemli bir yere sahip olan kutsal bir bitki ve onunla ilişkili ritüellerdir. Haoma'nın mitolojik boyutu, özellikle Zerdüş'tiliğin inanç sisteminde, yaşam, ölüm ve yeniden doğuş temalarıyla bağlantılıdır. Haoma, hem fiziksel bir bitki olarak hem de onun özünden yapılan içecek olarak, Tanrı Ahûra Mazda ile iletişim kurmak ve ruhsal bir deneyim yaşamak amacıyla kullanılır. Bu içecek, ritüellerde kutsal kabul edilir ve tanrısal güçlerin elde edilmesine yardımcı olduğuna inanılır .Bkz.Yıldırım *İran Mitolojisi* s. 387-388.

¹⁶⁹ Daitya Nehri: Avesta'da adı geçen nehirlerden biridir. Bazı uzmanlar, bu nehirin Aras, Zereşan veya Ceyhun ırmaklarından biri olduğunu belirtmektedirler Bkz. Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna* s. 269.

¹⁷⁰ Josep H. Peterson (ed.), *Sacred Books of the East. The Selections of Zadsparam (Vizidagiha-i Zadsparam)*, çev. Edward William West (London: Oxford University Press, 1995), 5,37,46.blm. s. 21.

¹⁷¹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 19-20.

Avesta’da bu durum şöyle aktarılır: “Ey Ahûra! Ben bu iş (peygamberlik) için seçilmiş ilk kişiyim. Benim ruhum iyi düşünce (Vahu Manah) ile en uzak saraya götürüldü. Ahûra Mazda’nın dünyadaki davranışlar için takdir ettiği ödüllerden haberdarım. Gücüm ve takatim olduğu müddetçe insanları aşaya (doğruluğa) yönlendireceğim.”¹⁷² Bu ifadeler, Zerdüş’tün peygamberlik misyonunun başlangıcını ve onun dinî öğretilerinin temelini oluşturan ilk deneyimlerini yansıtmaktadır.

Kaynaklara göre, Zerdüş’tün ikisi kendisinden büyük, ikisi de küçük olmak üzere dört kardeşi bulunmaktadır.¹⁷³ Ancak, Pehlevice kaynaklarda Zerdüş’tün kardeşlerinin isimleri, Pehlevice yazı karakterlerinin karışıklığından dolayı tam olarak okunamamıştır.¹⁷⁴ Bu durum, Zerdüş’tün ailesi hakkında daha fazla bilgi edinmeyi zorlaştırmaktadır.

Zerdüş’tün dinîni kabul eden ilk kişi, amcası Arasti’nin oğlu Maidyumah olarak belirtilmektedir. Bu bilgi, Avesta’da yer almakta ve Zerdüş’tün öğretilerinin ilk kabul edenleri arasında ailesinin de bulunduğunu göstermektedir.¹⁷⁵ Maidyumah’ın Zerdüş’tün öğretilerini kabul etmesi, Zerdüş’tün mesajının yakın çevresinde nasıl yankı bulduğunu ve onun dinî hareketinin başlangıç aşamalarında nasıl bir destek gördüğünü ortaya koymaktadır.

Geleneksel rivayetlere göre, Zerdüş’tün üç defa evlenmiştir. İlk iki eşinin isimleri bilinmemektedir. Birinci eşinden İset Vastr¹⁷⁶ adında bir erkek çocuk ile Freni, Seriti ve Pourucista adlarında üç kızı vardır. Zerdüş’tün üçüncü kızı Pourucista’nın¹⁷⁷ evliliği, Avesta’da şu şekilde geçmektedir.¹⁷⁸ “Ey Pourucista-yı Spitaman, Ey Zerdüş’tün en genç kızı, iyi düşünce ve doğruya sıkıca inanan kişiyi (Camasp’ı) hayat arkadaşın olarak sana bahşedecek. Öyleyse düşün taşın ve sevgi ile doğru kararını ver.”¹⁷⁹ Adı zikredilmeyen ikinci eşinden ise Urvetet-Nere ve Hurçisre¹⁸⁰ adlarında iki oğlu bulunmaktadır. Zerdüş’tün üçüncü eşi Hovi adında olup, kaynaklarda bu eşin çocukları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı için muhtemelen bu eşten çocukları yoktur.¹⁸¹

¹⁷² Yesna 24/1.

¹⁷³ Tıghl, *Zerdüş’t*, s. 100; Tarlan, *Zerdüş’tün Gâthaları*, s.17; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 7-8; Meçin, *Zerdüş’tiliğin Temel Öğretileri*, s. 29.

¹⁷⁴ Boyce, *Tarih-i Kişi Zertuş’t*, s.10.

¹⁷⁵ Sular, *Avesta*, 502.; Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüş’t*, s. 25.

¹⁷⁶ Yeşt,13/97

¹⁷⁷ Yeşt,13/139

¹⁷⁸ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüş’t*, s. 26.

¹⁷⁹ Yesna, 53/3.

¹⁸⁰ Yeşt 12/97

¹⁸¹ Amuzgar Jale, *Usture-i Zendegi-yi Zerdüş’t*, s. 26.

Zerdüşt'ün hayatı, yaşadığı coğrafya ve tarihsel bağlamı üzerine tartışmalar mevcuttur. Eliade'ye göre Zerdüşt hakkında iki temel görüş bulunmaktadır: Birinci görüş, Zerdüşt'ün MÖ II. binyılda Hint-İranlıların dininde reform yapmış tarihsel bir şahsiyet olduğudur. İkinci görüş ise; Zerdüşt'ün İran dininin yalnızca bir yönünü, yani merkezinde Ahûra Mazda'nın bulunduğu İran dinini temsil etmektedir. Bu görüşe göre Zerdüşt, İran dininde herhangi bir reform gerçekleştirmemiştir. Zerdüşt'ün varlığı dahi tartışmalıdır.¹⁸² Avesta'nın en eski metinleri olarak kabul edilen Gâtha'lar, Zerdüşt'ün yaşam hikâyesi hakkında güvenilir bilgiler sunmaktadır.¹⁸³ Bu bilgiler bağlamında, Zerdüşt'ün tarihsel varlığı ve kişiliği ile yaşamına dair bilgiler, onun gerçekliğini ortaya koyan niteliktedir.¹⁸⁴

Zerdüşt'ün hayatı, antik İran'ın dinî ve kültürel yapısında derin izler bırakmış bir dönemi temsil etmektedir. Zerdüşt, yaşamı boyunca ruhsal bir arayış içinde olmuş ve bu süreçte önemli manevi dönüşümler yaşamıştır. Onun öğretileri, ahlaki ikilik ve bireysel seçimlerin sonuçları üzerine yoğunlaşarak, insanları doğru düşünmeye, doğru söylemeye ve doğru davranmaya teşvik etmiştir. Zerdüşt'ün kurduğu Zerdüştilik, yalnızca bir inanç sistemi olmanın ötesinde, toplumsal ve etik değerlerin şekillenmesinde etkili olmuş ve günümüzde de varlığını sürdüren bir din haline gelmiştir.

2.3. Zerdüştilik

Zerdüştilik, antik İran kökenli bir din olup, Zerdüşt tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bu din, tek tanrı inancını temel alarak, Ahûra Mazda adlı yüce varlığa tapınmayı öngörmektedir. Zerdüştilik, iyi ile kötü arasındaki sürekli mücadeleyi, insanın özgür iradesini ve ahlaki sorumluluğunu vurgulayan öğretiler içermektedir. Zerdüşt'ün öğretileri, Avesta adlı kutsal metinlerde yer almakta olup, bu metinler dinin ritüellerini, ahlaki değerlerini ve kozmolojik anlayışını kapsamaktadır. Zerdüştilik, tarih boyunca Pers İmparatorluğu'nun resmî dinî olarak önemli bir rol oynamış ve özellikle Ahameniş döneminde geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Günümüzde Zerdüştilik, dünya genelinde az sayıda takipçisi olan bir inanç sistemi olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁸⁵ Zerdüştilik, Ari

¹⁸² Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. I., s. 375-376.

¹⁸³ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 21; Yesna Gâtha 28/6; 29/8-11; 31/2; 33/4; 43/8; 51/11-12, 53/2-5.

¹⁸⁴ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 15.

¹⁸⁵ Tarlan, *Zerdüştin Gâthaları*, s. 5; Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 15.

kökenli bir peygamber vasıtasıyla İran platosuna intikal eden ilk monoteist inanç sistemidir.¹⁸⁶

Zerdüştilik, Avesta'nın ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar birçok farklı isimle anılmıştır. Bu din için kullanılan isim, tarihî süreç içerisinde zaman zaman değişiklik göstermiştir. Yunan kaynaklarında kullanılan Zoroaster (yıldız tapıcısı veya yıldızlara sunuda bulunan) teriminden dolayı, Zoroastrianism/Zerdüştilik modern dönemde en yaygın kullanılan isimdir. Tanrı Ahûra Mazda'yı ve Zerdüş'tü merkeze alan bir din olması nedeniyle Mazdaizm ve Zerdüştilik olarak da tanınmaktadır. Zerdüştilikteki Magus¹⁸⁷ din adamlarının bu din üzerindeki etkilerinden dolayı, Magusilik terimi, İslam'ın doğuşundan sonra "g" sesinin Arapçada bulunmaması nedeniyle Mecusilik şeklinde dönüşmüştür.¹⁸⁸ Nitekim Âriler öncesi dönemde, İran'ın Arya ırkına mensup olmayan yerli halkı, "Mağan Dini" olarak adlandırılan bir inanç sistemine sahipti. Bu yerli halk, muhtemelen "Mağan" olarak bilinen topluluklardı ve Aryalılar İran'a geldiklerinde, bu toprakları onlara teslim etmişlerdir. "Meğ" (veya "Meguş") kelimesi, eski İran'da "hizmetçi" anlamında kullanılmıştır. İslami kaynaklarda geçen "Mecusi" terimi de "Meguş" kelimesinden türemiştir.¹⁸⁹ Kur'an'da Hac Suresi, 22: 17. ayetinde "Mecûsiler" anlamına gelen "mecûs" kelimesi kullanılmaktadır.¹⁹⁰ Bu da Zerdüştiliğin, İslam dünyası içinde de tarih boyunca tanınan bir inanç sistemi olduğunu göstermektedir.

Diğer açıdan Zerdüşti kavramının modern dönemlerde söz konusu edilmesinin arka planında özellikle Sanskritçe ve karşılaştırmalı diller alanında araştırmacı Alman Haug (1827-1876) ve diğer Batılı araştırmacıların Gâtha'lar üzerine yaptıkları çalışmalardan sonra bu dinin isimlendirmesinde Zerdüşti/Zoroastrian ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹¹ Öyle ki XX. yüzyıldan sonra günümüze kadar bu dinle alakalı yazılan metinler Zoroastrianism/Zerdüştilik başlığıyla basılmıştır. Parsi adlandırması ise tarihin belli

¹⁸⁶ Reza Hebib-i Nejad - Fatime Heyati, "İntizar-ı Zuhur-ı Münci-i Ahirüzzeman Der Edyan-ı İlâhi (Zerteşt, Yehud, Mesihet)", *Parse*, 27 (1395), s.27.

¹⁸⁷ Gâthalarda geçen bu kelime bir insan topluluğu veya Zerdüş'tün öğretilerini kabul edenlerin oluşturduğu meclis anlamında kullanılmıştır. Asıl görevleri Gâtha metinlerini okuyup ezberlemektir. Zamanla bu isim Gâthaların okunduğu yerin ismi olmuştur. Bkz. *Avesta*, s.502

¹⁸⁸ Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, s. 97.

¹⁸⁹ Tefvîkî, *Büyük Dinleri Tanımak*, s. 77.

¹⁹⁰ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), s. 28-27-29.

¹⁹¹ Martin Haug, *Essays on The Sacred Language, Writings, and Religion of The Parsis*, ed. West (Bombay, 1884), s. 119-170.

dönemlerinde Hindistan’a göç eden Mecusiler için Hintliler tarafından Pers diyarından gelenler anlamında kullanılagelmiştir.¹⁹²

Zerdüş reformundan önceki İran dinî, sözlü geleneklerle aktarılan ve karmaşık bir yapıya sahip olan bir inanç sistemiydi. Bu nedenle, bu dönemin dinî yapısını çözümlemek oldukça zordur.¹⁹³ Gâtha’lardaki bilgiler ışığında bu toplumun dinlerinin temel özelliği vahşice sığır kurban etmeleri ve sarhoş edici Haoma denilen içeceği içip sarhoş olmalarıdır.¹⁹⁴ Haoma, sanrı uyandırıcı özelliklere sahip bir bitkidir. Kutsal haoma içeceği, din adamları tarafından haoma bitkisinin havanda dövülmesiyle, süt ve suyla karıştırılarak hazırlanmaktadır. Bu içeceğin, içene şifa, kuvvet ve esrime gibi etkiler sağladığına ve ölümü uzaklaştırdığına inanılmaktadır.¹⁹⁵ Ayrıca, haomanın tüm evreni sıvı şekilde doldurduğuna inanılan bir hayat tanrısı olduğu düşünülmekte; daha sonra bu rolü egemen Rab anlamına gelen “Ahûra Mazda” almıştır.¹⁹⁶

Zerdüş, müntesiplerini geleneksel kanlı kurban uygulamalarından ve sarhoşluk etkisi yaratan “Haoma” bitkisinin tüketiminden men etmiştir. Bunun yanı sıra, Ârilerin mitolojik panteonunda kötü tanrılar olarak addedilen Deavalar/Divlere yönelik ibadeti de yasaklamıştır.¹⁹⁷

Zerdüş, esasen bir reformcu olarak kabul edilir ve onun temel mesajı, önceki dinî deneyimlere karşı bir duruş sergilemektedir. Zerdüş, eski İran’a tek tanrıcılık veya tevhid inancını getirmiştir ve onun getirdiği din, tek Tanrı inancını esas almaktadır. Zerdüş’ten önce İran topraklarında çok tanrılı bir inanç sistemi hakimdi.¹⁹⁸

Mary Boyce’a göre, Zerdüşlük, vahyedilmiş en eski dindir.¹⁹⁹ Muhammed Hamidullah da, “Günümüzde mevcut dinler arasında en eskisinin Mecûsîlik (Zerdüşlük) olduğunu söylemektedir. Bunu müsteşrikler ve sosyologlar da belirtmektedir.²⁰⁰ Ancak, sosyolog Ali Şeriatî bu iddiaya itiraz etmektedir. Şeriatî’ye göre, “tevhid mücadelesini ilk

¹⁹² Mehmet Alicı, “Zerdüş’ten Günümüze Mecûsîlik/Zerdüşlük”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), c. 1, s. 775.

¹⁹³ Ioan P. Couliano - Mircea Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), s. 347.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 90.

¹⁹⁴ Sular, *Zerdüşlükte Hayvan Algısı*, s. 15.

¹⁹⁵ Gündüz, “Mecusilik”, 2003, 28/283; Couliano - Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, s. 350; Osman Özer, “Huma/Homa/Homma Adı Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Filoloji Bengü Dergisi* 2/1 (2022), 42-47; Özer, “Huma/Homa/Homma”, s. 43.

¹⁹⁶ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 171.

¹⁹⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.I, s. 383.

¹⁹⁸ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 171.

¹⁹⁹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 1.

²⁰⁰ Hamidullah, *Sorunlar, Sorular ve Cevaplar*, s. 210.

başlatan Sami ırkından olan Hz. İbrahim'dir. Hz. İbrahim ve Hz. Musa, Zerdüşt'ten önce yaşamıştır. Tevhid inancını Sami ırkından alıp Ari ırkına bahşetmek için Zerdüşt'ün yaşı bilinçli bir şekilde büyütülmüş ve tevhid/tektanrıcılık inancı Zerdüştlüğe atfedilmiştir.”²⁰¹ Ali Şeriatî'nin, dinler tarihi ve medeniyet tarihi ile ilgili çalışmaları olmakla birlikte, Avesta ve Gâtha'lar hakkında detaylı yorumlarına rastlanılmamıştır, ancak Şeriatî'nin Sami ve Ari toplumlarının arasındaki tek tanrı inancı konusundaki yaklaşımı ilgi çekicidir.

Alman etnolog ve antropolog Ivar Lissner (1909-2000), *Uygarlık Tarihi* adlı eserinde, “Zerdüşt'ün üstün bir tek Tanrıya inandığını” belirtmektedir. Lissner, Zerdüşt'ten önce monoteizm yani tek tanrı inancının olmadığını, Zerdüşt'ün kıyamet düşüncesine sahip olduğunu ve öğretilerinin insanlara kötüyü iyi yola yönlendirmek, düşmanı dost yapmak ve bilgisizlere doğruyu öğretmek gibi görevler yüklediğini aktarmaktadır.²⁰²

Zerdüştlük, esasen etik bir din olarak tanımlanabilir. Bu durum, dinin teolojik önermelerinden doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Daha doğru bir ifadeyle, teolojik önermeler, esasen ahlaki bir yaşam görüşüne dayanmaktadır. Zerdüştlük inancına göre, yaşamın temel ve kaçınılmaz gerçeği kötülüktür. İyilik iyidir, kötülük ise kötüdür ve birinin diğerinden türemesi imkânsızdır. Kötülüğün ayrı bir ilke olarak varlığını inkâr etmek, kötülüğü Tanrı'ya isnat etmekle eşdeğerdir. Bu durum ise düşünülemez. Dolayısıyla, kötülüğün ayrı bir ilke olarak var olması gerekmektedir. Bu bağlamda, Zerdüştlükte ahlak “iyi düşünce, humata, iyi söz huhtat” ve “iyi davranış, huvarşat” kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu kavramlar “iyi düşünceler”, “iyi sözler” ve “iyi eylemleri” temsil etmektedir. Bu üç ilke, Zerdüştlüğün etik çerçevesini özetlemekte ve bireysel sorumluluğun, iyilik ve kötülük arasındaki sürekli mücadeledeki önemini vurgulamaktadır. Her birey, ahlaki eylemin temelini oluşturan humatayı (iyi düşünceler) geliştirmeye teşvik edilmektedir. Bu iyi düşüncelerden huhtat (iyi sözler) doğmakta, bu da bireyin düşüncelerinin iletişim ve ifade üzerindeki etik yansımalarını göstermektedir. Nihayetinde, bu iyi sözler huvarşat (iyi eylemler) ile sonuçlanmaktadır.²⁰³ Bu üç temel ilke, bireylerin hem kendileriyle hem de çevreleriyle olan ilişkilerinde rehberlik eder. İyi söz, iletişimde doğruluğu ve saygıyı; iyi düşünce, zihinsel berraklığı ve olumlu niyetleri; iyi eylem ise bu düşüncelerin somutlaşmasını ifade etmektedir. Zerdüştlük, bu ilkeleri

²⁰¹ Şeriatî, *Dinler Tarihi*, c. I, Is.235.

²⁰² Ivar Lissner, *Uygarlık Tarihi*, çev. Adli Moran (İstanbul: Nokta Kitap, 2008), s. 85-87.

²⁰³ Zeahner, *The Teaching of the Magi*, s. 97.

benimseyen bireylerin, Ahûra Mazda'nın iradesine uygun bir yaşam sürerek, hem kişisel hem de toplumsal düzeyde iyiliği yayacaklarına inanmaktadır.

Zerdüş'tün milattan önce binli yıllara uzanan yarı mitolojik yaşamıyla serüvenine başlayan Zerdüştilik, zamanla değişerek ve dönüşerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.²⁰⁴ Bu inanç sistemi, hem sosyal hem de kültürel yapılar üzerinde derin izler bırakmış ve İran coğrafyasındaki medeniyetlerin gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır

Zerdüştilik, üç bin yılı aşkın bir tarihe sahip olup, İran, Anadolu ve Ortadoğu gibi geniş bir coğrafyada önemli bir etki yaratmıştır. Ahamenişler (MÖ 550-331) ve Sasaniler dönemlerinde bu din, devlet destekli bir konumda varlık göstermiştir. Ancak, Hz. Ömer döneminde İslam ordusunun Sasaniler'i fethederek İran'ı ele geçirmesiyle Zerdüştilik, siyasi otoritesini kaybetmiştir. İran'ın fethi sonrasında Zerdüştiler iki gruba ayrılmıştır. Bir kısmı Hindistan'a göç ederek Parsi adını almışken, Müslümanların hâkimiyetinde kalan diğer Zerdüştiler ise Cizye vergisini ödeyerek İran'da kalmaya devam etmişlerdir.²⁰⁵ Hindistan'a göç eden ve Parsi olarak bilinen Zerdüşti topluluklarının ellerindeki dinî edebiyat, İngilizlerin Hindistan'ı işgal etmesinin ardından gün yüzüne çıkmıştır.²⁰⁶

Günümüzde İran'daki Zerdüştiler tarihsel olarak önemli bir yere sahip olan bir dinî topluluktur. İran'daki Zerdüştilerin nüfusu 14.000 ile 16.000 civarındadır. Zerdüştiler, İran İslâm Cumhuriyeti Anayasa'sının 13. maddesi çerçevesinde dinî azınlık statüsüne sahiptirler. Bu statü, onlara belirli haklar ve özgürlükler tanımaktadır. Zerdüştiler, dinî azınlık statülerinin sağladığı imkânlar doğrultusunda, dinî ritüellerini özgürce gerçekleştirebilmekte evlilik, miras ve eğitim gibi konularda kendi yasalarına göre hareket etme hakkına sahiptirler. Bu durum, topluluklarının kültürel ve dinî kimliklerini koruma çabalarına katkıda bulunmaktadır. Kamusal alanda, Zerdüştiler, diğer İranlı vatandaşlarla eşit haklara ve yükümlülöklere sahiptirler.²⁰⁷ Sonuç olarak, Zerdüştilerin dinî azınlık statüsü, onların kültürel kimliklerini koruma ve toplumsal hayatta var olma çabalarını desteklemektedir.

²⁰⁴ Alıcı, "Zerdüş'ten Günümüze Mecûsîlik/Zerdüştilik", c. 1, s.775.

²⁰⁵ Mehmet Emin Sular, *Zerdüştilerde İbadet ve Gelenekler* (Peywend, 2021), s. 7.

²⁰⁶ *İran Düşünce Tarihi*, s.12.

²⁰⁷ Mehmet Emin Sular, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2017), s. 183.

2.4. Zerdüştlük Öğretisi

Zerdüştlük, bireylerin ahlaki seçimlerinin sonuçlarını anlamak açısından derin bir felsefi temele sahiptir. Bu seçimlerin evrensel bir bağlamda nasıl yankı bulduğunu ele almaktadır. Zerdüş'tün öğretileri, insanların iyi ile kötü arasındaki seçimlerinin, hem ruhsal hem de fiziksel varoluş üzerindeki etkilerini derinlemesine incelerken, aynı zamanda eskatolojik bir perspektif sunmaktadır. Zerdüş'tün öğretilerini kavramak, Zerdüş't eskatolojisini anlamanın temelini oluşturur; çünkü bu eskatoloji, bireylerin seçimlerinin nihai sonuçlarını ve ruhsal evrimlerini belirleyen bir çerçeve sunmaktadır.

Zeahner, Avesta'da Zerdüştlük öğretisini beş ana kısma ayırarak incelemiştir. Bu bölümler, Zerdüştlüğün temel inançlarını ve felsefesini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır:²⁰⁸

1. Teoloji

Zerdüştlükte, Ahûra Mazda'nın yüce ve tek Tanrı olarak kabul edilmesi, yaratılışın ve evrenin düzeninin merkezinde yer alır. Ahûra Mazda, hem ruhsal hem de maddi dünyanın yaratıcısıdır ve adaletin, doğruluğun sembolüdür.

2. Kozmoloji

Evrenin yapısı ve işleyişi, Zerdüş'tî kozmolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. Gerçek (Âşa) ve Yalan (Drug) arasındaki mücadele, evrenin temel dinamiğini oluşturmaktadır. Bu mücadele, hem fiziksel hem de ruhsal dünyada kendini gösterir. Eskatolojide gerçek, yalana galip gelecektir.

3. Ahlak ve Etik

Zerdüştlük, bireylerin özgür iradeleriyle iyi ve kötü arasında seçim yapmalarını vurgulamaktadır. Doğru düşünce, doğru söz ve doğru eylem, Zerdüş'tî ahlakının temel prensipleridir. Bireylerin doğruluğu bu prensiplere göre yaşamaları, hem bu dünyada hem de ahirette ödüllendirilecektir.

4. Ritüeller ve İbadet:

Zerdüş'tî ibadetleri, özellikle ateşin kutsal bir sembol olarak kullanıldığı ritüeller etrafında şekillenmektedir. Ateş, Tanrı'nın ışığını ve hakikati temsil etmektedir. İbadetler, bireylerin ruhsal arınmasını ve Tanrı ile olan bağlarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

²⁰⁸ R. C. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s. 60-61.

5.Eskatoloji (Ahiret İnancı):

Zerdüştilikte, dünyanın sonunda bir hesap günü geleceğine inanılmaktadır. Bu dönemde, tüm insanlar ateş ve erimiş metal ile yargılanacak, iyiler ödüllendirilecek ve kötüler cezalandırılacaktır. Bu inanç, bireylerin yaşamlarını adalet ve doğruluk üzerine kurmalarını teşvik etmektedir.

Bu beş öğretinin merkezinde İnsan vardır. Avesta’da Zerdüş’t’e atfedilen Gâtha metinlerinde, Zerdüş ve takipçileri için “Âşavan” kavramı kullanılmaktadır. Âşavan, doğru ve hakikatin temsilcileri anlamına gelirken, yalan ve yanlışın takipçileri için “Drugvent” kavramı kullanılmıştır. Âşavana zıt bir anlam taşımaktadır. Bu iki kavram, Zerdüştiliğin temel etik ve ahlaki değerlerini yansıtmaktadır. Âşavan, erdemli ve doğru yolda olanları, Drugvent ise kötü ve yanlış yolda olanları temsil etmektedir. Zerdüş’ten sonra, bu kavramın yerini Avesta’da iman açıklaması olarak kabul edilen Yesna Hât 12 kısmında “Mazdatapıcısı” anlamına gelen “Mazdeyesna” ifadesi almıştır. Mazdeyesna, Zerdüşti inancının özünü ve Tanrı Ahûra Mazda’ya olan bağlılığı ifade etmektedir.²⁰⁹ Âşavan ve Drugvent kavramları, Zerdüştiliğin ahlaki çerçevesini oluştururken Mazdeyesna ifadesi, bu inancın Tanrı ile olan ilişkisini ve Zerdüşti kimliğini pekiştiren bir terim olarak öne çıkmaktadır.

Zerdüş öğretisi, inanırlarının sadece kendileri için değil başkaları için de aktif bir çalışma yapmasını istemektedir. Gerçek doğru kişi sadece kendisi için yaşamamalıdır. İnsan bireysel ruhunun kurtuluşu için çalışmakla yetinemez. Aynı şekilde kolektif ruhun, tüm insanlığın ruhunun kurtuluşu için de çabalamalıdır. Bu dünyada yaşadığı her yıl, belirli bir toplumsal hizmet sunmalı, insan sevinci ve mutluluğunun toplamını ilerletmelidir. Ahûra Mazda’nın sonsuz nimetlerinin tadını çıkardığı her gün, iyilik davasının ilerlemesi için çaba vermelidir. İnsan toplumu büyük bir ailedir ve hiçbir üye sadece kendisi için yaşayamaz. Bireyin hiçbir eylemi kişisel olmamalıdır. Beraber yaşadığı grubun diğer üyelerini etkilemesini ve onlar için de çalışmalıdır. Birey toplumda önemli bir varlıktır, eğer toplum için çalışırsa insanlık dünyasının görev bilincine sahip bir üyesi olur. Fakat eğer bencilce kendisi için yaşarsa toplum için istenmeyen bir yük ve gereksiz bir engel haline gelir ve gerçek mutluluk da böylece başkalarını mutlu edenlere gelir.²¹⁰ Avesta’da bireyin ulaşabileceği gerçek mutluluk Yesna’da şöyle izah edilmiştir: “Mazda Ahûra,

²⁰⁹ Mehmet Alıcı, “Mecûsîlik”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker, 2021), s. 247.

²¹⁰ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XII.,s .111.

bütün önemli işleri şu kurala bağlamıştır: Bir kişinin mutlu olmasının yolu, başkalarını mutlu etmesinden geçer.”²¹¹

Zerdüştilikte bireysel mutluluğun, başkalarının mutluluğuna katkıda bulunmakla mümkün olduğu anlayışı, toplumsal sorumluluk ve etik değerlerin önemini vurgulamaktadır. Bireylerin hem kendileri hem de toplumları için daha iyi bir yaşam inşa etmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Zerdüştiliğin öğretileri, bireylerin bu dünyadaki eylemlerinin, ahirat hayatındaki sonuçları üzerinde doğrudan etkili olduğunu belirtmektedir. İyilik ve başkalarına hizmet etme anlayışı, sadece bireysel mutluluğu değil, aynı zamanda evrensel bir düzenin sağlanmasını ve nihayetinde tüm insanlığın kurtuluşunu hedefleyen bir eskatolojik perspektifin de temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle, Zerdüştilikte bireysel ve toplumsal mutluluk, eskatolojik hedeflerle iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmaktadır.

2.5. Zerdüştiliğin İnanç Esasları

Avesta’da yer alan Yesna 12 bendleri, Zerdüştiliğin inanç esaslarını özetleyen önemli bir metindir. Zerdüştiliğe geçenler için bir inanç beyanı niteliğindedir ve aşağıdaki ana maddeleri içermektedir:

1. *Kötü Güçlerin Reddi*

"Dîvleri/Kötü Güçleri kınıyorum. Mazdaperest olduğumu, Dîvlere karşı mücadele ettiğimi itiraf ediyorum. Ameşâspendleri²¹² övüyor, onlara ibadet ediyorum. Ahûramazda'yı övüyorum; Tanrı, her şeyin en iyisine layık olandır. O'ndan gelen her şey iyidir. Maddi âlem Âşa ve aydınlık O'ndandır; mutluluğun kaynağı da O'dur. Egemenliğimde olan iyi Ârmaîti'yi seçiyorum."

2. *İyi Ahûra'dan Seçim*

"Hırsızlıktan ve hayvanları kaçırmaktan uzağım. Mazda dinine inanan köylere zarar vermeyeceğim."

²¹¹ Yesna Hât 43/1.

²¹² Kutsal Ölümsüzler veya Ameşâspendler, Zerdüştilikte önemli bir yere sahip olan yedi büyük melek veya ruhsal varlıklardır. "Ameşâspend" terimi, Avesta’da "Amesha Spenta" şeklinde geçer ve "ebedî" ile "güçlü" anlamlarına gelir. Bu varlıklar, Ahûra Mazda'nın hizmetinde olup evrenin düzenini korumak ve insanları erdemli bir yaşam sürmeye yönlendirmek için görev yaparlar. Ameşâspendlerin isimleri ve temsil ettikleri kavramlar arasında Vohu Manah (Behmen), iyi düşünce ve hayır meleği; Asha Vahishta, iyi düzen, gerçek, doğruluk ve adalet meleği; Khshathra Vairya (Şehriyar), tasallut ve güç meleği; Armaiti, ruh temizliği ve kutsallık meleği; Haurvatat (Hordâd), sağlık, başarı ve afiyet meleği; ve Ameretat (Mordâd), ölümsüzlük meleği bulunmaktadır. Bu yedi Ameşâspend, Zerdüştiliğin temel inanç sisteminin bir parçasıdır ve günümüz İran halkının takviminde de yer alan isimlerdir. Her biri, insanlara ve doğaya yönelik belirli erdemleri ve değerleri temsil eder. Bkz. Muin.Mezdiyesna ve Edebi Parsi c.1.s.258-59; Avesta,s.468; Alıcı, *Kadim İranda Din* s. 68-80

3. Özgürlük ve İyilik

"İnsanların özgürce hareket etmeleri, evler inşa etmeleri hakkına sahip olduğunu kabul ediyorum. Dini törenden sonra Eşimvuhû namazının özgürce kılınmasını övüyorum.."

4. Kötü Güçlerle İletişimi Kesme

"Bozguncu ve kötü yaradılışlı Dîvlerle iletişimi kesiyorum. Dîvlerden ve onlara tapanlardan, büyücülerden uzak durmayı tercih ediyorum."

5. Ahûra Mazda ve Zerdüşî'nin Öğretileri

"Ahûra Mazda, Zerdüşî'e söylemesi gerekenleri öğretti. Dîvlerle iletişimi nasıl keseceğimizi öğrendim."

6. Mazdaperest Olma:

"Ben de Zerdüşî'nin yaptığı gibi Dîvlerle iletişimimi kesiyorum. Mazdaperest dinine mensup biri olarak bu inancı kabul ediyorum."

7. Kurtarıcının İnancıları

"Suların, bitkilerin, faydalı sığırların, Ahûramazda'nın yarattığı doğru insanın, Zerdüşî, Kral Goştâsp ve diğer kurtarıcının inancına sahibim."

8. İman ve İtiraf

"Mazdaperest dininde ve Zerdüşî olduğumu itiraf ediyorum. İyi düşünmek, iyi olanı söylemek ve iyi eylemi kabul ediyorum."

9. Barış ve İyilik

"Silahları kenara bırakmayı sağlayan, akrabayı ziyarete emreden Mazda dinine inanıyorum. Bu kutsal Zerdüşî din, en büyük, en iyi ve en güzel olan dindir. Ahûramazda'yı iyiliklere layık biliyorum."²¹³

Bu bendler, Zerdüşî inancının etik ilkeleri, bireylerin sorumlulukları ve Tanrı ile olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Zerdüşî'nin öğretileri doğrultusunda, bireylerin iyi seçimler yapmaları, ruhaniyete bağlı kalmaları ve kötü güçlerden uzak durmaları gerektiği vurgulanmaktadır.

2.6. Zerdüşîlerin Kutsal Kitabı: Avesta

Zerdüşî öğretilerinin temel kaynağı Avesta'dır. Zerdüşîliğin tarihsel ve dinî kültürünü anlamak için önemli bir kaynaktır. Ahûra Mazda'nın doğası, evrenle ilişkisi, ahlaki kavramlar ve eskatoloji gibi konularda derin bilgiler sunmaktadır. Zerdüşîlik inancı, Avesta ve onu açıklayan metinler aracılığıyla nesiller boyunca aktarılmıştır.

²¹³ Avesta, 102-103, Yesna 12.

Avesta, İran'a göç eden ve Zerdüş'tü peygamber kabul eden Arya halklarının ilahileri, gelenekleri ve dinî inançlarının en eski metinler derlemesidir. "Avesta" kelimesi, "esas" ve "temel" anlamlarına gelen "apastak", "evista" veya "evastak" şeklinde de kullanılmıştır. Ayrıca, "bilgi", "temel", "şükür" ve "övgü" anlamlarında da tercüme edilmiştir.²¹⁴

Bazı tarihçiler ve araştırmacılar, Avesta ve Zend isimlerini birlikte anmışlardır. Ancak, bu kullanım doğru değildir. "Zend" kelimesi, "şerh" veya "beyan" anlamlarına gelmekte olup Sasaniler döneminde Avesta'dan yapılan şerhleri ifade etmektedir.²¹⁵ Bu şerhler, Avesta'nın yorumları şeklinde "*Zend Avesta*" adı altında on iki kitap oluşturmuştur. Ayrıca, Zend kelimesi, Yesna bölümünde elli yedi defa tercüme, açıklama veya yorum anlamlarında kullanılmıştır.²¹⁶ Pazend ise Zend tefsirlerine yapılan açıklama ve şerhlerdir.²¹⁷

Avesta, Avesta dili ile yazılmıştır. Bu dil, Farsça ile akraba bir dildir. Avestaca, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olup, özellikle Sanskritçeye yakınlığı ile bilinmektedir. Zerdüştilerin bu dili kullanımı ve nesiller boyunca aktarması sayesinde Avesta metinleri varlığını korumuştur.²¹⁸ Nitekim Avestaca, Zerdüştiliğin kutsal metinlerinin dili olarak, dinî ve kültürel mirasın önemli bir parçası olmuştur. Bu dil, Zerdüşti inançlarının ve öğretilerinin korunmasında ve aktarılmasında kritik bir rol oynamıştır.

Bazı rivayetlere göre, Avesta'nın tedvin çalışmaları MÖ V. yüzyılda başlamıştır.²¹⁹ Ancak günümüze ulaşan Avesta'nın tedvin çalışmaları, Eşkâniân/Partalar (MÖ 247 - MS 224) döneminde başlayıp Sasaniler döneminde tamamlanmıştır.²²⁰ İran rivayetlerine göre, kanonik Avesta metni Ahamenişler (MÖ 550 - MÖ 330) döneminde mevcuttu; ancak Ahamenişler dönemindeki metin, Büyük İskender'in Farslar ile yaptığı savaşlar sırasında kaybolmuştur. Sasaniler döneminde, Avesta metinleri yeniden derlenmiş ve toplatılmıştır.

²¹⁴ Muin, *Mezdiyesna ve Edebi Parsi*, c 1. s.171.

²¹⁵ Rıza İsfehani, *İran, Ez-Zerteşt Ta Kiyamha-i İran* (Tahran: Elham-Danışgah-ı Tahran, 1366), s. 39.

²¹⁶ Günay Tümer vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), s.128.

²¹⁷ J. Kellens, "Avesta Maddesi", *Encyclopedia Iranica*, ed. Ehsan Yarşater (California,), 3.cilt/35; Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, 119; Menûçehr Menûçehrpur, *Bîdanîm U Serbîlind Başîm* (Tahran: İntişarat-ı Fravaher,), s. 54.

²¹⁸ Ketayûn Mazdapur, *Zertoştîyan* (Tahran: Defter-i Pejûheşhây-ı Ferhengî, 2003), s. 14.

²¹⁹ İsfehani, *İran Ez-Zerteşt Ta Kiyamha-i İran*, s. 38.

²²⁰ Nimet Yıldırım, *İran Kültürü Zerdüş'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları* (Pinhan Yayıncılık, 2019), s. 34.

Bu süreçte, Avesta metnine birtakım ilâveler yapılmış ve metin, Zerdüştiliğin sürdürülmesi için önemli bir kaynak hâline gelmiştir.²²¹

İbrahim Pürdavud'a göre, Zerdüş, toplamda bin kısımdan oluşan Avesta'yı Kral Goştasp'a iki nüsha halinde sunmuş ve bu nüshalar saltanat hazinesinde koruma altına alınmıştır. Ancak, Büyük İskender'in İran sarayını yaktığı zaman, bu nüshalardan biri yangında yok olmuştur. Diğer nüsha ise Yunanlıların eline geçmiş ve Yunancaya tercüme edilmiştir.²²² Muhammed Muin de bu olayı anlatmakla birlikte, bazı araştırmacıların bu rivayeti reddettiklerini belirtmektedir.²²³ Bu tür rivayetler, tarihsel olayların farklı yorumlanmasına ve Avesta'nın tarihçesi hakkında çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, Zerdüştiliğin tarihi ve Avesta'nın korunması konusundaki tartışmaları yansıtmaktadır.

Tarihî kaynakların çoğu, Zerdüştiliği Sasanilerin resmî dinî olarak kabuletmektedirler. Bu nedenle, Sasaniler döneminde Avesta ile ilgili çalışmalar devlet yöneticileri tarafından başlatılmıştır. Avesta, Sasanî hükümdarı II. Şapur (313-379) döneminde din adamı Âzerbad Mihrspendan tarafından 21 nesk (bölüm) halinde yazılı hâle getirilmiştir. Daha sonra, Enûşirvan'ın (531-579) emriyle mübed (din adamı) Bih Şapur tarafından son şekli verilmiştir.²²⁴

Elimizdeki Avesta, mevcut kaynaklara göre, ilk Sasani kralı I. Ardaşir (MS 226-240) döneminde tedvin edilmiştir ve IX. yüzyıla kadar mevcut olduğu anlaşılan çok daha büyük bir koleksiyonun sadece bir parçasıdır. Parsi geleneğine göre, bu koleksiyon yirmi bir kitaptan oluşmaktaydı. Ancak bu kitaplardan yalnızca Vendidâd kısmı, orijinal haliyle büyük ölçüde korunmuştur.²²⁵ Dolayısıyla yalnızca Vendidat (Videvdat) kısmını oluşturan bu 21 bölüm, zamanımıza kadar eksiksiz bir şekilde ulaşmıştır.²²⁶ Vendidat, Zerdüşti inancında önemli bir yere sahip olup, ritüeller, yasaklar ve dinî uygulamalar hakkında bilgiler içermektedir.

Sasanilerin İslam hakimiyetine girmesinden sonra, Müslümanlar ve Zerdüştiler arasında bazı uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Zerdüştiler, inançlarını ve

²²¹ Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s.106.

²²² İbrahim Pürdavud, *Kohenterin Kitab-ı Asimani der zeman-ı İran Bastan Avesta* (tahran: Dünya Kitap, 1389), s. 51.

²²³ Muin, *Mazdeyesna ve Edebi Parsi* s. 180.

²²⁴ Menûçehrpur, *Bîdanım Ve Serbîlind Başîm*, 51-52; Dusthah, *Avesta Kohenterin Ve Surudha Ve Metinhay-i İrani*, c. 1, s. 16.

²²⁵ George Foot Moore, "Zoroastrianism", *The Harvard Theological Review* 5/2 (1912), s. 184.

²²⁶ Kellens, "Avesta Maddesi", 3.cilt/35; Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdîyesna ve Hükümet*, s. 121.

kutsal metinlerini korumak amacıyla Avesta'yı ateşgedelerde²²⁷ ve gizli yerlerde saklamışlardır. Avesta metinleri, İran'ı terk eden Zerdüştiler tarafından başka bölgelere götürülmüş ve bu sayede metinlerin korunması sağlanmıştır.²²⁸ Sasanilerden sonra Zerdüştiliğin nekâhet dönemi başlamıştır. Bu dönemde, Zerdüştiliğe ait metinler, özellikle İran, Hindistan ve diğer coğrafyalarda yaşayan Zerdüştiler tarafından korunmaya çalışılmıştır.²²⁹ Zerdüştiler, inançlarını ve ritüellerini gizli yerlerde ve ateşgedelerde yaşatmaya devam etmeleri, Zerdüştiliğin tarihsel sürekliliğini sağlamakta ve inancın günümüze kadar ulaşmasına katkıda bulunmaktadır.

Modern anlamda Avesta ile ilgili çalışmalar, Batılı bilim adamları tarafından başlatılmıştır. Avesta hakkında Batı'da ilk defa, İngiliz şarkiyatçı, tarihçi ve kütüphaneci Thomas Hyde²³⁰ (1606-1703), Arap ve Fars kaynaklarını kullanarak 1700 yılında "*Veterum Persarum at Parthorum et Medorum Religionis Historia*" (*Antik Parslar, Partlar ve Medler'in Dinler Tarihi*) adlı eserini Oxford'da yayımlamıştır.²³¹

Daha sonra, 1723 yılında İngiliz G. Boucher, Hindistan'ın Surat şehrindeki Parsilerden Avesta'nın "Vendidâd Sade" adını taşıyan bir bölümünün kopyasını İngiltere'ye getirmiştir.²³² Bu gelişme, Batı'da Avesta ile ilgili çalışmaların ilgi görmesine yol açmıştır.

Fransız Anquetil Du Perron, Hyde'in kitabını okuduktan sonra Zerdüştilik ve Avesta üzerine çalışmaya karar vermiş ve 23 yaşında orduya katılarak Hindistan'a gitmiştir. Hindistan'da Parsî din adamlarından Pehlevicelyi öğrenmiş ve Avesta'yı Fransızcaya tercüme etmiştir. Du Perron'un bu çalışmaları, 1771 yılında üç cilt halinde Paris'te yayımlanmıştır.²³³

²²⁷ Ateşgede (ya da Ateş Tapınağı) olarak bilinir. Zerdüş inancında ateş, tanrısal gücü ve saflığı simgeler. Bu tapınaklar genellikle sekiz kapılı ve sekiz köşeli olarak inşa edilir, bu da Zerdüş inancındaki sembolik anlamları yansıtır. Ateşgede, kutsal ateşin sürekli olarak yanması sağlanır; bu ateş, Zerdüş dininin temel unsurlarından biridir. Tapınaklar, dinî törenlerin yapıldığı, ibadetlerin gerçekleştirildiği ve Zerdüştiliğin öğretilerinin aktarıldığı eğitim kurumları olarak da işlev görür. Zerdüş dininin kutsal metni Avesta, bu tapınaklarda öğretilir ve okunur. Bkz. Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü* (Kabalcı Yayınları, 2008), 104-105; Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, 62; Muin, *Mezdiyesna ve Esebi Parsi*, c.1., s. 291-294.

²²⁸ Dusthah, *Avesta Kohenterin ve Surudha ve Metinhay-i İrani*, c. 1., s. 16-17; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 209.

²²⁹ *Avesta*, s. 21.

²³⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hyde (E.T. 23/06/2024)

²³¹ Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 10.

²³² Dermestter, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s. 24.

²³³ Aştiyani, *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hükümet*, s. 124; Dermestter, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s. 24; Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 10-11.

Batı’da Avesta ile ilgili yapılan çalışmaların ardından, İran’da Avesta ile ilgili en önemli incelemeler yapan Tahran Üniversitesi öğretim elemanları İbrahim Purdavud (1885-1968) ve öğrencisi Celil Dusthah tarafından sürdürülmüştür. İbrahim Purdavud, Zerdüştilik ve Dinî üzerine kapsamlı araştırmalar yaparak, bu alanda önemli eserler kaleme almıştır. Purdavud’un çalışmaları, Zerdüşti inancının anlaşılmasına ve Avesta metnlerinin daha iyi yorumlanmasına katkı sağlamıştır.²³⁴ Bu iki bilim insanı, Zerdüşti kültürünün ve inançlarının anlaşılması ve korunmasında kritik bir rol oynamışlardır. Tahran Üniversitesi’nde gerçekleştirilen bu çalışmalar, Avesta’nın çağdaş yorumları ve Zerdüştiliğin araştırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Avesta, beş bölümden oluşmaktadır:

1. Yesna

İbadet, övgü, dua ve namaz gibi anlamlara gelmektedir. Bu bölümün bir kısmı “Gâtha’lar” (ilahiler) olarak adlandırılmaktadır. Yesna, Zerdüşti kutsal metnlerinin bir parçası olan Avesta’nın önemli bir bölümünü oluşturur ve toplamda 72 bölümden (Hât) oluşmaktadır. Her bir Hât, Zerdüşti inancının farklı yönlerini ele alır ve Ahûra Mazda’nın öğretilerini, yaratılışı, doğru yaşamı, Âşa kanununu ve dünyanın yenilenmesi (Fraşhakereti) gibi konuları kapsamaktadır. Yesna’nın en eski bölümleri, Zerdüşti’e atfedilen Gâthalar’dır ve Yesna’nın 17. bölümünde yer almaktadır. Gâtha’lar, Zerdüşti’nin doğrudan ilahi ilhamla yazdığı kabul edilen 238 kıtalık 17 ilahiden oluşan şiirsel metinlerdir. Zerdüştiliğin temel öğretilerini içemektedir.²³⁵ Yesna Hât 57’nin 8. bendinde Zerdüşti’nin beş Gathâsından bahsedilmektedir. Bu durum Gâtha’ların Zerdüşti’e ait olduğunu desteklemektedir.

Filolojik düzeyde yapılan çalışmalar sonucunda, Avesta metnlerinin en önemli kısımlarından olan Gâtha’lar’ın MÖ 1500’lü yıllara kadar Rig Veda lehçesi ile yazıldığı kabul edilmektedir.²³⁶ Rig Veda’nın dili ise MÖ 1800’lere tarihlendirilmektedir.²³⁷ Bu durum, Gâtha’lar ile Rig Veda arasında dilsel ve kültürel bir bağlantı olduğu fikrini güçlendirmektedir.

2. Visparad

²³⁴ Kuruş Niknam, *Kenkâşî Ber Zindegiyi û Endîşe-i Zertoşt* (Tahran: Mektebet’ül Asriye, 2009), s. 169-170.

²³⁵ Purdavud, *Avesta*, s. 56. ; Alıcı, *Kadim İran’da Din*, s. 17-19

²³⁶ Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler, Mitolojiler Sözlüğü*, çev. Levent Yılmaz (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), c. 1., s.94.

²³⁷ Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler, Mitolojiler Sözlüğü*, c.1., s. 495.

Visperad Avesta'da “Vispe Retavu”²³⁸ şeklinde kullanılmıştır. Liderler, efendiler rehberler anlamına gelir ve duaları içermektedir. Visparad, topluluğun birlikte ibadet etmesini ve dinî liderlik anlayışını vurgulamaktadır.²³⁹

3. Vendidâd

Kanun anlamına gelmektedir. Her bir bölümüne “Fergert” denilir. Divlere ve şeytanlara karşı kanunlar içeren bu bölüm, helal, haram, necis ve pak olan şeyler hakkında düzenlemeler yapmaktadır.²⁴⁰ Zerdüşî ahlak ve yasalarını belirleyen önemli bir metin olarak kabul edilmektedir.

4. Yeştler

İbadet ve fidye anlamına gelen bu bölüm, dua, ilahi ve zikir kısımlarını içermektedir. Toplamda 21 kısımdan oluşmaktadır. Zerdüşî ibadet ritüellerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.²⁴¹

5. Horde Avesta

Bu bölüm, namaz, dua, dinî bayramlar, dinî törenler ve ilahilerin belirlenmesi hakkında bilgiler içermektedir. Zerdüşîliğin ritüel ve ibadetler ile ilgili kısımlarını düzenler.²⁴² Bu bölüme aynı zamanda Pehlevicede “*Küçük Avesta*” anlamında “*Hürteki Avestak*” da denilmektedir. Horde Avesta Sasaniler döneminde oluşturulmuştur.²⁴³

Bu beş bölüm, Zerdüşî öğretisinin temel unsurlarını ve ibadet biçimlerini anlamak için hayati öneme sahiptir ve Zerdüşîliğin inançsal çerçevesini şekillendirmektedir. Dinlerin müntesipleri, kendi kutsal kitaplarındaki mesajları dikkate alarak inançlarını ve yaşamlarını şekillendirirler. Zerdüşîler de Avesta'daki mesajları, kendileri için gelecekte vaat edilen mutlu yaşamın kaynağı olarak görmektedirler. Bu açıdan, Avesta, Zerdüşî topluluğu için hem ruhsal hem de ahlaki bir rehberlik işlevi görmektedir.

Mehrdad Mehrin'in “*Aşuvahišta*” adlı eserinde, Avesta'daki umut ve coşku dolu mesajların, bu dünyada kurulacağını” vaat ettiği vurgulanmaktadır. Yazar, bu mesajları açık bilgiye susamış olanlar için bir hayat pınarı olarak nitelendirirken Avesta'yı da sönmeyecek bir ışığa ve dibi bulunmayan bir denize benzetmektedir.²⁴⁴

²³⁸ Yeşt 10/22.

²³⁹ Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 56.

²⁴⁰ Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 57.

²⁴¹ Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 58.

²⁴² Tevfikî, *Büyük Dinleri Tanımak*, s. 81; Muin, *Mezdiyesna ve Esebi Parsi*, c.1., s. 194-195; Tığlı, *Zerdüşî*, s. 19-26; Tarlan, *Zerdüşî'nin Gâthaları*, s. 26-28.

²⁴³ Purdavud, *Purdavud Avesta*, s. 57.

²⁴⁴ *Aşuvahišta ya Peyamı Zerdeşt*, s. 11.

Sonuç olarak Avesta'nın dağınık metinlerinin toplanması, erken Sasani döneminde tamamlanmıştır. Bu süreçte, yirmi bir orijinal ciltten oluşan Avestan'ın yaklaşık 345.700 kelimelik bir yazılı metin içerdiği tahmin edilmektedir. Ancak, bu derleme, yedinci yüzyılda son Zerdüşt imparatorluğunun çöküşünden itibaren geçen on dört yüzyıl boyunca ciddi şekilde zarar görmüştür. Günümüze ulaşan Avesta metinlerinin tamamı yaklaşık 83.000 kelimedenden oluşmaktadır.²⁴⁵ Bu kayıplar, Zerdüştiliğin tarihi ve kültürel mirası üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Zamanımıza ulaşan metinler, Zerdüşti inançlarının ve uygulamalarının temel unsurlarını yansıtarak inananların manevi dünyalarını ve dinî öğretilerini anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Karşılaştırmalı din uzmanı John Rusells Hinells'e (1941-2018) göre Avesta'nın son hali, Sasaniler döneminde yazılmış olsa da, içeriği çok daha eski dönemlere, hatta Zerdüş'ten önceki milletlerin yapısı ve kültürlerine kadar uzanmaktadır.²⁴⁶ Bu durum, Avesta'nın sadece Zerdüşti inancının değil, aynı zamanda İran'ın antik kültürel ve mitolojik mirasının da bir yansıması olma ihtimalini ortaya koymaktadır.

Avesta, Zerdüştiliğin temel inançlarını, ritüellerini ve ahlaki değerlerini içermenin yanı sıra, eski İran toplumlarının inanç sistemlerini, mitolojik figürlerini ve efsanelerini de barındırmaktadır. Bu metinler, Zerdüş öncesi dönemlerdeki tanrıların, ruhların ve doğa güçlerinin tasvirlerini içerir ve bu sayede İran mitolojisinin zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Zerdüştilik, bu eski inançların üzerine inşa edilmiş bir din olarak, Avesta aracılığıyla hem geçmişin izlerini taşımakta hem de Zerdüş'ün öğretileriyle yeni bir dinî yapı oluşturmaktadır. Bu nedenle, Avesta, hem Zerdüşti inancının hem de Zerdüş'ten önceki İran mitolojisinin anlaşılması açısından da kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca Avesta, Zerdüştilikteki etik değerlerin, yaratılış inancının ve Tanrısal adaletin anlaşılmasını sağlarken, bu metinler aracılığıyla Zerdüştililerin yaşamında rehberlik eden temel unsurlara da vurgu yapmaktadır.

2.7. Zerdüştiliğin Tanrısı: Ahûra Mazda

Zerdüştiliğin Tanrısı Ahûra Mazda, bu inancın merkezinde yer alan kutsal bir varlıktır. “Ahûra” terimi, Sanskritçe “Asura” kelimesinden türetilmiş olup “efendi” veya “rab” anlamına gelmektedir. Zerdüşti kutsal metinleri olan Gâtha'lar'da ise “mazda”

²⁴⁵ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s.5.

²⁴⁶ Hinells, *Şnahtı Esatiri İran*, s. 21.

ifadesi, daha çok “büyük” ve “bilge” anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda, Zerdüştiliğin tanrısı, “akıl, bilgelik, aydınlık ve hikmet” gibi anlamları çağrıştıran Ahûra Mazda olarak adlandırılmıştır. Farsça ve Pehlevi metinlerde ise bu Tanrıya yönelik farklı adlandırmalar da bulunmaktadır; bunlar arasında Ürmüzd, Hürmüz, Ürmüz ve Ohramazd gibi isimler yer almaktadır.²⁴⁷

Ahûra Mazda, Zerdüş’tün Tanrı’ya verdiği isimdir. Bu isim, Zerdüştiliğin temelini oluşturan yeni bir dinî anlayışı temsil etmektedir İranlılar, yeni vatanlarına Hint-İran panteonundan birkaç tanrı getirmiş olsalar da, Zerdüş’tün ilahilerinde bu tanrıların isimlerine yer vermez. Bu durum tesadüfî değil, bilakis kasıtlı bir tercihtir. Zerdüş’t, tamamen yeni bir dinî sistem kurmayı amaçlamış ve bu doğrultuda, dinleyicilerine daha önce duyulmamış sözler söyleyeceğini belirtmiştir. Zerdüş’tün öğretilerinde, “Ey akıl sahipleri! Size daha önce duyulmamış sözler söyleyeceğim. Şüphesiz bu sözler, yalanın taraftarları için kabul edilmesi zor. Mazda’ya gönül verenler içinse kolaydır”²⁴⁸ ifadesi, dinleyicilere seslenirken geliştirdiği yenilikçi düşüncelerin altını çizmektedir. Zerdüş’t, her şeyi yaratan ve yönlendiren unsurun “bilgi” veya “bilgelik” olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, Tanrılık fikrini bilgelikle anlamlandırarak, Tanrı’ya “Ahûra Mazda” adını vermiştir. Bu isim, tam anlamıyla “Rab Bilgelik” veya “Bilge Rab” olarak çevrilebilir. Ahûra, Hint-İran geleneklerinde rab tanrılığın bir ifadesi olarak ortaya çıkarken, Zerdüş’t onu “İranlı Mazda” ve “Bilge” sıfatlarıyla tanımlamıştır. Ahûra Mazda, önceki Ari ve Sami tanrıları gibi doğa tanrısı değildir; o, her zaman ruhsal bir varlık olarak var olmuştur.²⁴⁹ Bu açıdan bakıldığında, Zerdüş’tün Tanrı anlayışı, doğaüstü ve ruhsal bir nitelik taşımakta ve insanın bilgelik arayışında bir rehberlik sunmaktadır.

Zerdüş’tilik öğretisi, Ahûra Mazda’yı yalnızca “Tanrıların en büyüğü ve en iyisi” olarak değil, evrenin tek yaratıcısı, koruyucusu, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen “Rab” olarak kabul etmektedir. Bu inanç sistemi, daha önceki inanışlara kıyasla Ahûra Mazda’nın makamını yükselterek onu en yüce Tanrı konumuna yerleştirmiştir.²⁵⁰ Avesta metinlerinde Zerdüş’t, “Ey Mazda! Aklım ile seni varlığın başı ve sonu kabul edip...”²⁵¹ ifadesiyle Ahûra Mazda’nın varoluşun temeli olduğuna inanır ve bu inancı, iyi düşünce (Vahumanah) yolu ile gerçekleştirir. Bu yaklaşım, Zerdüştiliğin monoteist yapısını ve

²⁴⁷ Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, s.104.

²⁴⁸ Yesna,31/3.

²⁴⁹ M.N. Dhalla: *History of Zoroastrianism* (1938), s. 31.

²⁵⁰ R. C. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s.53.

²⁵¹ Yesna,31/8.

Ahûra Mazda'nın eşsiz manevi otoritesini vurgulayan bir anlayışı temsil etmektedir. Bu yenilikçi yaklaşım, Zerdüştlüğün önceki inanç sistemlerinden farklılaşmasını sağlamış ve Ahûra Mazda'nın tek ve yüce tanrı olarak kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.

Zerdüştlükte Ahûra Mazda, mükemmel bir varlık olarak tanımlanır. O, doğurulmamıştır, benzeri yoktur ve varlığının dışında, ondan ayrı ya da onsuz hiçbir şey yoktur. Ahûra Mazda, yüce bir varlık olarak, yaratılışın en parlak unsurlarından daha parlak, en yüksek göklerden daha yüksektir ve evrendeki en eski varlıktan daha yaşlıdır.²⁵² Zerdüşti inancında, en yüksek rab olarak kabul edilen Ahûra Mazda, her şeyi bilen, kâinatın nizamını yöneten, her şeye hayat veren ve her şeyin hâkimi olan mükemmel bir kudrettir.²⁵³ Bu özellikler, Zerdüştlüğün monoteist yapısını pekiştirirken, Ahûra Mazda'nın evrendeki merkezi rolünü vurgulamaktadır.

Avesta'da Ahûra Mazda'nın sıfatları, onun yüceliğini ve mükemmelliğini vurgulayan birçok nitelik içermektedir. Ahûra Mazda, “en iyidir”, “ona eşit olan yoktur”²⁵⁴ ifadesiyle tanımlanırken, onun üstünlüğüne itiraz edecek veya yerini tartışacak kimsenin olmadığını belirtmektedir. O, “en mükemmel varlıktır, her şeye kadirdir”²⁵⁵ ve “mutlak egemendir.”²⁵⁶ Ayrıca, “iyiliksever”²⁵⁷ ve “değişmez”²⁵⁸ olarak tanımlanır; “ezeli ve ebedi”dir.²⁵⁹ Ahûra Mazda, “her şeyi hareket ettiren, ama hiç kimse tarafından hareket ettirilmeyen aşkın bir varlıktır.”²⁶⁰

Bu sıfatlar, onun değişmeden ve etkilenmeden kalması için kudretli olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, “iyi ve kötünün arasındaki zaferi belirleyecek olan varlık olarak tanımlanır.”²⁶¹ “Çağrılmaya en layık olan”²⁶² ve “mutluluk ve neşenin ilk sahibi”²⁶³ olarak nitelendirildiği gibi, “ondan önce başkası yoktur”²⁶⁴ ve “hepsinin en büyüğüdür”.²⁶⁵ Son

²⁵² M.N. Dhalla, *History of Zoroastrianism* (1938), 32.

²⁵³ Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), s. 125.

²⁵⁴ Yesna, 28/8

²⁵⁵ Yesna, 28/5

²⁵⁶ Yesna, 28/7,43/51

²⁵⁷ Yesna, 28/7,43/51

²⁵⁸ Yesna, 45/10

²⁵⁹ Yesna,31/7

²⁶⁰ Yesna,43/4

²⁶¹ Yesna,44/15

²⁶² Yesna,46/9

²⁶³ Yesna,29/10

²⁶⁴ Yesna,28/3

²⁶⁵ Yesna,45/6

olarak, Ahûra Mazda'nın “âdil”²⁶⁶ oluşu, onun evrensel düzen üzerindeki hak ve adalet anlayışını pekiştirmektedir. Bu sıfatlar, Zerdüştiliğin Ahûra Mazda'ya dair derin bir saygı ve inanç taşıdığını göstermektedir.

Avesta'da yer alan Gâtha dışındaki diğer tüm metinler, genel olarak Avesta edebiyatı olarak adlandırılmaktadır. Gâtha'larda, Ahûra Mazda, her şeyin yaratıcısı ve her türlü yaratma eyleminin var edicisi olarak tanımlanmaktadır. Ancak Avesta edebiyatında, Ahûra Mazda'nın rolünde bir değişim gözlemlenmektedir. “...Ehrimen kötülüğü yarattığında..”²⁶⁷ denilerek kötülük Ehrimene izafe edilmektedir. Ahûra Mazda, mutlak bir yaratıcı olmaktan çıkmakta ve yalnızca iyi olan her şeyin yaratıcısı olarak betimlenmektedir. Kötü yaratımlar Ehrimen'e atfedilmektedir.²⁶⁸ Bu dönüşüm, Zerdüşti inancında iyi ve kötü arasındaki çatışmanın daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. Ehrimen, Zerdüşti inancında kötü ruhların ve karanlık güçlerin temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Zerdüştilikte iyi ile kötü arasındaki mücadelenin ve Ahûra Mazda ile Ehrimen'in düalizminin vurgulanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda Zerdüştilikte monoteizm ile düalizm tartışmasına yolaçmıştır.

2.8. Gâtha'ların Monoteist Tanrısı

Zerdüştilik, antik Pers kültürünün derinliklerinde kök salmış bir inanç sistemi olarak, monoteizm ve düalizm arasında benzersiz bir ilişki kurmaktadır. Bu dinin temelinde, iyilik tanrısı Ahûra Mazda'nın mutlak varlığına inanılırken, onun karşıtı olan kötülük ve kaos ruhunu temsil eden Ehrimen ile düalist bir yapı ortaya koyulmaktadır. Zerdüştilikte eskatoloji, bu iki güç arasındaki çatışmanın nihai sonucunu ve insanlığın kurtuluşunu belirleyen bir süreç olarak önemli bir yer tutmaktadır.

Zerdüşt teolojisinde dünya, Ahûra Mazda (iyilik) ve Ehrimen (kötülük) arasındaki sürekli mücadele alanıdır. Eskatolojik inançlar, bu mücadelenin sonunda Ahûra Mazda'nın zaferiyle sonuçlanacağına ve tüm ruhların nihayetinde iyiliğe döneceğine dair bir umut taşımaktadır. Bu bağlamda “Zerdüştilikte Eskatoloji ve Eskatoloji Mitleri” çalışmamızın daha iyi anlaşılması için Zerdüştilikte düalizm konusunun irdelenmesi önem arz etmektedir. Çünkü Zerdüştilik eskatolojisi düalist taraflarının mücadelesi ve iyiliğin kötülüğe zaferi işlenmektedir.

²⁶⁶ Yesna,45/6

²⁶⁷ Yesna 57/17.

²⁶⁸ Alıcı, “Mecusilik”, s. 256.

Gâtha’larda bahsedilen mutlak yaratıcı, Ahûra Mazda’dır ve O’na dair birçok bilgi sunulmaktadır. Öncelikle, Ahûra Mazda, insan da dâhil olmak üzere tüm evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisidir. Ayrıca O, yalnızca iyi olanı var eden bir konumda bulunmaktadır. Bu durum Gâtha’larda şu şekilde dile getirilmektedir:²⁶⁹ “*Ey Mazda! Spentamînü’nün*²⁷⁰ *babası sensin. İnsan için bu güzel dünyanın yaratıcısı ve bununla insana huzur veren sensin.*”²⁷¹ “*Ey Mazda! Ey Yeryüzünü, suyu ve bitkileri Yaratan! Bana en kutsal manevi gücünle kemal ve ebedilik ver...*”²⁷² “*Aşâ’nın ışığında İyinin yaratıcısı Ahûra Mazda’yı tanıtmak, bilgi insanın yapacağı en güzel öğretimdir...*”²⁷³

Gâtha’lara göre Ahûra Mazda, mükemmel bir yaratıcıdır. O’nun varlığında değişim ve bozulma söz konusu değildir. Tüm varlıkları iyi düşünceyle yaratmış ve varlığın başlangıcı ile sonu O’dur.²⁷⁴ Bu durum Gâtha’larda şöyle geçmektedir. “*Yüce ve aydın gökyüzünü ilk düşünen O’dur. İyi düşünceye yardım etmesi ve gözcülük yapması için doğruyu aklıyla yaratan O’dur. Ey Mazda Ahûra! Sen başlangıçta olduğu gibi bundan sonra da maneviyatının ışığını artırırsın. Ey Mazda! Aklım la seni varlığın başı-sonu, iyi düşüncenin babası olarak kabul edip, gönül gözümlle gördüğümde, doğrunun yaratıcısı ve insanların fiillerinin yargılayıcısı olduğunu anladım.*”²⁷⁵

Avesta’da Gâtha Hât 44/3, 47/2, 31/8, 45/4 ve 45/4 bendlerinde Ahûra Mazda, doğruluğun (Aşâ), iyi düşüncenin (Vohu Manah) ve akıllı olmanın (Armaiti) babası olarak tanımlanmaktadır.²⁷⁶ Ahûra Mazda, ilahi doğasının temel nitelikleri olan bilgelik (mazda) ve iyiliği somutlaştırmaktadır. Bu niteliklerin önemli bir sonucu olarak, onun yaratıcılığı öne çıkmaktadır. Avesta’da hayat veren güç (Spentamînu) olarak adlandırılan yaratıcı gücü aracılığıyla, kendisinden ruhsal varlıkları üretmektedir. Bu varlıkların üretim süreci, Gâtha’larda biyolojik terimlerle tanımlanmaktadır. Bu metafor, bu ruhsal yaratımların onun özünden bir şeyler paylaştığını ima etmekte ve yaratıcı ile yaratımları arasında derin bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Ahûra Mazda başlangıçta hayatı ruhsal düzlemde yaratmıştır. Hem bereketli hem de ölümsüz olan ruhsal yaratımları, Ameşâspend (hayat

²⁶⁹ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 31.

²⁷⁰ Spentamînü, Kutsal manevi güç anlamına gelmektedir. Gâtha metinlerinde Ahûra Mazda’nın menevi gücü ve sıfatı olarak kullanılmaktadır. Fakat Avesta edebiyatında ayrı bir kişilik kazanarak Ahûra Mazda’ya eş bir anlam kazandırılmıştır. Bazen onun yerine de kullanılmıştır. Ehrimen’in karşısına konumlandırılmıştır. *Avesta*, s. 512.

²⁷¹ Yesna GâthaHât 47/3

²⁷² Yesna GâthaHât 51/7

²⁷³ Yesna GâthaHât 48/3

²⁷⁴ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 31.

²⁷⁵ Yesna Gâtha Hât 31/7-8

²⁷⁶ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 32.

veren ölümsözler) olarak adlandırılan altı kutsal varlığın babası konumundadır.²⁷⁷ Bu durum *Avesta*'da şöyle geçmektedir: “*Ey Ahûra! Bunu sana soruyorum; bana dürüst bir cevap ver: “Yaratılışın başlangıcında (Âşâyı) yaratan ve onun babası kimdir?” Şimdi hayatta her şeyden daha iyi olan hakkında konuşacağım: “Âşa'dan, Mazda'nın onun yaratıcısı, salih (Vohu Manah)'ın babası, (Armaiti)'nin de iyi işler yapan kızı olduğunu öğrendim...”*”²⁷⁸

Gâtha'larda Ahûra Mazda ruhsal hayattan fiziksel veya maddi varlıklar yaratmıştır. Bu varlıklar arasında dünya, gökyüzü, ateş, su, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve diğerleri bulunmaktadır. Ahûra Mazda, hem ruhsal hem de fiziksel yaşamın tek yaratıcısı olarak birçok kez övülmektedir. Örneğin, Gâtha Yesna Hât 44'te bu durum açıkça ifade edilmektedir:”

“*Ey Ahûra!....Yaratılışın başlangıcında Aşâyı yaratan ve onun babası kimdi? Güneş ve yıldızların bir yörüngede hareket etmesini kim sağlamaktadır? Ayı her defasında büyüten ve söndüren kimdir.*”²⁷⁹ “*Ey Ahûra!..... Yeryüzünü kim koruyor ve gökyüzünün düşmesini kim engelliyor? Suyun ve otların yaratıcısı kimdir? Rüzgâr ve bulut kümelerini kim hareket ettiriyor? Ey Mazda! Vohûmenah'ın yaratıcısı kimdir?*”²⁸⁰ “*Ey Ahûra!...Hangi sanatkâr aydınlığı ve karanlığı yarattı? Hangi sanatkâr uykuyu ve uyanma halini yarattı? Sabah, öğle ve akşam vakitlerini kim yarattı?...*”²⁸¹ “*Ey Ahûra!...Bu verimli ve güzel dünyayı kimin için yarattın?*”²⁸² “*Kim Yüce Şehrîyari-yi Mînu ve Ârmaîtî'yi yarattı. Kim bilgelikle çocuğun babasını sevmesini sağladı? Ey Mazda! Seni ve Spentamînuyu her şeyin yaratıcısı olarak tanımaya gayret ediyorum*”²⁸³

Zerdüş, yaşadığı dönemin dinî anlayışlarını köklü bir şekilde reddederek, Tanrı olma özelliğini yalnızca Ahûra Mazda'ya has kılmak istemiştir. Onun düşüncesinde, Ahûra Mazda “Hikmetin Yüce Efendisi” olarak tanımlanmaktadır. Her şeyin yaratıcısı, şekil vereni olarak kadir-i mutlak bir tanrı olarak tezahür etmektedir. Yukarıdaki Gâtha metinlerinden de anlaşılacağı üzere, iyi-kötü, güzel-çirkin, ışık-karanlık gibi zıt varlıkların

²⁷⁷ Hintze, “Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity”, s. 23-72.

²⁷⁸ Yesna Hât 44/3; Yesna Hât 45/4

²⁷⁹ Yesna Hât 44/3

²⁸⁰ Yesna Hât 44/4

²⁸¹ Yesna Hât 44/5

²⁸² Yesna Hât 44/6

²⁸³ Yesna Hât 44/07.

tamamının yaratıcısı olarak kabul edilmektedir.²⁸⁴ Dolayısıyla Gâtha'lardaki bu ifadelere göre Ahûra Mazda ruhsal ve maddi yaratımın tek yaratıcısıdır.²⁸⁵

Zerdüş'tün tek tanrıci bir anlayış geliştirme çabalarına karşın, Gâtha metinlerinin bazı bölümlerinde bu tekleştirme çabasını olumsuzlayacak unsurların bulunduğu da gözlemlenmektedir.²⁸⁶ Gâtha metinleri, "Spentamînû" ve "Ehrimen" adlı iki zıt güçten bahsetmektedir. İyi olan ruha "Spentamînû", kötü olana ise "Ehrimen" denir. Bu ikiz ruhlar, Ahûra Mazda'nın yaratıcı iradesinin, düşüncesinin tezahürü ve yansımasıdır. Ahûra Mazda "ışık ve iyiliğin" kaynağıdır, Ehrimen ise "karanlık ve kötülüğün" nedenidir. Spentamînû iyi ruhu temsil eden bir varlık olup yaşamı, iyiliği, düzeni ve yaratıcı gücü simgelerken; Ehrimen kötü ruhu temsil eder, kötülüğü, kaosu, yıkımı ve ahlaki çöküşü simgelemektedir. Gâtha metinlerinde, Spentamînû ile Ehrimen arasında geçen bir diyalogda, Spentamînû, Ehrimen'e şöyle demektedir: "*İkimiz de düşüncede, öğretide, akılda, inançta, sözde, fiiliyatta, dinde ve ruhta tamamen farklıyız.*" demektedir.²⁸⁷ Bu ifade, iki ruhun doğası ve işlevleri arasındaki temel farklılıkları vurgulamaktadır. Gâtha'lar'daki bu ikiz güçlerin Ahûra Mazda ile olan ilişkisi karmaşık bir meseledir. Ahûra Mazda, Zerdüştiliğin en yüksek tanrısı olarak, evrenin düzenini sağlayan ve iyiliği temsil eden bir varlık olarak kabul edilmektedir. Spentamînû ve Ehrimen'in Ahûra Mazda'nın egemenliği altında mı yoksa ondan bağımsız mı olduğu konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Bazı yorumcular, bu güçlerin Ahûra Mazda'nın yaratımının bir parçası olduğunu ve onun iradesine tabi olduğunu savunurken, bazıları ise bu güçlerin bağımsız birer varlık olarak var olduklarını öne sürmektedir.²⁸⁸

Zerdüştilik, Ahura Mazda ve Ehrimen arasında belirgin bir düalizmle tanımlanmaktadır. Ancak Avesta'nın en eski metinleri olan Gâtha'larda, Ahura Mazda'nın Ehrimen'e karşı üstünlüğü açıkça ifade edilmektedir. Ancak daha sonraki metinlerde, bu iki prensibe eşit bir önem verildiği görülmektedir. Zerdüştilikte insan, bu iki güç arasında bir seçim yapmak zorundadır. Bu seçim, bireyi iyi ile kötü arasındaki sonsuz bir mücadeleye sokar ve bu çatışma, nihayetinde Ehrimen'in yok edilmesine kadar sürmektedir.²⁸⁹

²⁸⁴ Alıcı, "Mecusilik", s. 254-255.

²⁸⁵ Hintze, "Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity", s. 32-33.

²⁸⁶ Alıcı, "Mecusilik", s. 255.

²⁸⁷ Yesna Hât 45/2.

²⁸⁸ Zehner, *The Teaching of the Magi*, s. 29.; Georgios Kakouris, "Frashakereti: Restoring the Creation from a Zoroastrian Eschatological Perspective/Pejuhestname-i İran Bastan", *Ancient Iranian Studies* 3/8 (01 Ocak 2024), s. 3.

²⁸⁹ Rafaella Pettazoni, *Tanrıya Dair*, der. ve çev. Fuat Aydın (İstanbul: İz yayıncılık, 2002), s. 22.

Zerdüştilikte ikiz ruh kavramı, bu inancın düalizm veya monoteizm açısından doğru bir şekilde tanımlanıp tanımlanamayacağını tartışılmasında önemli bir yer tutmaktadır. İkiz ruh kavramı, Zerdüştiliğin temel öğretilerinden biri olarak, Ahûra Mazda'nın yegâne Tanrı olup olmadığı veya kötülüğün kaynağı olarak kabul edilen Ehrimen ile bu tanrısallığı paylaşma durumu üzerine yapılan tartışmaların merkezindedir. Bu bağlamda, ikiz ruh meselesi etrafında ileri sürülen farklı teoriler, aynı zamanda Zerdüştilik algısındaki tek tanrıcılık-düalizm ilişkisini de aydınlatma çabalarını ortaya koymaktadır. Zira Zerdüştilikte tanrı algısı hakkında herhangi bir savı olan herkesin bu kavramı, kendi görüşünü desteklemek amacıyla kullandığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, bu mesele kötülük probleminin kaynağı ve Ehrimen'in mahiyeti hakkındaki iddiaların da temel hareket noktalarından biridir.²⁹⁰

Gâtha metinlerinde ikiz ruhun yaratma eylemlerinde aktif olduğu ifade edilmektedir: *“O iki ikiz cevher başlangıçta tasavvur âleminde ortaya çıktı... İki cevher karşılaştıklarında yaşamı ve ölümü ortaya çıkardılar...”*²⁹¹ ifadesi, Gâtha uzmanlarının ikiz ruh sorununu çözme konusunda çıkmaza girdiklerini göstermektedir. Zerdüş'tün Gâtha'da bahsettiği Ahûra Mazda'nın yaratıcı vasfının yanı sıra, metinde ikiz ruha da benzer bir gücün verilmesi, zihinlerde soru işaretlerine yol açmaktadır. İkiz ruhlar, “iki cevher” olarak tanımlanırken, manevi âlemdeki varlıklarına vurgu yapılmakta ve aynı zamanda yaratma eylemiyle ilişkili oldukları görülmektedir. Bu durum, bu iki varlığın maddi âlemde de etkilerinin bulunduğu işaret etmektedir. Dolayısıyla, ikiz ruh ile yaratma eylemi arasındaki bağlantının belirsiz olduğu açıktır. Bu yaklaşım, yaratma eyleminin Ahûra Mazda ve ikiz ruhlar arasında paylaşıldığı imajını güçlendirmektedir.²⁹²

Mircea Eliade'nin (1907-1986) yorumuna göre ikiz ruh/güç meselesi Gâtha'lar açısından değerlendirildiğinde, bunların Ahûra Mazda'dan bağımsız olup olmadığı belirsizdir. İkiz ruhların/güçlerin ezeli ve ebedi varlıklar olarak birbirleriyle diyalog kurmaları, onların bağımsız güçler olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu durum, Ahûra Mazda'nın yaratma eylemini ikiz güçlerle paylaştığı anlamına gelebilir. Ayrıca, bu ikiz güçler, insanın iradesiyle birini seçebileceği ahlaki özler olarak da değerlendirilebilir. İyilik ve kötülük arasındaki başlangıç dönemine ait ayrılık, Ahûra Mazda'nın başlattığı ve biri Âşa'yı (Adalet) diğeri Drug'u (Aldatma) seçen ikiz ruhların da sürdürdüğü bir tercihin

²⁹⁰ Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012), s. 44-45.

²⁹¹ Yesna Hât 30/3-4

²⁹² Alıcı, *Kadim İran'da Din*, s. 55.

sonucudur. Sonuç olarak, Zerdüştilikte bu ikiz güçler, hem bağımsız varlıklar hem de Ahûra Mazda'nın yaratma sürecinin bir parçası olarak ele alınmaktadır.²⁹³

İngiliz Dinler Tarihçisi Robert Charles Zaehner (1913-1974) göre, Zerdüş'tün ikiz mitinin kendisine özgü olup olmadığı veya daha eski bir miti kendi ideolojisine uygun şekilde yeniden şekillendirip şekillendirmediğini belirlemek zordur. Ancak bu mit, Zerdüş'tün dünyada gözlemlediği somut durumu yansıtmaktadır. Ehrimen'in takipçileri, fiziksel hayata düşman olan yıkıcı güçleri temsil ederken, gerçeğin takipçileri yaşamı koruyan ve artıran güçleri simgelemektedir. Bu temel ikilik, Zerdüş tarafından iki ilkel ruhta kişileştirilmiştir. Diğer yandan, yıkıcı veya kötü ruh (Angramînu/Ehrimen, daha sonra Pehlevi Metinlerde Ehrimen) yaşamın kaynağıdır, diğeri ise ölümün kaynağıdır. Dolayısıyla Zerdüştilikteki asıl düalizme bu iki güç arasındadır. Çünkü bu iki ruh, birbirlerine tamamen zıt bir şekilde durmaktadır. Bunlardan Spentamînû hayatı, Ehrimen ölümü getirmiştir.²⁹⁴

Meçin'e göre, Zerdüş'tün düalist bir düşünce sistemine sahip olup olmadığı veya monoteist bir yaklaşım benimsediği sorusu, Zerdüştilik üzerine yapılan tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Zerdüş sonrası dönemde Tanrı Ahûra Mazda'nın karşısında konumlanan Ehrimen ile Zerdüş dinî, neredeyse kesin bir şekilde düalizme evrilmiştir. Ancak Gâtha'lara bakıldığında, Zerdüş'tün düalist değil, monoteist olduğu anlaşılmaktadır. Zerdüş'tün Tanrı Ahûra Mazda'nın altında yer alan iki ikiz ruhun, gerçekte Zerdüş dininin en temel mesajlarından biri olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁹⁵

Zerdüş, tüm varlıkların Ahûra Mazda'dan zuhur ettiğine dair bir inanç sistemi geliştirmiştir. Varoluşun başlangıcını, Yüce Tanrı'dan çıkan ya da onun tarafından yaratılan yedi asli ilahi varlıkla açıklamaktadır. Ahûra Mazda, öncelikle kendisinin kutsal ruhu olan Spentamînû ile birlikte diğer altı ilahi varlığı yaratmıştır. "Ameşaspenta" (kutsal ölümsüz) olarak tanımlanan bu altı varlık; Vohu Manah (iyi düşünce), Âşa Vahišta (iyi gerçek), Spenta Armaiti (sadakət), Khşatra Vairya (cazip egemenlik), Haurvatat (tamlık) ve Ameratat (ölümsüzlük) olarak sıralanmaktadır. Bu ilahi varlıklar, aynı zamanda Yüce Rab Ahûra Mazda'nın soyut vecheleri olarak da değerlendirilmektedir.²⁹⁶

²⁹³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. 1.s 383.

²⁹⁴ R. C. *The Dawn and Twilight of, Zoroastrianism*, s.42.

²⁹⁵ Meçin, *Zerdüş*, s.169.

²⁹⁶ Gündüz, "Mecusilik", 2007, s. 514-515.

Zerdüşt, Ahura Mazda'yı tektanrı olarak kabul ederken, diğer ilahları da tek tanrı inancıyla uyumlu bir şekilde yeniden yorumlamıştır. Bu bağlamda, diğer tanrıların varlıklarını korumuş, ancak onların tanrılıklarını reddetmiştir. Zerdüşt, bu ilahları, Ahura Mazda'nın yüceliği ve birliği ile ilişkilendirerek, onların daha çok doğa güçleri veya ruhsal varlıklar olarak anlamlandırılmalarını sağlamıştır. Böylece, Zerdüştilikte tek tanrı inancı, Ahura Mazda'nın merkezde olduğu bir sistem içinde şekillenmiş, diğer varlıklar ise bu sistemin bir parçası olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bu yaklaşım, Zerdüştiliğin monoteist bir din olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁹⁷

Ancak, bu figürlerin Ahûra Mazda ile olan ilişkilerine dair açık ve net ifadeler bulunmamaktadır. Bu durum, Zerdüşt'ten sonraya tarihlenen Avesta edebiyatında çözülmeye çalışılan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Zerdüşt'ün tektanrı bir yönelim içinde olduğu ve döneminin tanrı panteonunu köklü bir şekilde reddettiği ifade edilebilir. Fakat bazı tanrısal figürlerin varlığı ile ikiz ruh meselesinin, daha spesifik olarak kötülüğün kaynağına yönelik tartışmalar, Zerdüşt'ün monoteist eğilimini şüpheli hale getirmektedir. Dolayısıyla, Zerdüştiliğin ontolojik karmaşıklığı, Zerdüşt'ün tek tanrıcılık perspektifinin dinamiklerini daha da karmaşıklaştırmaktadır.²⁹⁸ Bu bağlamda, Zerdüştiliğin hem tektanrı hem de düalist unsurları, dinamik bir inanç sisteminin temellerini oluşturmakta ve Zerdüşt'ün teolojik perspektifinin karmaşıklığını ortaya koymaktadır.

2.9. Avesta Edebiyatında Düalizm

Avesta metinleri denildiğinde, Gâtha metinleri dışındaki Avesta külliyatı çerçevesinde şekillenen metinler kastedilmektedir. Avesta metinleri, Gâtha dışında, Yesna, Yeşterler, Vendidad, Visperad ve Horde Avesta olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.²⁹⁹

Gâtha'lardan sonra oluşturulan yeni Avesta metinlerinde, Zerdüşt öncesi inanç ve tanrılar farklı biçimlerde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu durumun en belirgin yansıması, 21 bölümden oluşan Yeşterlerde gözlemlenmektedir. Yeşterlerde, Ahûra Mazda'nın yanı sıra diğer ilahi varlıklara da yakarış ve ibadetler yer almaktadır. Mihr/Mitra, Anahita, Behram ve Hom, Yeşterlerde anılan ve yan tanrı konumuna yükseltelen ilahi varlıklardır. Bu durum, Gâtha'lardaki monoteist eğilimli teolojik anlayıştan düalizm ve politeizme geçişin

²⁹⁷ Pettazoni, *Tanrı'ya Dair*, s. 23.

²⁹⁸ Alıcı, "Mecusilik", s. 256.

²⁹⁹ Alıcı, *Kadim İranda Din*, s. 92,83.

işaretleri olarak değerlendirilmektedir. Tanrı Ahûra Mazda, Mihr/Mitra ve Anahita gibi hiyerarşik olarak kendisinin altında bulunan tanrılarla birlikte kozmik düzeni ve yaşamla ilgili unsurları korumaktadır. Ayrıca, kült tanrıları ve bölgesel kahramanlar hakkında da bilgi verilmektedir. Politeizm olarak değerlendirilebilecek bu anlayışa rağmen, metinlerde düalist bir teolojinin daha baskın olduğu söylenebilir. Zira metinlerde bir tarafta Ahûra Mazda ile varlıklar, diğer tarafta ise divlerden oluşan iki keskin kutup bulunmaktadır. Ahûra Mazda'ya ve varlıklara yapılan ibadetin amacı, divlere karşı olma niyetini ifade etmektedir. Yeni Avesta metinlerinde kötülüğün kaynağı artık şüpheli değildir. Tüm kötülükler Ehrimen'e izafe edilmektedir. Nitekim düalizmde insana da pay çıkartılmış, iyi işler yapan, Ahûra Mazda'nın; kötü işler yapan, Ehrimen'in tarafında görülmüştür. Avesta metinlerinde Sasaniler döneminde düalist bir teoloji oluşturma gayratleri, kurumsal yapısını tamamlamış dinî bir yapının ortaya konulması çalışmalarından kaynaklanmaktadır.³⁰⁰

Zerdüşt, "Ey bu dünyayı yaratan Ahûra Mazda, dünyayı yalan ve kötülük işleyen Ehrimen'den nasıl kurtarabilirim?... diye sordu. Ahûra Mazda, "Ey Zerdüşt, Mazda'nın iyi yasasını uygula, yedi bölgeye hâkim olan Ameşa Spenta'ları çağır, egemen cenneti, sınırsız zamanı benim Fravaşimi çağır, ey Zerdüşt!"³⁰¹ şeklinde yanıt verdi. Zerdüşt, "Biz Vayu'ya taparız, ondan yardım dileriz," dedi. Ahûra Mazda, onun lütfunu isteyerek şöyle dedi: "Ehrimen'nun yarattığını mahvetmeyi bana nasip et, ey Vayu." Vayu, Ahûra Mazda'nın isteğini kabul etti. "Biz Vayu'ya taparız ki o Spentamînu'ya sahiptir".³⁰²

Bu metinden çıkarılabilecek sonuçlara göre, Avesta metinlerinde Ahûra Mazda, kötülük karşısında yardım talep edilecek yegâne varlık olarak kendisini göstermek yerine, özellikle Ameşa Spenta'lar gibi birçok yeni kavramı gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, kötülüğün temsilcileri Ehrimen ve divlere karşı, iyi varlıklardan oluşan bir grubun varlığına atıfta bulunulması, Avesta ilahiyatının iki karşıt grup arasındaki çatışmayı anlattığını ortaya koymaktadır. Ancak bu durum, iki unsura dayalı bir düalizmden ziyade, politeist bir anlayışı yansıtmaktadır. Zira Ahûra Mazda, Avesta külliyatının birçok yerinde, yarattığı varlıklardan yardım talep eden, âdeta âciz bir tanrı imajı çizmektedir. Özellikle

³⁰⁰ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*. s. 35

³⁰¹ Vendidad 19/11-15

³⁰² Yeşitler 15/03

Yeşt'lerle birlikte panteona dâhil olan tanrısal varlıkların, Ahûra Mazda'nın tek başına sahip olduğu güçten bağımsız olarak varlık gösterdiği gözlemlenmektedir.³⁰³

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Yeni Avesta metinlerinde Spentamînu ile Ahûra Mazda arasındaki ilişkidir. Gâtha'larda net bir şekilde açıklanmayan ikiz ruh meselesi, Avesta metinlerinde farklı tanımlamalarla ele alınmaktadır. Tartışma noktası, yaratım fiilinin kime ait olduğudur. Avesta ilahiyatı, özellikle yaratma fiilinde Spentamînu ve Ehrimen'e atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda, aşağıdaki Avesta bentleri örnek olarak verilebilir.³⁰⁴: "...İkiz ruh, hayat veren Spentamînu ile kötü olan Ehrimen, yaratıklarını yerleştirdiler..."³⁰⁵ "... Spentamînu ve Ehrimen bu dünyayı yarattıklarına....."³⁰⁶"Ey Zerdüş, benim adım Vayun; çünkü ben Spentamînu'nun yarattığı dünya ile Ehrimen'nun dünyası arasında gidip gelirim." Ayrıca, "Spentamînu'nun yaratıkları arasında gecedен sabaha kadar gidip Ehrimen'nin binlerce yarattığını öldüren hangisidir?"³⁰⁷ Bu gibi ifadeler, Gâtha metinlerinde hayatı ve ölümü yarattığına dair yeni bir teolojiyi ortaya koymakta ve bu iki varlığa güç tahsis edilmektedir. Bu durum, yaratıcı olan Ahûra Mazda'nın yetkisinin kısıtlanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla Avesta metinleri iyi karakterli yaratımları Spentamîminu'ya, kötü yaratımları Ehrimen'e atfetmektedir.³⁰⁸

Avesta edebiyatında düalist teolojinin şekillendirmesi kozmogoni çerçevesinde tam anlamıyla şekillenmektedir. Kozmogoniye göre, tanrı Ahûra Mazda yaşamın ve güzelliklerin yaratıcısıdır. Ehrimen, ölümün ve kötülüklerin kaynağı olarak tanımlanmaktadır. İki kutuplu bu anlayış, Zerdüşti geleneklerde belirgin bir düalist anlayışı ortaya koymaktadır. Bu durum, Vendidad'ın başındaki ilk on iki bölümde Ahûra Mazda ve Ehrimen'nin ayrı yaratıcılar olduğu açıkça gözlemlenmektedir.³⁰⁹ Avesta'da Vendidad 1-19 bentlerinde Ahûra Mazda'nın yarattığı on altı ülkenin isimleri verildikten sonra, bunların karşısında Ehrimen'in yarattığı yerlerden bahsedilmektedir: "... Ahûra Mazda ilk önce sakinlerinin sevecekleri bir ülke yarattı ... Ardından tamamı ölüm olan o (Angramînu) geldi ve karşıtı, ... yarattı." ³¹⁰Angramînu ve Ehrimen'e birlikte yaratıcı sıfatının verimesi düalistyapının varlığını ortaya koymaktadır.

³⁰³ Alıcı, *Kadim İran'da Din*, s. 107

³⁰⁴ Alıcı, *Kadim İran'da Din*, s.109

³⁰⁵ Yesna, 57/17; Yeşt 11/12

³⁰⁶ Yeşt, 13/76

³⁰⁷ Vendidad, 13/01

³⁰⁸ Alıcı, *Kadim İran'da Din*, s.109

³⁰⁹ Sayım, "Zerdüştilik' de Kozmogoni ve Yaratılış" , s. 93.

³¹⁰ Vendidad, Birinci Fergerd/ 1-20

2.10. Pehlevi Metinlere göre Yaratılış ve Düalizm (Eskatolojik Başlangıç)

Pehlevi kaynaklar, Avesta külliyatı dışında Zerdüşt geleneğinin temelini oluşturan ikinci dereceden önemli metinlerden oluşmaktadır. Bu kaynaklar “*Bundahisn*” “*Dinkard*”, “*Dadistan-i Denig*”, “*Minoy-i Hired*”, “*Vizidegah-i Zadspram*” gibi eserlerden oluşmaktadır. Ayrıca, Max Müller’in editörlüğünde “*Pehlavi Texts*”, “*Sacred Books of the East*” serisi içinde yer alan eserler de bu kaynakların Batı dünyasına tanıtılmasına katkı sağlamıştır. Bu metinler, Zerdüşt din adamlarının zaman içerisinde geliştirdiği inanç sistemini yorumlaması ve niteliğini yansıtması açısından son derece değerlidir. Pehlevi kaynaklar, hem teolojik hem de tarihsel açıdan Zerdüşî geleneğin derinliklerine ışık tutmaktadır.

Zerdüştilik, tarihsel süreç içerisinde önemli değişimler geçirmiştir. Zerdüşt’ten sonra, Gâtha’lar’da yer almayan eski inançların tanrısal figürlerinin Zerdüştiliğe dâhil olduğu gözlemlenmektedir. Sasaniler dönemine kadar olan süreçte politeist düşüncenin hâkim olduğu görülürken, Sasani kralı I. Erdeşir döneminde rahip Tansar’ın çabalarıyla Zerdüştiliğin düalizme evrilme süreci belirginleşmiştir. III. Daryuş döneminde derlenen Avesta, Büyük İskender’in saldırıları sonucunda yok olmuş ve dinin yeniden toparlanabilmesi için yaklaşık 500 yıl geçmesi gerekmiştir. Pehlevi metinler bu dönemde oluşturulmaya başlanmıştır. Sasaniler, Zerdüştiliği devletin resmi ideolojisi haline getirerek, diğer dinler karşısında sistematik bir teolojik yapı oluşturma çabası içine girmiştir. Bu süreç, Zerdüştiliğin hem inanç sistemini hem de toplumsal yapısını derinden etkilemiştir.³¹¹

Pehlevi Metinlerinde, düalist teoloji çabası açıkça ortaya konulmaktadır. Bu teolojide, iyiliğin yaratıcısı Ahûra Mazda, kötünün yaratıcısı Ehrimen ile karşıt bir konumdadır. Ahûra Mazda, metinlerde Ormezd ismiyle anılır. Angramînu ise Ehrimen olarak tanımlanmaktadır. Bu iki güç arasındaki çatışma, yaratılışın başlangıcından itibaren varlık göstermekte ve dünya üzerinde devam etmektedir.³¹²

Pehlevi Metinlerine göre Zerdüşt mitolojisinde yaratılış eylemi, kaostan düzenin ortaya çıkışı olarak tasvir edilmektedir. Bu mitolojik anlatılar, iyilik ve kötülük arasındaki çatışmayı sembolik bir şekilde ifade etmektedir. Kahramanlar veya tanrılar, kaos güçlerini kontrol altına alma görevini başarıyla yerine getirdiklerinde ödül vaat edilmektedir. Bu

³¹¹ Alıcı, *Kadim İran’da Din*, s. 187-96.

³¹² Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 43.

ödülleri, genellikle cennetteki yaşam veya ölümsüzlük gibi değerli kazanımlardır. Aynı zamanda, bu mitolojilerde bireylerin etik (erdemli) veya etik olmayan (günahkâr) davranışlarına dayanan bir yargı sistemi bulunmaktadır. Zerdüştilikte, Ahûra Mazda düzeni temsil ederken, Ehrimen kaosu temsil etmektedir. Bireylerin bu iki güç arasında seçim yapma özgürlüğü ve sorumluluğu vardır. İyi ve erdemli davranışlar cenneteki ödüllerle sonuçlanırken, kötü ve günahkâr davranışlar cezalandırılmaktadır.³¹³

Pehlevi metinlerinin en önemlilerinden biri olan *Bundahisn*'e göre başlangıçta birbirinden bağımsız Ahûra Mazda (Ormezd) ve Ehrimen iki tanrısal güç bulunmaktadır. Ehrimen “sonsuz karanlık âleminde” Ahura Mazda ise “sonsuz ışık âleminde” ikamet etmektedir. Ahura Mazda her şeyin bilgisine sahip iken, Ehrimen sınırlı bilgiye sahiptir ve yok etme düşüncesini taşımaktadır. İkisi arasında boş bir alan vardır. Ahura Mazda sınırsız ve sonsuz yaratma gücüne sahipken Ehrimen sınırlı ve sonlu yaratma gücüne sahiptir. Ehrimen Ahûra Mazda'nın ışık dolu mevcudiyetini fark ettiğinde kıskanır ve ona saldırmaya karar verir. Fakat onları kendilerinden daha güçlü olduğunu anlayarak karanlık âlemine geri döner ve Ahûra Mazda ile mücadele etmek için “dîvleri” yaratır. Her şeyin sonunu bilecek güce sahip olan Ahûra Mazda, Ehrimen'e barış teklifinde bulunur. Ehrimen, bu teklifi bir zayıflık belirtisi olarak algılayarak reddeder. Bunun üzerine Ahûra Mazda, Ehrimen ile mücadele için dokuz bin yıllık bir süre tayin eder. İlk üç bin yılda herşey Ahura Mazda'nın iradesine göre belirecektir. Bu süre zarfında, iki güç arasındaki çatışmalar baş göstermektedir. Bu süreç, Zerdüşti inanç sisteminde ilk üç bin yıllık dönem olarak tanımlanmaktadır. Ahûra Mazda, çatışma sırasında Zerdüştiliğin kutsal metni olan “Âhunvar”³¹⁴ duasını okur. Ehrimen duanın etkisi ile sersemleşerek cehennemin derinliklerine sürüklenir. Ehrimen cehennemde bulunduğu süreçte, Ahûra Mazda nurdan tüm varlıkların manevi suretlerini yaratır. Bu aşamada, dünya ve içindeki varlıkların şekillenmesi sağlanır. Böylece, dünya yaratılmış olur.³¹⁵

³¹³ Ara, *Eschatology: The Genesis and Transformation of a Doctrine in the Indo-Iranian Traditions*, s. 2.

³¹⁴ Zerdüştilerin önemli dualarındandır. Yesna 19'un 1 ile 8 bendlerinden oluşmaktadır. Zerdüştiler büyük bir adamı görmeye gittiklerinde, bir nehrin sularını geçtiklerinde, yolculuk yaparken, savaşa giderken, yollarını kaybettiklerinde bu duayı okumaktadırlar. Dua Ahûra Mazda'nın erdeminden bahsetmektedir. Duaya göre Tanrısal güç, güçsüzlere verilir. Evrensel düzeni ve iyinin korunmasını simgelemektedir. Ahûra Mazda'nın ezberden söylediği bu dua, Ehrimen'in dayanamayacağı kadar güçlüdür. Bkz. Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 146; *Avesta*, s. 523.

³¹⁵ Edward William West, *The Bundahisn (“creation”) or Knowledge from the Zand* (Oxford University Press, 1987), blm. I.1-28.; Hinnels, *Şnahtı Esatiri İran*, 86-87; Zeahner, *The Teaching of the Magi*, s. 33-34.; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*, Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), c. II. s.362.

Ehrimenin sersemleşip kendinden geçmesi ilk üç bin yılda gerçekleşmektedir. Bu sersemleme sırasında divlerin başkanları teker teker haykırırlar: “*Kalk, ey babamız! Çünkü maddi dünyada, Ahura Mazda ve merhametli ölümsüzlerin acı ve mutsuzluk çekeceği savaşı biz yapacağız.*” Ardından, her biri kendi kötülüklerini anlattılar. O’nu kendine getirmeye çalışsalar da bu çabaları başarısızlıkla sonuçlanır. Ardından “Cehi³¹⁶” adındaki div üç bin yılın tamamlanmasının ardından, “*Kalk, ey babamız! Çünkü savaşta, kutsal Adam ve çalışan Hayvan’a o kadar çok sıkıntı vereceğim ki, hayat benim işim yüzünden uygun olmayacak; onların ihtişamını harap edeceğim; suyu, toprağı, ağacı ve ateşi ezeceğim, ayrıca Ahura Mazda tarafından üretilen tüm yaratımları da yok edeceğim*” diye haykırdı. Cehi, kötülüklerini öyle bir şekilde anlattı ki, Ehrimen neşelendi, sersemlikten sıçradı ve Cehi’nin başını öptü. Bu durum, Ehrimen’i kendisine getirdi ve Ahûra Mazda’nın dünyasına ve varlıklarına saldırmaya başladı.³¹⁷

Ehrimen’in sersemlemesi ve divlerin onu kendine getirmeye çalışması, kötü güçlerin evrendeki etkisini ve bu güçlerin iyilikle olan mücadelesini simgelemektedir. Ahûra Mazda’nın dünyası, iyiliği ve düzeni temsil ederken, Ehrimen ve onun divleri kaosu ve kötülüğü temsil etmektedir. Bu çatışma, insanlık ve doğa üzerindeki etkileriyle birlikte Zerdüş inanç sisteminde düalizmin kaynağını da oluşturmaktadır

Ahura Mazda ve Ehrimen düalitesinden oluşan teoloji, dünyadaki varlıklar arasında karmaşa yaratmasına yol açmaktadır. Bir tarafta Ahûra Mazda ve onun manevi-maddi varlıkları, diğer tarafta ise Ehrimen, divler ve maddi varlıklar bulunmaktadır. İyi insan ile kötü insan, faydalı hayvan ile zararlı olan, ışık ile karanlık ve doğru ile yalan her alanda çatışma içinde yer almaktadır.³¹⁸

³¹⁶ Kaynaklarda Ehrimen’i uykusundan uandıran mitolojik karakter “Cih”, “Ceh” ve “Cehik” olarak bilinen “Cehi”, dişi bir devdir. Ehrimen’in yardımcısı olarak tanımlanmaktadır. Dişiliğiyle kadınları simgelemektedir. Bazı kaynaklarda Ehrimen’in kızı olduğu da belirtilir. Cehi’nin amacı, erkekleri aldatmak ve günah işlemelerine neden olmaktır. Zerdüş mitolojisinde kötü kadınların onun soyundan geldiği ifade edilir. *Avesta*’da “büyücü, şehveti tahrik eden” ve “günahkâr insanların sığınağı” olarak nitelenirken, Pehlevice metinlerde “kötü yolda bulunan fahişe kadın” anlamında geçmektedir. Cehi, üç bininci yılın sonunda ortaya çıkarak Ehrimen’i uykusundan uyandırmış ve Ahûra Mazda ile savaşması için onu kışkırtmıştır. Cehi’nin soyundan gelen kadınların, özellikle kadın egemen toplumlarda bekaretlerini yabancı erkeğe vermeleri gerektiği gelenekleri bulunmaktaydı. Bu durum, ataerkil toplumlarda fuhuş ve kötü kadın nitelmesiyle Cehi ile ilişkilendirilmiştir. Cehi, “kötü, insanları fuhuş ve ahlaksızlığa sürükleyen bir yaratık” olarak tanımlanmakta ve ondan uzak durulması emredilmektedir. Bkz. Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 491-494; Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 239; Muhammed Cafer Yehhaki, *Ferheng Esatir ve Dastanvareha Der Edebiyatı Farsî* (Tahran: Ferheng-i Muassır, 1376), s. 168-169; Yıldırım, *Fars mitolojisi*, 203; *Avesta*, Ordibeheşt Yeşt 9.

³¹⁷ Ankleseria Behramgore Tehmuras *Zand-Akasihi: Iranian or Greater Bundahishn*, (Bombay, 1956), blm. IV. s. 47-48.

³¹⁸ Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*, s. 45.

Eliade'e göre, Zerdüşt teolojisinde Ahûra Mazda, dünyayı kötülüğü ortadan kaldırmak amacıyla yaratmıştır. Kozmogoni aşamasında bile eskatolojik varsayımlar mevcuttur. Bu bağlamda, kozmik zaman artık dairesel bir anlayışla değil, çizgisel bir biçimde tanımlanmaktadır. Çizgisel zamanın bir başlangıcı vardır ve bu dünyada bir sonu olacağı öngörülmektedir. Ahûra Mazda, kötülüğe karşı bir savaşın yer alacağı sınırlı bir aralık olan çizgisel zamanı yaratarak, bu dünyaya eskatolojik bir anlam yüklemiştir.³¹⁹ Bu şekilde, Ahûra Mazda, içinde kötülük ile mücadelenin olacağı kutsal bir tarih oluşturmuştur.

Zerdüşî geleneğin yaratılış ile ilgili önemli eseri *Bundahisn*'e göre, yaratılış süreci toplamda 12.000 yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmektedir. Bu süreç dört döneme ayrılmaktadır.

Birinci üç bin yıllık dönem (Ruhsal Yaratılış), Ahûra Mazda'nın ruhsal yaratılış dönemidir. Bu dönemde, Ahûra Mazda evrenin ruhsal temellerini atmaktadır. Manevi varlıklar yaratılmakta ve evrenin düzeni ile ahlaki ilkeler belirlenmektedir.

İkinci üç bin yıllık dönem (Maddi Yaratılış), Ahûra Mazda'nın maddi dünyayı yarattığı dönemdir. Bu süreç, evrenin fiziksel varlıklarının ve doğanın oluştuğu bir aşamadır. Ahûra Mazda'nın iradesi doğrultusunda, dünya somut bir hale gelmektedir.

Üçüncü üç bin yıllık dönem (Karışıklık ve Mücadele), Ahûra Mazda ve Ehrimen'in yaratımlarının dünyada karıştığı bir dönemdir. Bu dönemde, iyi ve kötü güçler arasında bir mücadele başlamaktadır. Ahûra Mazda'nın temsilcileri olan Ameşaspenta ile Ehrimen'in kötülük güçleri, âşavan (doğru) insan ile drugvan (yalan) insan arasında çatışmalara yol açmaktadır. Bu süreçte, ahlaki düalizm belirginleşmekte ve bireylerin iyi ile kötü arasında seçim yapma sorumluluğu vurgulanmaktadır.

Son üç bin yıllık dönem (Ayrışma ve Yenilenme), bu dönemde Ahûra Mazda ve Ehrimen'in yaratımları nihayetinde ayrılmaktadır. Her binyılın başlangıcında, Zerdüş'tün soyundan bir kurtarıcı ortaya çıkmaktadır. Dünyanın tarihinin son 57 yıllık aşaması, Fraşhakareti (yenilenme) zamanı olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde, üçüncü ve son kurtarıcı Soşyânt ortaya çıkacak dirilişi gerçekleştirecektir.³²⁰

Zerdüştilikte, yaratılış süreci üç ana döneme ayıran kaynaklar da bulunmaktadır. Bu kaynaklara göre: İlk dönem Yaratılış (Bundehisn), ilk altı yılı kapsar ve Ahûra Mazda

³¹⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*, s. 361.

³²⁰ Anklesaria, *Greater Bundahisn*, blm. I. s. 7-29.; Azadeh Ehsani-Chombeli, "Universal and Individual Eschatology in Pahlavi Literature and the Babylonian Talmud", *Ancient Iranian Studies* 1/1 (2023), s. 34; Hinnels, *Şnahtı Esatiri İran*, 86; Zeahner, *The Teaching of the Magi*, s. 31-34.

ruhani dünyayı yaratmaktadır. İkinci dönem Karışıklık (Gomizişin), sonraki üç bin yıllık dönemi ifade eder. Bu dönemde, Ahûra Mazda ve Ehrimen'in yaratımları arasında bir çatışma başlamaktadır. Son dönem Ayrılık (Vizarişn), son üç bin yıllık dönemi kapsamaktadır. Bu aşamada, Ahûra Mazda'nın nihai zaferi yaklaşmakta ve iyi ile kötü arasındaki mücadele sona ermektedir.³²¹

Bu dönemler, Zerdüştiliğin kozmolojik ve ahlaki yapısını şekillendirmektedir. Zerdüştilikte, bu süreçler boyunca bireylerin iyi eylemlerle dünyayı olumlu yönde etkilemeleri beklenmektedir. Ayrıca, bireylerin ahlaki sorumluluklarını yerine getirmeleri büyük bir önem taşımaktadır. Yenilenme dönemi, nihai iyiliğin zaferi ile sonuçlanmakta ve evrensel düzenin yeniden sağlanmasıyla tamamlanmaktadır. Bu bağlamda, Zerdüşti inancının temel ilkeleri, bireylerin eylemleri aracılığıyla evrensel düzenin tesisine katkıda bulunmalarını teşvik etmektedir.

Zerdüşt teolojisinde yaratılış, dünyayı iki ana kategoriye ayırmaktadır: manevi ve maddi olmayan dünya (Pehl. menâg)³²² ile maddi ve somut dünya (Pehl. getig). Bu ayrım, Zerdüşt ilahiyatının inancının temel unsurlarından biridir ve evrenin doğasını anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Manevi yaratılış (Menâg), ruhsal ve soyut bir varoluş alanıdır. Bu dünya, Ahûra Mazda'nın yarattığı ilk haldir ve saf ruhsal varlıkların, erdemlerin ve ilahi gerçeklerin bulunduğu bir boyut olarak kabul edilmektedir. Maddi yaratılış (Getig) ise somut ve fiziksel varoluş alanıdır. Maddi dünya, insanların yaşadığı ve doğanın bulunduğu bir ortamdır. Zerdüşti inancına göre, Ahûra Mazda başlangıçta dünyayı ruhani bir halde yaratmış, daha sonra bu varoluşu somut bir dünyaya dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, evrenin düzenini sağlamak ve insanlara yaşam alanı sunmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.³²³

³²¹ Hinnels, *Şinahtî Esatiri İran*, s. 89.; Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, s. 189. Zeahner, *The Teaching of the Magi*, s. 57-59.

³²² Menog ve Getig, geleneksel Zerdüşt dünya görüşünde varoluş biçimlerini tanımlayan iki önemli Orta Farsça terimdir. Getig, dünyanın maddi, görünür ve elle tutulur yönünü ifade ederken, Menog, zihinsel, görünmez ve elle tutulamayan boyutları temsil eder. Getig, insanların günlük yaşamlarında deneyimledikleri fiziksel gerçekliği kapsar ve bu dünyanın düzeni, Tanrı'nın yaratılışındaki ahengin bir yansıması olarak görülür. Öte yandan, Menog, ruhsal ve manevi boyutları, düşünceleri ve soyut kavramları içerir; sıklıkla gelecek dünya ve öteki dünya anlamında kullanılır. Zerdüştilikte, bu iki kavram arasındaki ilişki, bireylerin hem maddi hem de manevi olarak sağlıklı bir yaşam sürmeleri için kritik öneme sahiptir. Menog ve Getig'in dengesi, insanın ruhsal yolculuğunu ve Tanrı ile olan ilişkisini derinlemesine anlamasına yardımcı olur, böylece Zerdüşti öğretiler, varoluşun anlamını ve amacını keşfetmek için bir çerçeve sunar. Bkz. Encyclopaedia Iranica, Getig ve Menog maddesi: <http://www.iranicaonline.org/articles>

³²³ Ara, *Eschatology: The Genesis and Transformation of a Doctrine in the Indo-Iranian Traditions*, s. 228.; bkz. Bkz. Anklesaria, *Greater Bundahisin*, blm. I.s. 18.

Philip G. Kreyenbroek (d. 1948), ilk yaratılışı açıklarken, mitolojiye göre Ahûra Mazda'nın her şeyi bilen bir varlık olarak, dünyayı ilk yarattığında karşının, kötülüğün temsili olan Ehrimen'in varlığının farkında olduğunu belirtmektedir. O aşamada evren dinamik bir yapıdan yoksun, hareketsizdi ve zaman kavramı mevcut değildi. Ahûra Mazda, Ehrimen'in evrenden çıkarılmasının imkânsız olduğunu bildiğinden, iyi ve kötü güçlerin hem zaman hem de mekân açısından sınırlı dinamik dünyada savaşması gerektiğini öngörmüştür. Bu nedenle, Ahûra Mazda dünyayı önce maddi olmayan bir durumda yaratmış, ardından ise maddi ve ideal bir şekle dönüştürmüştür. Bu ideal dünya, bir yumurtanın kabuğundaki içerikler gibi gökyüzü tarafından sınırlandırılmıştır. Bu yeryüzünün üzerinde bir boğa, bir bitki ve tek bir insan durmaktadır. Böylece, yedi yaratılışın altısı (insan, hayvan, bitki, metal, su, toprak) ideal maddi yaratılıшта mevcuttur.³²⁴

Zerdüştilik çalışmaları ile bilinen Shaul Shaked (1933-2021), Zerdüştilikte kozmogoni ve düalizm üzerine yaptığı değerlendirmede, dünyanın esasen iki yönü veya iki varlık tarzı içerdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, bir yönün zihinsel olup duyularla deneyimlenemediğini, diğer yönün ise maddi bir varlık olarak, eski İran döneminde “kemiksi” olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Maddi varlık, elle tutulur ve gözle görülür niteliklere sahiptir. Sasani döneminde bu ikilik, “menâg” ve “getig” terimleriyle ifade edilmiştir.³²⁵

John Russell Hinnells'e (1941 -2018) göre, Zerdüştilikte dünya tarihi, iyilik ve kötülük arasındaki sürekli mücadele ile şekillendiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, insan, Tanrı'nın doğal bir yaveri olarak tanımlanmaktadır. İnsan, yalnızca bir oyun veya tanrısal görkemin bir tecelligahı olarak yaratılmamıştır; aksine, insan ve Tanrı arasında karşılıklı bir bağımlılık söz konusudur. İnsanın yaşadığı dünya, tüm kötülüklerine rağmen aslında iyidir; çünkü Tanrı, bu yaratılışın hem annesi hem de babasıdır. Zerdüştilik tolojisine göre, mükemmel yaratılış, maddi ve ruhsal varlıkların bir arada bulunması ile gerçekleşmektedir. Tarihin akışıyla, bu iki yaratılış, eskatolojik yenilenme (Fraşhakereti) döneminde bir arada ihya edilecektir.³²⁶ Zerdüştilikte, Ahûra Mazda'nın temsil ettiği iyilik ile Ehrimen'in temsil

³²⁴ Philip G Kreyenbroek, “Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition”, *Imagining the End: Visions of Apocalypse from the Ancient Middle East to Modern America*, ed. Abbas Amanat, Bernhardsson Magnus (London, New York: Tauris Publishers, 2002), s. 34.

³²⁵ Shaul Shaked, *Dualism in Transformation* (London: School of Oriental and African Studies., 1994), s.17.

³²⁶ Hinnells, *Şınahı Esatiri İran*, 93-94.

ettiği kötülük arasında sürekli bir çatışma vardır. Bu çatışma, evrenin düzenini sağlamak ve insanları doğru yola yönlendirmek için kritik bir rol oynamaktadır

Zerdüşî düalist teoloji, bireylerin ahlaki davranışlarını yönlendiren bir çerçeve sunmaktadır. Bu sistemde, her Zerdüş'tün Ahûra Mazda ve onun yaratıklarına destek olması, Ehrimen ve onun varlıklarına karşı aktif bir mücadele içinde bulunması beklenmektedir. Dolayısıyla, Zerdüş'tler, iyiliğin ve doğruluğun savunucuları olarak tanımlanmaktadır. Düalist yapı, aynı zamanda hayvanlara karşı davranışları da belirlemektedir. Ahûra Mazda'nın yarattığı faydalı hayvanların korunması, bu ahlaki sistemin önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, zararlı hayvanların ortadan kaldırılması da bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir. Kıyamet gününde kurtuluşu sağlayacak olan, bireylerin iyi amelleridir. Bu bağlamda, Zerdüş'ti ahlak anlayışı, bireylerin hem insanlara hem de hayvanlara karşı sorumluluklarını vurgulamakta ve bu sorumluluklar, dinî bir görev olarak kabul edilmektedir. Zerdüş'tler, bu ahlaki ilkeleri benimseyerek, hem doğayı koruma hem de evrensel iyiliği sağlama amacı gütmektedirler.³²⁷

Düalist yapı, aynı zamanda eskatolojik bir perspektif sunarak, bireylerin iyi ve kötü arasındaki seçimlerinin sonuçlarını vurgulamaktadır. Zerdüş'tî inanç sisteminde, kıyamet günü, iyi amellerin ödüllendirileceği ve kötü eylemlerin cezalandırılacağı bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu bağlamda, bireylerin yaşamları boyunca Ahûra Mazda'nın yarattığı faydalı varlıkları koruma ve Ehrimen'in etkilerinden arınma çabaları, nihai kurtuluş ve evrensel iyiliğin sağlanması açısından kritik bir öneme sahiptir. Sonuç olarak, Zerdüş'tî düalizm, bireylerin ahlaki seçimlerinin eskatolojik sonuçlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymakta ve bu seçimlerin, hem bireysel hem de kozmik düzeyde belirleyici bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

³²⁷ Mary, Boyce, “*Diyanet-i Zertoştî*” Çev. Vehmen Feridun. (Tahran: Neşr-i Salis, 2007). s. 130-131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİKTE ESKATOLOJİK MİTLER

Geçmiş ve gelecek düşüncesi dünyadaki tüm canlılar içerisinde sadece insanda bulunmaktadır. Dolayısıyla uzak gelecek olan ölüm sonrası tasavvurları da insana mahsustur. Pek çok inanç öğretisi; öte dünya inancı temeli üzerine, orada insana verilecek olan mükâfat ve ceza etrafında şekillenmiştir. Kozmosun yaratılmasıyla ilgili bütün dinlerde çeşitli izahlar olduğu gibi eskatolojik açıdan nasıl son bulacağı ile ilgili de birtakım anlatılar ve izahlar vardır. Zerdüştilikte eskatolojik inanç, son kurtarıcının gelişiyle birlikte kötülük ve kaos güçlerinin nihai olarak yenileceği bir zamanın geleceği vaadiyle daha ileri bir boyuta taşınmıştır.

Dinlerin büyük bir kısmı, insanlara kurtuluş amacına yönelik öğretiler sunmaktadır. Dini inançlarda dünyanın sonu genellikle kıyamet veya ahiret günü olarak tanımlanmaktadır. Bu, insanların eylemlerinin sonuçlarıyla yüzleşeceği, iyilerin ödüllendirileceği ve kötülerin cezalandırılacağı bir dönemdir. Eskatolojik son, insanlığın varoluşu ve evrendeki yerini sorgulaması konusunda derin bir anlam taşımaktadır.

Dünyanın sonunun ne olacağı hakkındaki düşünceler, MÖ 1500'li yıllardan sonra oluşmaya başlamıştır. Öncesinde Mısır, Sümer, Babil, Hint-İran uygarlıkları ve diğer uygarlıklarda genel inanış, dünyanın tanrılar tarafından kurulmuş, tanrılar tarafından gözetilecek ve herhangi bir değişikliğe uğramadan sürekli aynı şekliyle kalacağı öngörülüyordu. Dünyanın yok olmayacağı veya başka bir şeye dönüşmeyeceğine dair bu düşünce, zamanla değişerek dünyanın bir tükenişe doğru ilerlediği fikrine dönüşmüştür. Zerdüştilikte bu inanış, eskatoloji kavramı ile ifade edilmekte ve bir inanç olarak kabul edilmektedir.³²⁸

3.1. Zerdüştilikte Eskatoloji Anlayışına Genel Bakış

Zerdüştilik eskatolojisi, ölüm, ruhun durumu, yargılanma, Çinvad Köprüsü, cennet, cehennem, hemîstegân (araf), Soşyânt (kurtarıcı), diriliş, kıyamet, Fraşhakereti (yenilenme), insanların akıbeti, Ehrimen'in akıbeti, ceza ve ödül ile sonsuz hayat konularını işleyen teolojik bir durumu ifade etmektedir.

³²⁸ Bull, *Kıyamet Teorileri*, s . 31.

Zerdüştilikte eskatoloji, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin sonuçlarıyla yüzleşecekleri bir sistem sunarak, ahlaki ve manevi bir rehberlik sağlamaktadır. Ayrıca, Zerdüşti teolojide, evrensel bir yenilenme ve iyiliğin galip geleceği bir dönemin geleceği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Zerdüşti eskatoloji, bireylerin yaşamları boyunca iyi amellerde bulunmalarını teşvik eden bir motivasyon kaynağı işlevi görmektedir. Dolayısıyla, bu bölüm altında Zerdüşti teolojiye göre eskatolojinin başlangıcından itibaren konu ile ilgili eskatolojik sonun nasıl şekilleneceği ele alınacaktır. Zerdüşti inanç sistemi, temel ilkeleri çerçevesinde kıyamet günü, ruhların yargılanması ve nihai kurtuluş temalarını içerecek şekilde, derinlemesine bir analiz sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu bölümde, Zerdüşti eskatolojinin bireylerin ahlaki sorumlulukları üzerindeki etkisi ve bu sorumlulukların kozmik düzeydeki yansımaları da tartışılacaktır.

Hint-İran düşüncesinin temel inanç kodlarına göre, ölüm de dâhil olmak üzere evrende hiçbir şey sonlu değildir. Ölüm kaçınılmaz olarak bir tür yeniden dirilişle yer değiştirmektedir. Avesta ölümlerin dirileceği ve nihai sonun gerçekleşeceği bir son ve devamında sonsuz bir yaşam ilan etmektedir.³²⁹

Zerdüştilikte, Hint-İran kültür alışverişinin sonucu olarak başlangıçta ölümden sonraki hayata ilişkin kesin bir eskatolojik inanç yoktu. Ancak daha sonraki aşamalarda, bu dünyadaki yaşamın devamına dair bir inanç gelişmiştir.³³⁰

Zerdüş'ten önce, İranlılar dünyanın yüzyıllardır olduğu gibi sonsuza kadar devam edeceğini düşünmekteydiler. Onların dünyası, düzen ve kaos, iyilik ve kötülük arasında sürekli bir mücadeleydi. İnsanlar, tanrılara kurbanlar sunduğu sürece, düzeni korumak veya düzeni yeniden sağlamak tanrıların işiydi ve bu durumun devam edeceği varsayılmaktaydı. Ancak, İranlıların yüzyıllardır bildiği bu inanış, çoğu bilginin MÖ 1500 ile 1200 yılları arasında bir yere konumlandırmada hemfikir olduğu Zerdüş zamanında değişiyordu. Zerdüş, bu değişimle birlikte İran toplumunda eskatolojik düşüncelerin gelişmesine katkıda bulunmuş ve dünyanın sona ermesi fikrini ortaya atmıştır.³³¹

Boyce'ye göre; Zerdüştilik kıyamet, dünyanın ve insanlığın tarihini, kötülüğün kökenini, seyrini ve kaçınılmaz çöküşünü, ayrıca tüm şeylerin nihai sonucunu ana hatlarıyla çizmektedir. Zerdüştilik, sonsuz geçmişe, bu dünyanın başlangıcına, son yargıya

³²⁹ Ara, *Eschatology: The Genesis and Transformation of a Doctrine in the Indo-Iranian Traditions*, s.285.

³³⁰ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, (Leiden: Brill, 1975), c.1 s. 109.

³³¹ Kelli Bunner, "Eski İran: Zerdüştlük ve Zamanın Sonu", *CAIS Antik İran Çalışmaları* (2006), s.1.

ve gelecek sonsuzluğa bakmaktadır. Aralarında gerçekleşen her olayı iyi ve kötü arasındaki planlı kozmik mücadelenin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu mücadelede nihai olarak kötülük taraftarlarının yenilmesi beklenmekte ve böylece Tanrı'nın amaçlarının gerçekleştirilmesi sağlanmaktadır. Zerdüşt öğretilerinin odak noktası ahlaki olduğundan, nihai adalet konusunda titiz bir anlayışa sahiptir. Bu bağlamda, “kıyamet eskatolojisi” olarak adlandırılan kavram, son şeylerin vahyedilmiş bilgisini Zerdüşt'ün bizzat Tanrı'dan sorduğu bir meseledir. Nitekim Avesta'da: *“Ey Ahûra! Herşeyi sana soruyorum. İnsanların geçmişteki ve gelecekteki amellerinin sonuçları ne olacak? Doğruların ve yalancılarn yaşam defterinde ne yazılacak? Ey Mazda! Bunların hepsi kıyamet günü nasıl olacak”*³³² ifadesiyle, kıyamet bilgisini Tanrı Ahûra Mazda'ya yöneltmiştir. Gâtha'lar'da ana hatları çizilen eskatolojinin temel özellikleri, daha sonraki Avesta ve Pehlevi metinlerinde açıklanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi iyilik ve kötülük arasında iyiliğin zaferinden sonra Tanrı'nın Krallığı, orijinal iyiliğine geri döndürülmüş bir dünyaya gelecektir. Bu Fraşhakereti döneminde yaşam, harika veya mükemmel bir hale getirilecektir ve kutsanmışlar orada ilahi varlıklarla sonsuza dek mutlu bir şekilde yaşayacaklardır.³³³

Zerdüştilikte dünyanın sonu ve kıyamet düşüncesinin ortaya çıkması, dünyanın “döngüsel” değil “doğrusal” bir yöne hareket ettiğine dair inancı da beraberinde getirmiştir. Eski Hindu-İrani düşünceye göre, dünya her yılbaşında yenilenir ve bu yenilenme sonsuza kadar devam ederdi. Ancak Zerdüştilik, dünyanın tek bir sefer değişeceğini ve bu değişimin yinelenmeyeceği inancını ortaya koymuştur. Ahûra Mazda'nın iradesi ile “dönemsel olarak yenilenen kozmik döngü” anlayışı yerine, Zerdüştilikte Ahûra Mazda tarafından takdir edilen, geri döndürülemeyen bir “kıyamet ve ahiret” inancı ilan edilmektedir.³³⁴

Zerdüşt, Ahûra Mazda'dan yenilenme zamanı hakkında bilgi talep etmektedir:³³⁵ *“Ey Ahûra! Bildiklerini bana da söyle. Gerçekten düşüncemde büyük saplantılar olmadan, tasarladığın cezalar gelmeden, doğru kötüyü yenecek mi?”*³³⁶ Ayrıca Zerdüşt varoluştaki dönüşüm için bir işaret beklemektedir: *“Bana bu varoluşun dönüşümü için işaret verin.*

³³² Yesna Hât 31/14.

³³³ Mary Boyce, “Apocalyptic i. In Zoroastrianism, In Muslim Iran.”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (Newyork, 2011), c. II s.154-160.

³³⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* c.1, s. 385.

³³⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* , c.1, 384.

³³⁶ Yesna, 48/2.

Öyle ki size daha büyük bir sevinç ile tapıp sizi öveyim, içim sevinç ile dolsun.”³³⁷ diyerek dünyanın çok yakın bir zamanda değişime uğrayarak yenileneceğine dair umudunu ifade etmektedir.

Zerdüşti teolojide, insanlık tarihi ilk insan Gayomerd³³⁸ ile başlayıp son kurtarıcı Soşyânt’a kadar 12.000 yıl sürecektir. Bu efsanevi zaman dilimi, Zerdüş’ün yaşamı etrafında şekillenen bir eskatolojik perspektife sahiptir. Zerdüş, Ehrimen’in dünyaya saldırmamasından 2.970 yıl sonra doğmuş ve 3000. yılda Tanrı Ahûra Mazda ile konuşmuştur. Zerdüşti inancına göre, bu dünya üzerindeki son olaylar ve nihai kurtuluş hikayesi, Zerdüş’ün öğretileriyle şekillenmektedir. İyilik ve kötülüğün sürekli mücadelesi, bu eskatolojik anlayışın en önemli unsurlarından biridir.³³⁹

İsraili tarihçi ve dilbilimci Shaul Shaked’e (1933-2021) göre, Zerdüş eskatolojisi, yaratılış hikâyesinin gerekli ve tutarlı bir sonucudur. Dünyanın varlığının tüm nedeni, genç Zerdüş (Gâtha’lar) kaynaklarında açıkça belirtildiği gibi, Ahûra Mazda (Ormezd) ve Ehrimen arasındaki savaşta bir araç olarak hizmet etmektedir. Bu savaş, evrenin düzeninin sağlanması ve iyiliğin korunması açısından kritik bir öneme sahiptir. Bireysel yaşamın sonu, insan varoluşunun seyrinin yansıması ve sonucudur. Eskatolojik dönem, kozmik mücadelenin çözümünü işaret eder ve diğer tanrılar ile insanlar tarafından desteklenen Ahûra Mazda’nın iyi güçlerin zaferini gerçekleştirme çabasının meyvesini vermektedir. Bu bağlamda, eskatoloji, hem dünyadaki dinî ve ahlaki yaşamın ayna görüntüsü, hem de ödül ve cezaların dağıtıldığı ve uygulandığı bir adalet mahkemesi olarak hizmet etmektedir.

³³⁷ Yesna, 34/6.

³³⁸ Avesta’nın Visperad 21/2 bendinde “İlk hayvan olan sığırı, ilk insan Gayomerd’i ve işlevsel, kutsal sözü övüyor, onlara ibadet etmeyi kabul ediyorum” ifadesiyle Gayomerd’in ilk insan olduğu vurgulanmaktadır. *Pehlevi metinlerde* Gayomerd, Farsça kaynaklarda ise Kiyumers olarak adlandırılan ilk insanın isminde "Gayo" kelimesi "yaşam ve can" anlamına gelirken, "Merd" kelimesi "ölüm" anlamındadır. Bu bağlamda, Gayomerd "ölümlü can" anlamına gelmektedir. Avesta’da Gay veya Giyamered terimleri birlikte kullanılsa da, aslında her ikisi de Kiyumers için kullanılan bir isimdir. Avestaya göre Tanrı Ahûra Mazda’nın öğretilerini ilk dinleyen kişi, İran ırkının atası olan Gayomerd’tir; İbadeti, duayı ve namazı kendisinden sonra topluma öğretmiştir. Gayomerd, ilk insan formunda yaratıldıktan sonra otuz yıl boyunca dağlarda yaşamıştır. Öldüğü zaman spermaları toprağa düşmüştür. Güneş ışınları O’nun spermalarını korumuş ve kırk yıl sonra spermalarının düştüğü yerden Rivas bitkisi yetişmiştir. Rivasın dalları şeklinde Maşya (eril) ve Maşyaya (dişi) yaratılmıştır. Bu çiftten yedi çift kız kardeş doğmuş ve insanlar bunlardan türemiştir. Bkz. Sular. Avesta: *Zerdüşterin Kutsal Metinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022, s. 312. Üşideri, Cihangiri. *Danışname-i Mezdiyesna: Vajename-i Tavzihi-i Ayin-i Zertoşt*. Tahran: Neşr-i Merkez, 1378, s. 214-215.

³³⁹ Anna Tessmann, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg - Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina (Chichester: Wiley-Blackwell, 2015), s. 260-261.

Gerçek dünyada hüküm süren muğlaklık ve sık görülen adaletsizliklerin aksine, dinin gerçek değerleri eskatolojik geçmişe bakıldığında düzeltilecektir.³⁴⁰

Avesta metinleri, eskatolojik inançları ayrıntılı bir şekilde tanımlamaktadır.³⁴¹ Eskatoloji inancı Avesta’da iyi ve kötü amellerin karşılığını bulacağı Zerdüş’tün öğretilerinde başından beri yer almaktadır.³⁴² Kurtuluş doktrini, temelde var olan iki gücün, iyiliği ve kötülüğü temsil eden güçlerden iyi olanın sonuç olarak üstün geleceği inancı temeline dayanmaktadır.³⁴³ Zira Avesta’da, “*Herkesin dünyada hayatın temel kanunu olan Aşâ öğretisine*³⁴⁴ göre hareket etmesi gerekir. (Tanrı), kıyamet günü geldiğinde yalancı ve doğru olanları, iyi ile kötü davranışları birbirine karışmış olanları en güzel şekilde yargılayacaktır”³⁴⁵ denilmektedir.

Zerdüştilikte, iyi ile kötü arasındaki kozmik mücadelenin önemi büyüktür. Bu mücadele, iyinin uzun süre baskı altında veya kötü ile uzlaşmak zorunda kaldığı dönemleri, iyi kahramanların kötü kahramanlarla çarpıştığı savaşları, iyinin nihai zaferini ve Ahûra Mazda’nın tartışılmaz saltanatının kuruluşunu içermektedir. Bu unsurlar, Zerdüş eskatolojisinin temel bileşenleridir.³⁴⁶

Zerdüştilikte adalet anlayışı ve eskatolojik inançların, bireylerin yaşamları üzerindeki etkisini ve nihai yargının önemini vurgulayan bir perspektif sunmaktadır. Zerdüştilikte eskatoloji, bireylerin eylemlerinin sonuçlarını anlamalarına yardımcı olurken aynı zamanda evrensel bir adaletin sağlanacağına dair bir umut taşımaktadır.

Zerdüştiler, bu dünyada doğru olanı yaparak öte dünyada sonsuz mutluluğa kavuşacaklarını düşüncelerinin yanı sıra, onlara yaşam tutkusu veren ve onları güçlü

³⁴⁰ Shaul Shaked, *Zoroastrianism, A Collection of Articles from the Encyclopedia Iranica*, ed. Mahnaz Moazami (New York, 2016), s. 1522.

³⁴¹ Prods Oktor Skjærvø, *The Spirit Of Zoroastrianism* (New Haven and London: Yale University Press, 2011), s. 38.

³⁴² Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 108.

³⁴³ İskender Oymak, “Mecûsîlik”, *Dinler Tarihi-II* (İstanbul: Lisans, 2018), s. 358.

³⁴⁴ Geleneksel Zerdüş inancının merkezinde, her şeyi kapsayan bir düzen anlayışı bulunmaktadır. Avesta’da bu kavram “Aşâ” (nizam/düzen) olarak adlandırılmaktadır. “Aşâ”, Zerdüş’ti teolojide evrenin temel yapısını ve işleyişini temsil eden bir kavramdır ve çağdaş dil veya sözcüklerle tam olarak tercüme edilemez. “Aşâ”, doğanın düzenini, gece ve gündüz döngüsünü, mevsimlerin oluşumunu ve bireyin yaşamının doğumdan ölüme kadar olan sürecini kapsayan bir sistemdir (Malcolm Bull, *Kıyamet Teorileri*, s.34). Zerdüş’ti inancında, “Aşâ”nın korunması ve sürdürülmesi, bireylerin ve toplumların sorumluluğudur. Bu düzenin ihlali, kaosa ve kötülüğe yol açar. Dolayısıyla, Zerdüştiler için “Aşâ”nın sağlanması, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir hedef olarak görülmektedir.

³⁴⁵ Yesna. 33/1.

³⁴⁶ George Dumezil, *Mit ve Destan*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), c.1, s. 236.

kılan, sonunda iyiliğin kazanacağına dair daha büyük bir inanç oluşturmuşlardır. Bu beklenti, dünyada ortaya çıkacak kurtarıcılar vasıtasıyla gerçekleşecektir.³⁴⁷

Zerdüştilerin tüm ibadet ve arındırma eylemleri nihayetinde kozmik kötülükle mücadeleye yöneliktir. Bu sembolik değer, Zerdüş inancının yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynamıştır. Her Zerdüş inanırı, evrenin nihai kurtuluşunu ve insanların ölümsüzlüğünü arzulamaktadır. Zerdüştilere bazı arındırıcı ritüelleri yerine getirerek, kötülüğün, acının, ıstırapın ve ölümün, mükemmelliğin ve ölümsüzlüğün sonsuza dek hüküm süreceği nihai zafer gününe kadar bertaraf edilebileceği hatırlatılmakta ve bu durum onların eskatolojiye olan inançlarını canlı tutmaktadır.³⁴⁸ Bu inanç, Zerdüştiliğin temel unsurlarından birini oluşturmakta ve Zerdüştileri doğru eyleme yönlendirmekte, hayatın zorluklarına karşı direnç kazandırmaktadır.

Zerdüştiliğe göre, insanlık en sonunda sonsuz bir yaşam ile tanışacaktır. Bu inanç, *Avesta*’nın sonsuz bir gelecekte bahsetmesiyle desteklenmektedir. Sonsuzluk fikrinin en erken ifadesi, *Avesta*’da görülmektedir. *Avesta* ile ilgili tüm eserlerin yapısı ve organik birliği, bu bilgiyi ortaya koymaktadır.³⁴⁹ Nitekim *Avesta*, birçok mitolojik olay ve şahsiyeti içeren bölümler barındırmaktadır. Bu mitlerin büyük bir kısmı, “öte dünya” ile ilgili bilgileri aktarmaktadır. Bu bilgiler, Zerdüş’ün Gâtha’larına dayanmaktadır.³⁵⁰

Gâtha’lar, yaratılışın ilerleyişinin duracağı, evrenin zaman olarak belirlenmiş hedefine ulaşacağı, dünyanın döngüsünün tamamlanacağı, yaratılışın ve yaşamın sona ereceği, iyilik ve kötülüğün yargılanacağı bir dönemden bahsetmektedir.³⁵¹ Gâtha’larda geçen bir ifadeye göre: “*Ahûra Mazda’nın egemenliği aracılığıyla hayatın sonunda istediğini yerine getirene iyiden daha iyi olanı vereceği, kendisine itaat etmeyene ise kötünden daha kötüsünü vereceği*”³⁵² vurgulanmaktadır. Ayrıca; “*...Ey Ahûra Mazda, seni yaşamın doğumunun başlangıcında gördüğümde; yaratılış amacına ulaşırken bilgeliğinle onların ödülleri kötüye kötü, iyiye iyi vermek üzere eylem ve sözlerde bulunduğunda*”³⁵³ denilerek insanların yargılamalarını ve Ahûra Mazda’nın bilgeliğiyle yapılan yargılamaları ilan edeceği belirtilmektedir. Bu, Zerdüştiliğin ahlaki ve eskatolojik öğretilerinin,

³⁴⁷ Boyce, *Ayin-i Zertušt*, s. 297.

³⁴⁸ Solomon .ALexander Nigosian, *The Zoroastrian Faith Tradition And Modern Research* (London: Mc Gill-Queen’s University Press, 1993), s.109.

³⁴⁹ Lawrence H Mills, *Avesta Eschatology Compared With The Books of Daniel and Revelations* (London: The Open Court Publishing Company, 1908), s. 37.

³⁵⁰ Shaked, *Dualism In Transformation*, s. 27.

³⁵¹ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 108.

³⁵² Dermestter, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s. 262; Yesna , 51/6.

³⁵³ Dermestter, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri Avesta, Yesna Gâtha*, 43/5,6.

bireylerin yaşamları üzerindeki etkisini ve nihai yargının önemini vurgulayan bir anlayışı ortaya koymaktadır. Gâtha'lar, bu bağlamda, Zerdüştiliğin temel inançlarını ve evrensel adalet anlayışını yansıtan önemli metinlerdir.

Mary Boyce'nin aktarımına göre, "Gâtha'lar, Zerdüştilik eskatolojisinde zamanın başlangıcı ve sonsuzluğu arasında gerçekleşen her şey, iyi ve kötü arasındaki kozmik mücadelenin bir parçasıdır."³⁵⁴ Çünkü, Zerdüşti eskatoloji dünyanın sonu ve insanların nihai kaderiyle ilgili inançları ve öğretileri kapsamaktadır. Ahûra Mazda'nın ve Ehrimen'in arasındaki sürekli savaş eskatolojik sonucu belirleyecektir. Nitekim eskatoloji doktrini, Zerdüştilikte yaratılışın doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü eskatoloji, Ahûra Mazda ile Ehrimen arasındaki savaşın yürütüleceği kanal olacaktır. Bireysel yaşamın sonu, kozmolojinin sonunun ne olacağının küçük ölçekli bir yansımasından başka bir şey değildir.³⁵⁵

Zerdüştilik eskatolojisinde iki farklı yaklaşım bir arada bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan biri, bireye, amellerine göre mutlak adaletin sağlanması gerektiğini savunurken diğeri bireyin ölümünden sonraki kaderinin, bu dünyada iken iyi ve kötü ruhlar arasındaki nihai mücadeledeki konumuna bağlı olarak belirleneceğini öne sürmektedir. Pehlevi metinlerinde bu durum, "getig" ve "menog" terimleriyle ifade edilmektedir. Eskatolojinin bireyin ölümden sonraki kaderiyle ilgili "menog" dünyası ile ilişkiliyken, evrensel eskatolojide gerçekleşecek olaylar, "getig" ve "menog" kısımlarının beraber yaşanacağı bir düzlemde gerçekleşmektedir.³⁵⁶ Bundan dolayı, Zerdüştilikte zamanların sonundaki olayların temsili, dünyanın kökenleri ile mantıksal bir birliktelik oluşturmaktadır. Kötülüğün kesin kökenleri ne olursa olsun, dünyadaki varoluş sorunu burada nihai çözümünü bulmalıdır. Zerdüştilikte, eskatolojik olaylar ve dünyanın kökenleri arasındaki ilişki, varoluşsal soruların derinlemesine incelenmesine olanak tanımaktadır. Zerdüşti teolojide, zamanın sonundaki olaylar, yalnızca gelecekteki bir durumu değil, aynı zamanda mevcut varoluşun anlamını da sorgulama fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda,

³⁵⁴ Mary Boyce, "On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic", *Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies* 47/1 (1984), s. 1.

³⁵⁵ Laura Castro Royo, "May that time never come: el mito del Fin del Mundo y la Renovación en el Zoroastrismo", *Actas del VI. congreso de la Sociedad Española de Iranología*, 6 y 7 de octubre de 2016, 2019, s. 148, 149-164.

³⁵⁶ Shaul Shaked, "Zerdüştilik Eskatolojisi", *Encyclopaedia Iranica*, c.VIII, s. 565-569.

kötülüğün kökenleri ve varoluşun anlamı, Zerdüşti eskatolojinin merkezinde yer almaktadır.³⁵⁷

Kötülüğün varlığı, Zerdüşti inanç sisteminde önemli bir yer tutar ve bu durum, insanlığın ahlaki sorumluluklarını ve seçimlerini vurgulamaktadır. Zerdüştilik, bireylerin bu dünyadaki eylemlerinin, nihai kaderleri üzerindeki etkisini anlamalarına yardımcı olurken, aynı zamanda evrensel bir adalet anlayışını da teşvik etmektedir. Bu nedenle, Zerdüştilik eskatolojisinde, bireysel ve evrensel düzeyde adaletin sağlanması, ahlaki sorumlulukların yerine getirilmesi ve nihai kurtuluşun elde edilmesi konularında iyilik ve kötülük arasındaki mücadelenin sonucuna göre belirlenmektedir.

Hollandalı akademisyen ve İranolog Philip G. Kreyenbroek (1948-) Zerdüştilik eskatolojisinin Zerdüş zamanından bu yana geliştiği şekliyle son şeylerin, ilk şeylerin neredeyse tamamen tekrarını yansıttığını ifade ederek Pehlevi kaynaklarına göre bu süreci şöyle tasnif etmektedir.³⁵⁸

A. Kozmogoni ve İnsanlığın Erken Tarihi

Kozmogonide yaratılış belli bir sıralama dâhilinde gerçekleşmektedir. Eskatolojik zamanda ise yaratılışın tam tersi olaylar gerçekleşecektir:

- 1. Yaratılış:** Evrenin yaratılışı, aşamalar hâlinde gerçekleşmektedir.
- 2. Ritüel Eylemler:** Ahura Mazda, en kutsal duayı (Ahunvar) okur ve ardından bir kurban gerçekleştirir.
- 3. Ehrimen'in Gelişi:** Kötülüğü temsil eden Ehrimen dünyaya gelir ve Ahûra Mazda ile çatışmayı başlatır.
- 4. Ateşin Hareketi:** Ateş, evrende hareket ve canlılık getirir.
- 5. Ölüm ve Günah:** Ölüm ile günah, dünyaya girmektedir. (İlk insan Gayomerd'in Ölümü sonucu)
- 6. Zerdüş'tün Ortaya Çıkışı:** İyi ve ahlaki bir düzeni temsil eden Zerdüş ortaya çıkar.

Eskatolojik Zaman

Bu süreçte sıralama tersine dönmekte ve aşağıdaki biçimde gelişmektedir:

- 1. Zerdüş'tü Temsil Eden Soşyânt:** Kurtarıcı figürü Soşyânt ortaya çıkacak.

³⁵⁷ Shaked, *Dualism In Transformation*, s.17.

³⁵⁸ Kreyenbroek, "Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition", s. 47.

2. Ölümün Yenilgisi: Diriliş, ölümü yenecek, son yargı günahları etkisiz hale getirecek.

3. Ateş ve Erimiş Metal: Dünyayı temizleyecek ve ateşe olan ihtiyacı ortadan kaldıracak.

4. Son Savaş: İyilik ve kötülük arasında gerçekleşecek.

5. Ritüel Eylemler: Önce Soşyânt, sonra Ahûra Mazda tarafından icra edilecek. (Kurban kesilecek)

6. Yenileme: Yaratılışı yansıtan bir süreç olarak evren yenilenecek insanlık sonsuza kadar mutlu bir şekilde yaşayacak.

Dünyanın sonu ile başlangıcındaki olaylar arasında var olan paralellik, Zerdüşti eskatolojinin anlaşılmasında hayati bir öneme sahiptir. Bu paralellik, Zerdüştiliğin zaman anlayışını ve evrenin çizgisel doğasını vurgulamaktadır.³⁵⁹ Bu bağlamda, dünyanın sonu, başlangıçtaki yaratılışın bir tamamlayıcısı olarak görülmektedir. Kötülüğün ortadan kaldırılması ve evrenin Ahûra Mazda'nın mükemmel düzenine dönmesi, başlangıçtaki yaratılışın amacına ulaşması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, bu iki dönem arasındaki paralellik, Zerdüşti eskatolojinin temel dinamiklerini anlamak için kritik bir unsur oluşturmaktadır. Bu yapı, Zerdüştiliğin hem kozmik hem de insani mücadelesini belirgin bir şekilde ortaya koymakta, iyilik ve kötülük arasındaki çatışmanın nihai sonuçlarını vurgulamaktadır.

Zerdüştilik eskatolojisi, evrenin yeniden inşası sürecinde bazı sorunlar ve kronolojik belirsizlikler içermektedir. Zerdüştilikte dinî bilgilerin büyük bir kısmı yüzyıllar boyunca sözlü olarak aktarılmış ve bu süre zarfında bu bilgilere muhtemelen değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Bu durum, Zerdüşti eskatolojik anlatımların bazı noktalarında belirsizlikler ve çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla eskatolojik açıdan kıyamet vizyonu sabit bir nitelik taşımamaktadır. Eskatolojik anlayış, Gâtha'lardan başlayarak Pehlevi metinlerin oluşması dönemine kadar geçen süreç içerisinde kısmen değişiklik göstermiştir. Mary Boyce, Zerdüştilikte zamanla değişen eskatolojik düşüncenin seyrini aşağıdaki şekilde belirlemektedir:

1. MÖ 1400: Zerdüşti'nin kendi kıyamet vizyonunu ortaya koyması.

2. MÖ 1200: Zamanın sonuna doğru, bir bakireden mucizevi bir şekilde doğacak olan dünya kurtarıcısı Soşyânt'a olan inancın yerleşmesi.

³⁵⁹ Mahnaz Moazami, "Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition", *Journal of Millennial Studies* 2/2 (2000), s. 1.

3. MÖ 1000: Soşyânt'ın yoldaşlarından biri olarak ölümsüz Peşûten efsanesinin gelişimi.

4. MÖ 400: 12 bin yıllık bir dünya yılı kavramının ortaya çıkışı. Bu dönemde, Zerdüş'tün bakire annelerden olan oğulları (Soşyânt/lar) olan üç kurtarıcıya olan inancın ortaya konulması.

5. MÖ 300: Kıyamet ile ilgili Vahman Yesn³⁶⁰'in sözlü derlemesinin gerçekleştirilmesi ve kıyamet bilgisinin toplum arasında yaygın inanişe dönüşmesi.

6. M.Ö. 200: Avestan apokaliptik eserlerinin Orta Çağ İran yerel dillerine sözlü çevirisinin yapılmıştır.

7. MS 600: Orta Farsça (Pehlevi) dilinde haşiye ve şerhlerle yapılan çeviriler aracılığıyla sözlü apokaliptik metinlerde Sasani dönemindeki gelişmelerin yaşanması.

8. MS 700-900: Arapların Sasanileri fethetmesi sonrasında sözlü kıyamet anlatılarının daha da gelişmesi dönemi.

9. MS 850-900: Orta Farsça Zend'in bazı apokaliptik metnlerinin son yazımı. Pehlevi edebiyatının oluşması ile gelecek kurtarıcıya olan umut, bundan sonra da ezilen taraftarlarını ayakta tutmaya devam etme beklentisi yoğun olarak işlenmiştir.³⁶¹

Zerdüştilikte toplumsal acının kaderin bir parçası olduğuna inanılmaktadır. Bu inanç, Zerdüştilerin Makedon ve Arap fetihleri gibi büyük zorluklarla yüzleşmesi ile ortaya çıkmış olmalıdır. Ulusal felaketler döneminde, kurtarıcı hikayelerin muhtemelen toplumun her kesiminde sıkça anlatıldığı, açıklama, teselli ve umut sunduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, tanıyıcı bir apokaliptik türün geliştiği, İranlıların başına gelen felaketleri önceden bildiren kehanetleri anlattığı, ancak aynı zamanda topluluğun yeniden eski görkemine kavuşturulması amacıyla kaderinde yazılı karar verici değişimlerden de bahsettiği anlaşılmaktadır.³⁶²

³⁶⁰Vahman Yešt (yesn), Pehlevi alfabesiyle Orta Farsça versiyonunda, tamamlayıcı materyal içeren bir Pazand (yani Avestan alfabesiyle Orta Farsça) çevirisinde ve 1496'da yapılmış bozuk bir aeni Farsça çevirisinde korunan Orta Farsça kıyamet metnidir. EW West, mevcut metinlerin, VII. yüzyılın sonunda yazılmış bir Orta Farsça *Zand-ı Vahman Yasn*'in XI. veya XII. yüzyıla ait bir "özetinin" versiyonları olduğunu ve Avesta metninin muhtemelen erken Sasaniler döneminde yapılmış daha eski kaynak materyalinin bir derlemesi olduğunu tahmin etmektedir. M. Boyce, orijinalin Makedonya fethinin sıkıntılı zamanlarından kalma geç bir Avesta metni olabileceğini düşünmektedir. *Bahman Yašt*, Zerdüş edebiyatında en önemli kıyamet metnidir. Bkz. Encyclopedia Iranica, <https://iranicaonline.org/articles/bahman-yast-middle>.

³⁶¹ Boyce, "On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic", s. 75.

³⁶² Kreyenbroek, "Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition", s. 53.

Zerdüştilik geleneğinde eskatoloji üzerine birçok çalışma yapılmış olup, tartışmalar genellikle *Zand-i Wahman Yasn ve Ayadgar-i Jamaspig*³⁶³ gibi metinlere dayanmaktadır. Zerdüş geleneği, tam mutluluğun, maddi dünyanın ilk hâline geri dönüşle sağlanabileceğini savunmaktadır. Bu da, beden ve ruhun orijinal mükemmelliğine kavuşturulmuş bir dünyada yeniden bir araya gelmesiyle mümkündür. Kurtarıcı, kötülüğün yok edilmesi, iyilik krallığının kurulması, evrenin yenilenmesi ve ruhun ölümsüzlüğü kavramları, Avesta'da açıkça ifade edilmektedir. Orta Farsça yazılarda bu fikirlerin önemi artmıştır ve *Bundahisn*, *Denkard*, *Zadspram Seçmeleri* gibi metinlerde anlatılmaktadır. Sasani hanedanlığı dönemi, eskatoloji ve apokaliptizm konularının Zerdüş edebiyatında yoğun olarak işlendiği bir dönemdir.³⁶⁴ Ancak, bu kavramların ayrıntılı içeriği kaybolmuş orijinal materyallerle sınırlıdır. Yine de, eskatolojik kompleksin Sasani döneminin bir özelliği olduğu konusunda makul bir şüphe yoktur.³⁶⁵

Zeahner'e göre, Zerdüş'tün ödülleri, cezaları, iyi ve kötü insanların başka bir hayatta, mezarın ötesinde, sonsuz mutluluk ve sonsuz acı ile ödüllendirilmesi ve cezalandırılması öğretisi, Pehlevi kitaplarında genel hatlarıyla benzerlik gösterse de, detaylar ve vurgular açısından önemli farklılıklar arz etmektedir. Bu metinler, hem bedeninin hem de ruhunun genel bir dirilişine dair ortak bir görüşü paylaşmaktadır. Bu düşünce, ruhun ahlaki bir varlık olarak varlığının kabul edilmesi durumunda doğal bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Zerdüş, ruh ve bedeni insan kişiliğinin nihayetinde ayrılmaz iki yönü olarak görmekte ve bu bağlamda bir bütünlük önermektedir.³⁶⁶

Zerdüştilik eskatolojisinde evrenin yeniden inşasında bazı sorunlar ve kronolojik belirsizlikler bulunmaktadır. Bu belirsizliklerin başlıca nedenleri, Zerdüş'tin dinî bilgilerin yüzyıllar boyunca sözlü olarak aktarılması ve bu süreçte değişiklikler ile eklemelere uğramasıdır. Çünkü Zerdüştiliğin öğretileri, uzun bir süre boyunca sözlü olarak nesilden nesile aktarılmıştır. Bu durum, zamanla anlatımların değişmesine ve farklı yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Avesta metinleri, yalnızca V. veya VI. yüzyılda, Sasaniler döneminde (224–651) yazıya geçirilmiştir. Bu dönemde, Pehlevi alfabesinin

³⁶³ Jamasp Nameh (veya Jamas Namag), Jamasp'ın hikayesini anlatan bir Orta Farsça vahiy kitabıdır. Genişletilmiş bir anlamda, aynı zamanda Ortaçağ Zerdüş doktrini ve efsanesi hakkında birincil bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eser, "Ayadgar-ı Jamasp" veya "Ayatkar-i Jamasp" olarak da bilinir ve "Jamasp'ın Anısına" anlamına gelir. Metin, Zerdüş'tün yakın çevresindeki Viştap ve Jamasp arasında geçen bir dizi soru-cevap biçiminde kurgulanmıştır. Bkz. MaryBoyce <https://www.iranicaonline.org/articles/ayadgar-i-jamaspig->

³⁶⁴ Moazzami, "Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition", s. 1.

³⁶⁵ Shaked, *Dualism In Transformation*, s.29.

³⁶⁶ R. C, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s. 57.

genişletilmesiyle özel olarak Avestan alfabesi oluşturulmuştur. Yazıya geçiş süreci, metinlerin içeriğinde değişikliklere neden olmuş olabilir. Ahameniş İmparatorluğu'nun ardından meydana gelen büyük kesintiler, metinlerin yazıya geçirilmesini etkilemiştir. Büyük İskender'in fetihleri sonrasında birçok Zerdüşti din adamı katledilmiş, bu da dinî bilgilerin aktarımını zorlaştırmıştır. Araştırmacılar, yalnızca bu kesintiden etkilenmeyen Gâtha metinlerinin bütünlüğü ve sürekliliği konusunda emin olabilmişlerdir.³⁶⁷

Boyce, bu çelişkiler ve tereddütler hakkında şu yorumu yapmaktadır: “İran tarihinde Makedon ve Arap fetihleri arasında yaklaşık bin yıllık bir ara vardır. Bu ara dönemde Avestan apokaliptik metinleri, yeniden işlenmiş ve sözlü olarak aktarılmıştır. Ayrıca, İran’ın yerel dillerine çevrilmiş ve yeniden yorumlanmıştır. Yerel versiyonlar, bu süreçte eskatolojik kehanetlere yeni malzemeler eklemiştir.”³⁶⁸

Bu durum, Zerdüştiliğin eskatolojik anlatımlarında belirsizlikler ve çelişkiler olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, Zerdüştilikte eskatolojik inancının incelenmesi, tarihsel ve kültürel bağlamda dikkatli bir değerlendirme gerektirmektedir.

Zerdüştilik eskatolojisi için *Avesta* ve Zerdüştiliğin temel kaynaklarının anlatımlarına bakıldığında, o dönemin insanların ahiret, ölüm, cennet ve cehennem gibi konulara dair anlayışlarının, bugünün birçok inancından farklı bir dil ve kültüre sahip olmadığı söylenebilir.

Eskatoloji, bir umut ve beklentiye temsil etmektedir. Bu bağlamda, Zerdüştiliğin sunduğu eskatolojik öğretiler, insanların yaşamlarının nihai amacını ve gelecekteki durumu hakkında bir perspektif sunmaktadır. Zerdüştilikte, iyi ile kötü arasındaki mücadele, tanrısal bir plan dâhilinde değerlendirilmektedir. Bu inanç, yeryüzündeki iyi insanların kötü insanlarla nasıl başa çıkılacağı sorusuna bir çözüm arayışı olarak da yorumlanabilir.

Shaul Shaked, Zerdüştilik eskatolojisini, aşağıdaki üç temel noktada değerlendirmektedir:

1. Bireysel Ruhun Kaderi ile İnsanlığın Kaderi

Ölümden sonra bireysel ruhun kaderi ile dünyanın sonundan sonraki insanlığın bir bütün olarak kaderi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Bu, her bireyin yaşamı boyunca gerçekleştirdiği eylemlerin sonuçlarının, hem kişisel hem de kolektif boyutta nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır.

³⁶⁷ L. E. Ilaria Ramelli, “Christian Apokatastasis and Zoroastrian Frashgird: The Birth of Eschatological Universalism”, *Religion and Theology* 3-4/24 (2017), s. 362.

³⁶⁸ Boyce, “On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic”, s. 72.

2. Ruhların Tahsisi ile Nihai Yargı

Ölümünden sonra ruhların tahsis edildiği çeşitli meskenler ile son yargıdan sonra insanlığın bölünmesi arasında bir geçiş evresi mevcuttur. Bu bağlamda, ruhların hangi âlemlerde varlık göstereceği, nihai yargı sonrasında nasıl bir ayrışmaya tabi olacağını belirlemektedir.

3. Kıyamet Olayları ile Nihai Kader

Zamanın sonuyla ilgili kehanetlerde ifade edilen dünyanın nihai dağılmasına yol açan olaylar (kıyamet) ile dünyanın yeniden kurulduktan sonraki nihai kaderi arasında bir bağlantı vardır. Bu süreç, kıyamet sonrası evrenin nasıl bir düzen ve ahenk içinde var olacağını belirlemekte, Zerdüştiliğin dünya görüşünü şekillendirmektedir.

İlk iki ayırım, bireysel ve evrensel eskatoloji arasındaki durumu ifade ederken, üçüncüsü kıyamet ve eskatoloji arasındaki farkı terimin uygun anlamıyla ortaya koymaktadır.³⁶⁹

Zerdüştilikte eskatoloji, bireysel ve evrensel eskatoloji olmak üzere iki aşamada değerlendirilmektedir:

3.2. Bireysel Eskatoloji

Bireysel eskatoloji, bireylerin yazgılarını ölüm ve ölüm sonrası kaderlerini ifade eden bir kavramdır. Bireysel yargılanma, hesaba çekilme cennet veya cehenneme gitme süreçleri vb. inanışlar Zerdüştilikte önemli bir yer tutmaktadır.³⁷⁰

3.2.1. Ölüm

Bireysel eskatolojinin ilk aşaması ölümdür. Ölüm, insanın diğer dünyada uyandığı son uykusudur. İnsanın her zaman çözümüyle yüzleştiği en büyük gizemdir. İnsan, onu gizleyen perdeyi kaldırıp arkasına bakmayı arzulamıştır. Uygarlığın ilk zamanlarından beri insan, ölümlerin tamamen ölmediğine belirsiz bir şekilde inanmaktadır. Mesela, Mısırlılar, yaklaşık yedi bin yıl önce sahip oldukları inançlarının kayıtlarını bırakan en eski uygar halklar arasındadır. Mısırlılar, bireyin ölümünden sonra varlığının nasıl devam ettiğini açıklamakta zorluk çekmişlerdir. Onlar, ölü kişinin görünmeyen ve duyulmayan bir varlık

³⁶⁹ Shaked, “Encyclopaedia Iranica”, c. VIII s. 565-569.

³⁷⁰ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 49.

hâline gelmesine rağmen, bir yerde ve bir şekilde var olmaya devam ettiğini varsaymışlardır.³⁷¹

İnsanoğlu tarih boyunca ölüme huşu, endişe ve kederle yaklaşmıştır. Ölümün yıkıcı etkisini hafifletmek amacıyla hâkim inanç sistemlerine ve felsefi temellere dayanan ritüeller ve uygulamalar geliştirmiştir. Zerdüştiler de ölüm ve sonrası için bu geleneğe sahiptirler. Çünkü mevcut veriler, onların yeryüzünde ölümden sonraki yaşamı düşünen ilk insanlar arasında yer aldıklarını göstermektedir. Onlar ölümü, yaşam ile ahiret arasında bir süreklilik olarak değerlendirmiş ve yeniden doğuş (Fraşhakereti) veya diriliş gerçekleşene kadar bu anlayışı sürdürmüşlerdir. Fraşhakereti sonrasında yaşamın sonsuz ve mükemmel hale geleceği inancı da bu düşüncenin bir parçasıdır.³⁷²

Zerdüştilikte ölüm ve ölüm ötesi hayata dair inanışlar önemli bir yer tutmaktadır. Öte dünya olgusunun varlığı, Zerdüş'ten beri kabul edilmektedir. Özellikle Zend metinleri arasında yer alan Ardâvîrâfname, cennet, cehennem ve âraf konularında ayrıntılı bilgi ve tasvirler sunmaktadır.³⁷³ Zerdüş'ti inanca göre, ölüm yokluk anlamına gelmez; aksine ruh için başka bir sarayda manevi bir yaşamın başlangıcıdır.

Oxford Üniversitesi'nde Zend Filolojisi ve Farsça profesörü Lawrence H. Mills (1837–1918)'a göre, Gâtha'lar'da daha çok insan ölümsüzlüğü ve hesap verebilirlik konusu işlenmektedir. Bedensel diriliş çoğunlukla yalnızca imâ edilmektedir. Sanki ikincil bir mesele olarak görülmektedir. Avesta'da en eski bilgilerin başlangıcından itibaren sonsuz bir geleceğin var olduğuna ve bu kavramın ilk ifadesinin de Avesta'da bulunduğu dikkat çekilmektedir. Gâtha'lardan sonra oluşturulan Avesta'yı destekleyen eserlerin içeriklerinde de bu kavramın izleri görülmektedir. Ölümsüzlük kavramı, insan ırkının ortaya çıktığı her yerde sayısız kez düşünülmüş olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁴

Zerdüş'ti teolojide ölümün neyi ifade ettiği ve nasıl gerçekleştiğinin bilinmesi için insanı oluşturan unsurları tanımak gerekir. İnsan; vücut, can (ahu), ruh (urvan), din duygusu (deana) ve Fravaşi denilen beş unsurdan oluştuğu kabul edilmektedir. Vücut, maddi varlığı temsil etmektedir. Can, rüzgârla bağlantılı olup yaşamın özünü oluşturur. Ruh, vücutun içinde bilinçli olarak dinleyen, gören, konuşan ve bilen unsurdur. Fravaşi, Ahura Mazda'dan önce var olan ruhun özünü temsil etmektedir. İnsan öldüğünde, bu

³⁷¹ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 97.

³⁷² Kersey H. Antia, "Zarathushti view of death and the afterlife", *Fezana Journal - Winter 18* (Zemestan 2005), s. 32.

³⁷³ Alıcı, "Mecusilik", s. 262.

³⁷⁴ Mills, *Avesta Eschatology Compared With The Books*, s. 37.

bileşenlerin her biri belirli bir yere geri dönmektedir. Vücut yeryüzüne, yaşam rüzgârı cana, ruh ise Fravaşisine geri döner.³⁷⁵ Bu döngü, ruhun yok edilemez olduğunu vurgulayarak Zerdüştiliğin yaşam, ölüm ve varoluş anlayışını derinlemesine ele alır ve varoluşun sürekliliği ile eskatolojik açıdan ruhun ölümsüzlüğünü savunur.

Zerdüştilikte ruh ve varoluş anlayışı, üç temel kavram etrafında şekillenir. Fravaşi, Urvan ve Daênâ: Fravaşi, ya da ön ruh, bireyin düşünce dünyasında yaratılır ve kişinin varoluşunu önceden belirler. Bu kavram, bir kişinin tasarlandığı anda ruhunun yaşamaya başlayacağı dünyaya gönderilmesini ifade eder ve bireyin ruhsal yolculuğunun başlangıcını simgelerken, kişinin yaşamı boyunca rehberlik eden bir varlık olarak kabul edilmektedir. Urvan, yani nefes alan ruh, ölüm anında bedeni terk eder ve öte dünyada yargılanmak üzere dolaşır.

Urvan, bireyin yaşamı boyunca edindiği deneyimlerin ve eylemlerin bir yansımasıdır. Ölümden sonra bu ruh, kişinin yaşamı boyunca yaptığı seçimlerin sonuçlarıyla yüzleşmek üzere yargılanır.

Daênâ (vizyon-ruh), insanın düşünce dünyasını görmesini sağlayan zihinsel bileşendir ve bireyin hayattaki düşüncelerinin, sözlerinin ve eylemlerinin bütününe temsil etmektedir. Bu kavram, kişinin yaşamı boyunca geliştirdiği ahlaki ve etik değerlerin bir yansımasıdır ve birey, öte dünyada bu unsurlar üzerinden yargılanır. Avestan dilindeki daênâ, Pehlevi dilinde dên olarak geçer ve genellikle “din” olarak çevrilse de, bu terimin ilk dönemlerde modern anlamıyla aynı anlama gelmediği göz önünde bulundurulmalıdır. Zerdüştilikte bu üç kavram, bireyin ruhsal gelişimini ve ölüm sonrası varoluşunu anlamak için kritik bir çerçeve sunmaktadır. Fravaşi, Urvan ve Daênâ arasındaki ilişki, bireyin yaşamı boyunca yaptığı seçimlerin ve geliştirdiği değerlerin, nihai yargı sürecindeki önemini vurgulamaktadır.³⁷⁶

Beden ve ruh, insanın oluşumundaki iki ana bileşendir. Bu iki unsur uyum içinde olduğu sürece insan bu dünyada varlığını sürdürür. Zerdüştiliğe göre ölüm, kötü ruhu temsil eden Ehrimen’in işidir.³⁷⁷ Avesta’da, “*Bu iki güç bir araya geldiklerinde hayatı ve ölümü yarattılar. Varlık âlemi şöyle sonlanacaktır: Doğruluğun takipçileri iyi düşüncenin*

³⁷⁵ *Greater Bundahisn*, blm. 3.13

³⁷⁶ Prods Oktor Skjærvø, *Introduction to Zoroastrianism*, s. 21.

³⁷⁷ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 98.

zirvesine, arzularına uyanlar ise yalanın doruğuna ulaşacaklardır.”³⁷⁸ ifadesiyle bu durum açıklanmaktadır.

Ruh, dünyadaki yaşamı boyunca bedenin konutunda var olmaktadır. Maddi hayatı son bulduğunda göğsü doğru kaçır. Bedensel ölüm, ruhun ölümü anlamına gelmez, çünkü o ölümsüzdür. Avesta’da “Geçmişteki ve gelecekteki bütün erdemli kişilerin kurtuluşlarını istedikleri Ahûra Mazda’dır. Doğruların ruhları ebediliğe ve muratlarına ulaşacaktır. Yalancıların ruhları ise gerçekten sürekli azap içinde olacaktır. Bu kanunu, Mazda Ahûra manevi gücü ile belirlemiştir.”³⁷⁹ Ölüm, insanın yaşamının sonu değildir, çünkü ruh cennette yaşar ve soyuyla yeryüzünde yaşamaya devam eder. Şimdiki hayat, gelecekteki hayata ön hazırlıktır. Daha yüksek bir hayata doğru bir hac yolculuğudur. Bu nedenle insan, bu hayattan ayrıldığında bir sonraki dünyaya doğru yapacağı yolculuğa hazırlanmayı düşünmelidir.³⁸⁰

Avesta’da, yaratılışın başlangıcının yanı sıra varoluşun sonu ile ilgili (bireysel ölümle ilgili) açık ifadeler bulunmaktadır. Yesna 30/4 bendinde yer alan ifadeye göre, “Bu iki cevher (iyilik ve kötülük) birleştiklerinde ilkin hayatı ve ölümü meydana getirdiler. Varoluşun sonuna kadar kötüler ve yalancılar en kötü yaratılıştan, iyiler ve doğrular ise en iyi yaratılıştan nasipleneceklerdir.”³⁸¹ Bu bağlamda, iyi ve kötülerin görecekleri karşılık, amellerine göre belirlenecektir. Cennet ve cehennem, bireyin yaşamındaki eylemleri doğrultusunda şekillenecektir. Dolayısıyla, Avesta doğal ölümü kötü olarak görmez; aksine, Yesna 30/4 bendinde belirtildiği gibi, kötülük yolunu (Ehrimen) seçenlerin yaşamları boyunca ruhen ölü oldukları ifade edilmektedir. Buna karşın, Spentamînu (Ahûra Mazda’yı temsil eden ilerici ruh) yolunu seçenler, yenilenme gerçekleşene kadar ilahiler evinde karşılanacaklardır.³⁸² Bu durum, Zerdüş inancının yaşam ve ölüm anlayışını, ruhsal varlığın evrimini ve ahlaki seçimlerin sonuçlarını vurgulamaktadır.

Zerdüştilikte dünyanın sonu konusu, iki ana başlık altında incelenebilir: Ferdî yaşamın sonu (ölüm) ve dünyanın sonu (kıyamet). Ölümsüzlük ve ebedîlik, yalnızca uhrevi bir mükâfat değil; aynı zamanda insanın gerçek değeri, hakkı ve makamıdır. Zahiren ölüm, insanı yok eden bir olgu olarak değerlendirilmekte ve Ehrimen’in silahlarından biri olarak görülmektedir. Bu durum ise insana yakışan bir hâl değildir. Zerdüş inancına göre, insan

³⁷⁸ Yesna 30/4.

³⁷⁹ Yesna 45/7.

³⁸⁰ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 99.

³⁸¹ Meçin, *Zerdüş*, s.219.

³⁸² H. Antia, “Zarathushti view of death and the afterlife”, s. 32.

ölüm için değil, yaşam için yaratılmıştır. Aksi takdirde, Tanrı (Ahûra Mazda) değil, Ehrimen mutlak bir zafer kazanmış olacaktır. Bu bağlamda, Zerdüştilik, insanın varoluş amacını ve ruhsal gelişimini ön planda tutarak, ölümün geçici bir durum olduğunu ve nihai zaferin iyilikte olduğunu vurgulamaktadır.³⁸³

Zerdüşti inancında, ölüm ve ölümlle ilgili her şey Ehrimen'in işidir. Ölüm, onun iyiliklere ve varlığa karşı kazandığı bir zafer olarak görülmektedir. İnsan, yaşarken iyilerden olsa bile Ehrimen'in onu öldürmesi, bedenini kirletmekte ve bu durum, bedeni şeytanların ve kötü ruhların kirletmesine müsait bir hâle getirmektedir. Kirli ve kötülük kaynağı addedilen ölü bedeninin toprak ve suya temas etmemesi gerektiği gibi, kutsal ve temiz olan ateşle yakılması da uygun görülmez. Bu sebeple, cesetler ıssız ve yüksek yerlere bırakılarak vahşi hayvanlar tarafından yenmeleri sağlanır. Bu uygulama, Zerdüşti inancının doğa ile olan ilişkisini ve ruhsal saflığı koruma çabasını yansıtmaktadır.³⁸⁴

Pehlevî metinlere göre ölüm sonrasında bedeninin yırtıcı hayvanlar veya güneş gibi unsurlar tarafından tüketilirken ruhun acı çekip çekmediği konusu işlenmiştir. *Dadestan-ı Denig'e* (Dinî Kararlar) göre, kurtuluşa ulaşan kişinin ruhu bu süreçte her şeyin bilincinde olacak, ancak acı hissetmeyecektir. Ayrıca, en iyi şekilde yeniden dirileceğinden emin olduğu için bu durumdan keyif alacaktır.³⁸⁵

Zerdüştilikte, ruhun hayatta kaldığına dair inanç, ölümü hayatın sonu olarak görmeyi engellemektedir. Bu bağlamda, ölüm, bir son değil, ruhun yeni bir varoluş aşamasına geçişi olarak değerlendirilir. Dolayısıyla, ölenler için yas tutmak ve ağlamak, Zerdüşti inanç sisteminde hoş karşılanmamaktadır; zira bu tür davranışlar, ruhun geçiş sürecine saygısızlık olarak algılanabilir. Zerdüştilikte, ölümden sonraki yaşamın devam ettiğine dair bu inanç, bireylerin ölümle ilgili tutumlarını şekillendirir ve ölenlerin anısına saygı göstermek, genellikle kutlama ve onurlandırma biçiminde ifade edilir. Bu yaklaşım, Zerdüşti toplulukların ölüm ve yaşam döngüsüne dair olumlu bir perspektif geliştirmelerine olanak tanır ve bireylerin ruhsal yolculuklarına dair derin bir anlayış sunmaktadır.³⁸⁶

³⁸³ Hinnels, *Şnahti Esatiri İran*, s. 97.

³⁸⁴ Hinnels, *Şnahti Esatiri İran*, s. 175.

³⁸⁵ Manushchihri-i Goshnajaman, "Dadestan-i Denig" , blm, 16 .1-3;

³⁸⁶ Erdeşir Hurşidyan, *Pâsoh bi Porseşhâ-yi Din-i Zertoştîyan* (Tahran: İntişarat-ı Fraveher, 1387), s.112.

3.2.2. Cenaze Kaldırma Usullerinde Eskatolojik İnanışlar ve Sessizlik Kuleleri/Dahme

Her toplum, inanç sistemine ve yaşamı yorumlama biçimine göre farklı defin uygulamaları benimsemiştir. Gömme, yakma, vahşi hayvanlara yedirme ve suya bırakma gibi yöntemler, bu çeşitliliğin örneklerindendir. Defin yöntemleri, bireylerin ölümü anlamlandırma biçimlerinin bir yansımasıdır ve bir toplumun dinî inançları ile karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Cenaze âyinleri, ölen kişinin bedenine saygı göstermek amacıyla gerçekleştirilen önemli ritüellerdir. Bu âyinlerde, cesedin maddi kalıntılarından kurtulmak için üç ana yöntem kullanılır: Toprağa basit gömme, cesedi yakma ve açıkta bırakma ya da suya bırakma. Toprağa gömme, ruhun huzura kavuşması inancıyla yaygın bir uygulamadır.³⁸⁷

Ahamenişlerden sonra İran'da yaklaşık beş yüz yıl süren Partlar döneminde, cesetten kalan kemikler dağlarda oyulmuş taş mezarlara yerleştirilmiştir; bu oyuklara “ustudân” denir. Ayrıca, Partlar döneminde kuyu mezar uygulaması da görülmektedir; burada, derin bir kuyu kazılarak cesetlerden geriye kalan kemikler çömleklerde saklanır. Sasaniler döneminde ise, kemikler petrol ile mumyalanarak hava ile teması kesilmiş çömleklere konulmuş ve bunlar küçük tepciklere gömülmüştür.³⁸⁸ Ayrıca VI. yüzyılda yaşamış olan Yunan tarihçi Herodotos (MÖ 484– MÖ 425), Perslerin kültürel geleneklerini gözlemleyerek önemli bilgiler sunmuştur. Herodotos, Perslerin ölümlerini mumyaladıktan sonra gömdüklerini belirtmektedir.³⁸⁹ Zerdüşî gelenekte defin işlemi yapıldığı dönemlerde ölü sırt üstü, başı batıya ayakları doğuya gelecek şekilde hafifçe kabre yerleştirilir. Zerdüşîlerin eskatolojik inancına göre ölümler diriliş gününde bu şekilde güneşe doğru ayağa kalkacağına inanılmaktadır.³⁹⁰

Mumyalama, ölümlerin ruhlarının huzura kavuşması ve yeniden diriliş gününde bedenlerinin korunması inancıyla ilişkilidir. İran'daki bu farklı tarihî dönemlere ait defin şekilleri, ölümlerin tekrar dirileceğinden, bedenlerine ve kemiklerine verilen önemi yansıtmaktadır.

³⁸⁷ Kürşat Demirci, “Cenaze” , *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. VII, s. 353

³⁸⁸ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüşîlerinde Defin Şekilleri”, s. 185.

³⁸⁹ Herodot, *Herodot Tarihi*, s. 68

³⁹⁰ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüşîlerinde Defin Şekilleri”, s. 185.

Zerdüşti gelenekte, kemiklerin özel bir şekilde saklanması, eskatolojik inançlarla doğrudan ilişkilidir. Çünkü Zerdüş eskatolojisine göre, yeniden diriliş gününde insan beden ve ruh olarak diriltilecektir.³⁹¹ Bu inanç, ölümlerin kalıntılarına saygı gösterilmesini ve onların korunmasını gerektirmektedir. Çünkü bu uygulamalar öte dünyada ölümlerin tekrar dirileceğine dair eskatolojik inanışları yansıtmaktadır.

Zerdüştilerde başka bir cenaze ritüeli Dahme³⁹² uygulaması ile gerçekleştirilmektedir. Dahme (veya dakhma), Zerdüş inancında ve özellikle Zerdüş ritüellerinde önemli bir kavramdır. Bu terim, gökyüzüne açılan kapı veya cenaze yeri anlamında kullanılmaktadır. Dahmelerde ölümler, doğrudan toprağa gömülmek yerine, genellikle hava, güneş ve hayvanlar tarafından parçalanmaları için açık alanda bırakılmaktadır. Zerdüş inancında ölümlerin toprakla kirletilmesi hoş karşılanmadığı için bu tür pratikler benimsenmiştir.³⁹³ Avesta’da, Zerdüş ölü bedenlerine ne yapılması gerektiği konusunda Ahûra Mazda’dan bilgi istemektedir: “*Ey Evrenin Yaraticısı! Ey Ahûramazda! Ey Âşavan! Ölümlerin bedenleri nereye götürülmeli ve bırakılmalıdır?*” Ahûramazda ise, Zerdüş’e şu şekilde cevap vermektedir: “*Ey Zerdüş, köpeklerin ve leş yiyici kuşların daima yaşadıkları dağ tepelerine*”³⁹⁴ diye cevap vermiştir. Cesetlerin dağ tepelerine bırakılması, ceset yiyen köpekler veya kuşların ölü bedenleri algılayabilmesi amacıyla gerçekleştirilmektedir. Bu uygulama ile yaratıklara mümkün olduğunca az zarar vererek ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır.³⁹⁵

Dahme uygulamasında güneşin önemli yeri vardır. Bundan dolayı uygulamaya “Hurşît Nigerişnî” de denilmiştir. Farsçada “hurşît” Güneş, “nigerişnî” bakma, “bakış” ve “görüş” gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamda Hurşît Nigerişnî, cesedi Güneş ışınlarına

³⁹¹ *Greater Bundahisn*, s. 287-288.

³⁹² Dahme, sağlam taştan inşa edilmiş dairesel devasa bir yapıdır. Zeminden birkaç adım ötede yer alan, ortasında dairesel bir kuyu bulunan sağlam taştan dairesel bir platform üzerinde bir demir kapıya ulaşılır. Dahmenin içindeki dairesel platformun çevresi (yaklaşık 95-100 metre), iyi çimentolanmış büyük taş levhalarla döşenmiştir. Dahmede, merkezi bir kuyu (çevresi 45-50 metre civarında) bulunmaktadır. Kuyunun, yanları ve tabanı da taş levhalarla döşenmiş olup, kuru kemiklerin yerleştirilmesi amacıyla kullanılmaktadır. Ceset, akbalar tarafından etinden tamamen soyulduktan sonra, atmosferik etkiler ve tropikal güneşin güçlü ısıyla kuruyan iskeletin kemikleri, bu kuyuya atılmaktadır. Burada yavaş yavaş, çoğunlukla kireç ve fosfordan oluşan toza dönüşmektedir (Jivanji Jamshedji Modi, *The Funeral Ceremonies of The Parsees* (Bombay: Britids India Pres, 1928), s. 70-71). Zerdüştiler, yüzyıllar boyunca sürdürdükleri dahme uygulamasını, Tahran’da 1931, Kirman’da 1941 ve Yazd’de 1961 yıllarında terk ederek ölümlerini toprakla gömmeye uygulamasına geçiş yapmışlardır (Mazdapur, *Zertoştıyan*, s. 107). Öte yandan, Hindistan’daki Parsî toplumu arasında dahme uygulaması hala devam etmektedir. (Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri”, s. 187). Hindistan’daki Parsîlerin dahme uygulamasına devam etmeleri, onların dinî ve kültürel kimliklerinin önemli bir parçası olarak öne çıkmaktadır.

³⁹³ H. Antia, “Zarathushti view of death and the afterlife”, s. 32.

³⁹⁴ Vendidad 6/44-45.

³⁹⁵ Mary Boyce, “Corpse”, *Encyclopaedia Iranica*, c. VI. s. 279-286 .

maruz kalacak mekâna bırakmayı ifade etmektedir. Zerdüşti gelenekte Güneş, insan hayatının ve gücünün kaynağı olması noktasından önemli görüldüğünden ruh, bedenden ayrıldıktan sonra gücün asıl kaynağına tekrar dönmesi için beden, Güneş ışınlarının göreceği bir yere bırakılırdı. Ayrıca Güneş, yaratılan varlıkları temizleyici unsur olarak kabul edilmiştir.³⁹⁶ Bu uygulama da bir tür eskatolojik inanç olarak değerlendirilebilir.

Heredotos, Perslerin ölülerini önce yırtıcı kuşlar ve köpeklerle parçalatıp gömdüklerini de rivayet etmektedir. Ayrıca, Zerdüştilerin bu işlemi herkesin önünde gerçekleştirdiklerini de ifade etmektedir.³⁹⁷

3.2.3.İyi Ruhun Durumu

Bireysel eskatolojinin ikinci aşaması, ölümün akabinde ruhun üç gün sonra bedeni terk etmesi sürecidir. Bu süreçte, erdemli bireyler için ruhun bedeni terk etmesi olumlu duygularla ilişkilendirilmektedir. Ruhu karşılamak üzere genç bir kız gelir. Beyaz giysiler içinde, on beş yaşında ve her yönden güzel bir görünüm sergileyerek ruhu sevindirir. Bu aşamada, ahirete yolculuk başlar. Kız, bireyi üç basamaklı bir merdivene yönlendirir. Bu merdiven, iyi düşünce, iyi sözler ve iyi eylemleri temsil eden üç basamaktan oluşur ve ruh, Garodman'a (cennetlerin en yüksek seviyesi) yükselir. İlk basamak, yıldız istasyonuna, ikinci basamak ay istasyonuna, üçüncü basamak ise Garodman'un bulunduğu güneş istasyonuna ulaşmayı sağlar.³⁹⁸

Zerdüştilikte bireysel eskatolojide ruhun durumu ve cennet yolculuğu *Avesta*'da Hâduht Nesk'te geçmektedir. Özellikle ölüm, ruhun durumu ve ahiret inancı üzerine odaklanmaktadır. Zerdüşti inanç sisteminin temel unsurlarını ve bireylerin yaşamları boyunca izlemeleri gereken erdemli yolları ele almaktadır. Ruhun ölümden sonraki durumu, manevi yargı ve hesap verme, iyilik ve kötülük, ruhsal temizlik ve arınma gibi Zerdüştiliğin ahlaki ilkeleri temalarından oluşmaktadır:

Hâduht Nesk

“Ey Ahûramazda! Ey En Kutsal! Ey Evrenin Yaratıcısı! Ey Âşavan! Doğru bir insan öldüğünde ruhu ilk gece nerede huzur bulur?” “Ahûramazda cevap verdi: “(Doğru kişilerin ruhları), bedenini başını koyduğu yastığın yanında bir yer seçer. (Gâtha metinlerinden) Uştevedgâh'ı okuyanlar o kişinin bağışlanmasını isterler.” “Yaşasın

³⁹⁶ Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri”, s. 187.

³⁹⁷ Herodot, *Herodot Tarihi*, çev. Burcu Uzunoğlu (Ankara: Panama Yayınları, 2023), s. 68.

³⁹⁸ *Greater Bundahisn*, blm. xxx. s.263.

bu kişinin bağışlanması! Ahûramazda, kendi isteğiyle kendisine merhamet gönderdiği kişiye ne mutlu! Bu (ilk) gecede doğru kişilerin ruhları, bütün dünya hayatı kadar güzellikler/hoşluklar bulur.” “Üçüncü gece bittikten sonra şafak vaktinde, doğru kişinin ruhu, kendisini güzel bitki ve kokuların arasında bulur. Güney³⁹⁹ yönünde ona doğru diğer tüm rüzgarlardan daha güzel kokulu bir rüzgâr eser” “Doğru olan bu kişi, güzel kokulu rüzgârı burnuna çeker (ve şöyle der): “Bu güzel rüzgâr, önceden kesinlikle böyle güzel kokulu bir rüzgâr hissetmemiştim. Nereden esiyor?” “...rüzgârın esmesiyle, kişinin dinî bakire bir kız bedeninde kendisini gösterir. Kız güzel, parlak, beyaz kollu, güçlü, hoş yüzlü, yüce, dik göğüslü, güzel bedenli, asil ve on beş yaşında olup bütün varlıklar kadar güzeldir.” “Bundan sonra doğru adamın ruhu, bu (kıza) döner ve ona sorar: “Ey genç kız kimsin? Ey bugüne kadar gördüğüm en güzel kız!” Bunun üzerine din bu kişiye cevap verir: “Ey iyi düşünceli, iyi sözlü, iyi davranışlı ve iyi din sahibi yiğit kişi! Ben, senin dininim.” Doğru adam sorar: “Sonra benim gözüme görüldüğün gibi, büyüklük, iyilik, güzellik, hoş koku, kutsal güç ve düşmana karşı galip gelmen için seni seven kişi nerede?” “(Kız cevap verdi): “O iyi düşünceli, iyi sözlü, iyi davranışlı ve iyi din sahibi yiğit kişi sensin! Senin gözüne görüldüğün gibi, büyüklük, iyilik, güzellik, hoş koku, kutsal güç ve düşmana karşı galip gelmem için beni seven kişi sensin.” “Sen, diğerlerinin ölümleri yaktığını, putlara taptığını, zulmettiklerini ve ağaçları kestiklerini gördüğünde, oturdun, Gâtha’ları okudun, iyi suları ve Ahûramazdanın Ateşi’ni övdün. Doğru olan insanı yakın veya uzakta memnun ettin.” “Sevilmeye layık idim, sen beni daha sevilmeye layık yaptın. Güzeldim, sen beni daha güzel yaptın. Beğeniliyordum, sen beni daha beğenilir hale getirdin. Yüce bir konumdaydım, sen beni daha yüceltin. Bundan sonra insanlar beni -Ahûramazda her zaman övdü ve korudu- övdüler.”⁴⁰⁰ “Bunun üzerine doğru adamın ruhu ilk adımı atar ve iyi düşüncenin makamına gelir. Sonra ikinci adımı atar ve iyi sözün makamına gelir. Bundan sonra üçüncü adımı atar ve iyi davranışın makamına gelir. Sonuçta dördüncü adımı atar sonsuz ışığın⁴⁰¹ (Sarayı’na/cennete) gelir.” “Bundan sonra önceden hayattan ayrılmış doğru bir adam, yeni gelen doğru adama yönelir ve ona sorar: “Ey doğru kişi! Hayata nasıl veda ettin? Binek/yük hayvanları ile dolu dünya evinin istek ve arzularından nasıl kurtuldun? Dünya hayatından ahiret hayatına nasıl ulaştın? Zararlı bir dünyadan ebedi bir diyara nasıl geldin? Bu ebedi zafer seni

³⁹⁹ İran mitolojisinde güney yönü Ahûraî ve kutsal bir yöndür.

⁴⁰⁰ Bundan önceki cümleler kızın konuşması iken son cümlede Ahûramazda aniden devreye girmekte ve konuşmaktadır. Bunun mahiyeti kesin olarak bilinmemektedir.

⁴⁰¹ Sonsuz ışık, Ahûra Mazda’nın başmelekler ve erdemli ruhlarla birlikte bulunduğu mekandır. Ruh oraya vardığında, ölümler, yeni gelenin etrafını sararak sorar, “Maddi dünyadan ruhlar dünyasına, yok olan dünyadan yok olmayan dünyaya nasıl geldin?” Ancak Ahûra Mazda, ruhun zorlayıcı yolculuk yolunu hatırlamamasını ister ve yolcuya, baharın zirvesinde yapılmış tereyağından oluşturulmuş meleklerin yiyeceğinin konulmasını emreder ve ona şatafatla süslenmiş bir taht verilmesini ister. Cenneti hak etmiş ruh onsuza dek ve ebedîyen orada kalır. Bkz. Moore, “Zoroastrianism”, s. 220-221.

ortaya çıkardı?” “ Sonra Ahûramazda şöyle der: “O kişiye -çok korkunç, kötü ve bozuk yolu geçen ve ruhun bedenden ayrılış sıkıntısını çekene- bir şey sorma.” “Sonra bu yeni gelen doğru kişiye zerimeye yağından oluşan hûreş⁴⁰² denilen yiyeceği getirirler. Hûreş, iyi düşünceli, iyi sözlü, iyi davranışlı ve iyi din sahibi yiğit kişi için öldükten sonra içindir. Aynı şekilde hûreş, çok iyi düşünceli, çok iyi sözlü, çok iyi davranışlı, eşine itaat etmeği öğrenmiş, doğru ve genç kadın içindir.”⁴⁰³

Pehlevi kaynaklarına göre, kişi öldüğünde ruhu hemen bedeni terk etmez. Sonraki ilk üç gece, bedenin başında durmaktadır. İyi kişinin ruhu bu halde Gâtha’larda Hât 43’te geçen aşağıdaki Uštevedgâh duasını neşe ile oku. Bu dua Zerdüşti teolojide, ruhun öteki dünyadaki yolculuğu ve manevi durumunu yansıtan önemli bir metin olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁴ Bundahişn’in ölülerin ruhunun bedeni terketmesi hakkındaki görüşü dikkat çekicidir. “Ruh beden etrafında üç gece dolaşarak ona geri dönmeyi ummaktadır”. diyerek ruh beden ilişkisinin ölümden sonra devam ettiğine işaret etmektedir.⁴⁰⁵

Uštevedgâh Duası

“Mazda Ahûra, bütün önemli işleri şu kurala bağlamıştır: Bir kişinin mutlu olmasının yolu, başkalarını mutlu etmesinden geçer. Senden güç ve ebedilik istiyorum.” “Ey Ârmaîti! Doğruya riayet etmem için iyi düşüncenin ışığında hayatın mükâfatı olan parlaklık ve büyüklüğü bana nasip et.” “Böylece en iyi mükâfat, başkalarını mutlu edenin olsun.” “Ey Mazda! Başkaları için iyilik isteyen de iyilik görecektir. Âşâ’nın ışığında artan maneviyatınla bize sürekli çoğalan bir bilgi ve iyi düşünce ver. Böylece ebedi hayatımızda her daim mutlu olalım.” “Öyleyse gerçekten en büyük mükâfat, maddi-manevi hayatında bize mutlu bir yaşam sunacak yolu - Ahûramazda’ya ait olan doğru yolu- bulma konusunda rehberlik yapana verilecektir. Ey Mazda! Sana gönül verenler, doğru ve saf bilgi ışığında sana bağlanacaklar.” “Ey Mazda! Seni güçlü ve bütün kötülüklerden münezzeh olarak tanıdım. Üstelik bildiklerim senin gücünün ışığındandır. Arzularımız yerine gelecektir. Sen Âşavan/doğru ve yalancılara hak ettikleri karşılıkları vereceksin. Senin ateşinin aydınlığının sıcaklığında-ateşin gücü Âşâ’dan kaynaklanır- iyi düşüncenin gücünü bana göstereceksin.” “Ey Mazda Ahûra! Seni, her kötülükten münezzeh olarak tanıdım. Hayatın yaratılışının başlangıcında, yaratma evrelerinin sonunun nasıl olduğunu anladım. Doğru-yanlış eylem ve sözlere hangi karşılığın verileceği kuralını şöyle belirledin: İyiler mükâfatlandırılacak, kötüler ise cezalandırılacaktır” “Ey

⁴⁰² Cennete gidenlere verilen bir çeşit yemeğin adı. Bkz. Avesta, s. 496.

⁴⁰³ Avesta, Hâduht Nesk /1-18, s. 285-287.

⁴⁰⁴ Ehsani-Chombeli, “Universal and Individual Eschatology in Pahlavi Literature and the Babylonian Talmud”, s. 10.

⁴⁰⁵ Ehsani-Chombeli, “Universal and Individual Eschatology in Pahlavi Literature and the Babylonian Talmud”, s. 39.

Mazda! Senin manevi gücün zirveye çıktığında, Şehrîyari-yi Mînu ve Vohûmenah eylemleriyle evreni doğruya götürecektir, Ârmaîti de insanların liderine, aldatıcı olmayan mukaddes aklına yönelmesi için rehberlik yapacaktır.” “Ey Mazda Ahûra! Gerçekten, seni her kötülükten münezzehtir olarak tanıdım. Bundan sonra Vohûmenah yanıma geldi ve şöyle sordu: “Kimsin, hangi hanedana mensupsun, günlük hayat ve çevrendeki dünyayla ilgili soru ve kuşularını hangi yolda gösterir ve cevaplarını bulursun?” “Sonra ona ilk olarak şöyle cevap verdim: “Ben Zerdüşht olarak bütün güç ve takatimle yalancıların kuvvetli bir düşmanı ve doğruların güçlü bir koruyucusuyum. Ey Mazda! Seni methedip ilahiler okuduğunda sonsuz manevi egemenliğinden yararlanmak istiyorum.” “Ey Mazda Ahûra! Gerçekten, seni her kötülükten münezzehtir olarak tanıdım. Bundan sonra Vohûmenah yanıma geldi ve şöyle sordu: “Kendini nasıl ayırt edersin?” Ona cevap verdim: “Mukaddes ateşinin huzurunda eda ettiğim ibadetin kazandırdıklarıyla.” Güç ve takatim olduğu müddetçe doğruyu düşüneceğimi bilmeni isterim.” “O zaman bana doğruya- daima istediğim doğruya- yönelmem için yol göster. Ârmaîti’yi takip ederek doğruya ulaşayım. Şimdi istediğin gibi soru sorabilir ve bizi deneyebilirsiniz. Çünkü soru sorman ve denemen yol gösterenlere güç ve üstünlük verir.” “Ey Mazda Ahûra! Seni her kötülükten münezzehtir olarak tanıdım. Vohûmenah yanıma geldiğinde ve ilk defa sözlerini öğrendiğimde, mesajlarını insanlar arasında yaymanın zor olduğunu anladım. Fakat bana verilen mesajlar doğrudur ve sonuçta onları insanlara ulaştıracağım.” “Bana, Aşâ’ya yönelmem ve onu tanıma emrini vermişsin. Bana söylenen bu söz, kesinlikle önceden işitilmemişti: Surûş’un etkisini manevi âleminde hissetmek için çabala. Onun ışığının etkisini idrak et. Aşâ ve Surûş mükâfat ve ceza verirler.” “Ey Mazda Ahûra! Seni her kötülükten münezzehtir olarak tanıdım. Vohûmenah hedef ve arzularımı (Zerdüşht) bilmek için yanıma geldiğinde: Bana senden başka kimsenin vermeye gücü yetmediği ebedi bir yaşam nasip et. Manevi egemenliğindeki bu ideal yaşamın müjdesi, önceden verilmişti.” “Öyle ki bilgin güçlü bir adam, daima şefkatle dostunu himaye eder. Sen de aynı şekilde manevi egemenliğinde Aşâ’nın ışığında ilahilerini okumaları için bana inanları koru. Kalkalım ve öğretilerini destekleyelim.” “Ey Mazda! Seni her kötülükten münezzehtir olarak tanıdım. Vohûmenah yanıma geldiğinde bana huzur/dinginlik içinde düşünmenin bilgi elde etmenin en iyi yolu olduğunu öğretti. Ayrıca bir kurtarıcının, yalancıları memnun etmeye çalışmaması gerektiğini söyledi. Çünkü onlar Âşavanlara/doğrulara daima düşmanlık yaparlar.” “ Ey Mazda Ahûra! O zaman Zerdüşht kendisi için (iman ve vicdanı temsil eden) Ârmaîti’ni seçti. Aşâ’nın maddi hayatımıza güç; Ârmaîti ve Şehrîyari-yi Mînu’nun da bize aydınlık vermesini sağla. Vohûmenah, iyi amellerimize mükâfat versin.”⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Avesta, s. 43-46.

3.2.4.Kötü Ruhun Durumu

Kötülerin ruhları ise üç gün bedeninin etrafında büyük bir huzursuzluk içinde dolaşır, “nereye döneceğim, dualarımı nereye yönlendireceğim?” sözlerini mırıldanarak dünyanın sunduğu tüm sıkıntıları çekmektedir. Dördüncü sabah, kuzeyden gelen soğuk ve kötü kokulu bir rüzgar onu vurur. Bir demon ruhu kötü ipiyle onu yakalar ve köprüye çeker. Sorgu meleği Raşnu, terazisiyle onun tüm kötülüklerini tespit eder. Kötü yolları, onun karakterinin ifadesi olan çirkin bir cadı şeklinde karşısına çıkar. Cehenneme gönderilir. Kötü düşünceler, kötü sözler, kötü eylemler, bunlar üzerinden lanetli olanlar sonsuz karanlığa ulaşır. Burada kötü ölülerin ruhları onun etrafını sarar, demonlar onunla alay ederler. Ehrimen, ona iğrenç ve zehirli yiyecekler getirilmesini emreder. Dirilişe kadar, birçok türde acı ve ıstırap içinde cehennemde kalır.⁴⁰⁷

Kötü ve yalancıların ölümden sonraki ruhları hakkında ilk üç günde ne olacağı ile ilgili Ahûra Mazda’ya sorulan sorunun cevabını yine Avesta’nın Hâduht Nesk Üçüncü Fergred kısmında geçmektedir. Buna göre Zerdüş, Ahûra Mazda’ya kötü kişinin ruhunun ölümünden üç güne kadarki durumunun ne olacağını sordu. **Ahûra Mazda** verdiği cevapta kötü kişinin ruhunun ilk üç gün bedeninin başında şaşkın, perişan bir şekilde bulunduğunu ve Gâtha’lardan şu parçayı okuduğunu söyler:

“Ey Ahûramazda! Hangi sınıra ve ülkeye yöneleyim? Nereye gideyim? Üçüncü geceden sonra şafak vaktinde kötü kişinin ruhu kendisini kar ve buzlar içinde bulur. Pis ve hoş olmayan kokular alır. Kuzeyden ona doğru pis kokulu bir rüzgâr eser ve kendisine sorar: “Bugüne kadar böyle kötü kokulusunu görmediğim bu rüzgâr nereden esmektedir?” (Kötü kişinin ruhu) rüzgârdan sonra dinini görür. Dinî, kötü, çirkin ve eğri kollu bir kocakarı suretindedir. En kirli hrefsetra⁴⁰⁸ ve bütün varlıkların en kötü kokanı gibi ona yönelir. Kötü kişinin ruhu ona sorar: “Önceden kendisi kadar çirkinini görmediğim kimsin? Kadın ona cevap olarak şöyle der: “Ey kötü düşünceli, kötü sözlü ve kötü davranışlı kişi! Ben senin kötü davranışlarımın. Senin hırs ve kötü davranışın beni bu şekilde çirkin, bozguncu, günahkâr, rahatsız, çürük, kötü kokan, âciz ve zayıf yaptı. Bir kişinin îzedleri övüp onlara ibadet ettiğini, su, ateş, bitki ve diğer varlıkları koruduğunu gördüğünde Ehrîmeni ve Dîvleri memnun ediyordun. Bir kişinin başkalarına yardım ettiğini, yakın-uzaktaki doğru insanları olması gerektiği gibi koruyup güzel şekilde ağırladığını gördüğünde kıskançlık yapıp, insanların yüzüne kapıyı kapatıyordun. Beğenilmiyordum, beni

⁴⁰⁷ Moore, “Zoroastrianism”, s. 221.

⁴⁰⁸ Hrefsetra, Kurt, kaplan, yılan, sinek, sivrisinek cinsinden zararlı görülen hayvanlara verin isim. Zerdüş teolojisine göre zararlı hayvanlar Ehrimen’in yaratımıdır. Bkz. Sular, Avesta, s.490

daha beğenilmez hale getirdin. Korkunçtum, beni daha korkunç hale getirdin. Kınanıyordum, beni daha kınanan hale getirdin. Benim kuzeyde bir yerim var. Kötü düşünce, söz ve davranışlarınla aşama aşama beni kuzeye sürükledin. Doğru yoldan çıkanlar -Ehrimen'e itaat ettiklerinden- daima bana lanet ettiler."

Bundan sonra günahkâr kişinin ruhu ilk adımı atar ve kötü düşüncenin makamına gelir. İkinci adımda kötü sözün makamına gelir. Üçüncü adımda kötü davranışın makamına gelir. Sonuç olarak dördüncü adımda sonsuz karanlık saraya (cehenneme) ulaşır. Bunun üzerine bu kişiden önce ölmüş olan kötü kişinin ruhu ona sorar:

"Ey kötü kişi! Zararlı bir dünyadan bu ebedi diyara nasıl geldin? Bu daimî işkence sana nasıl yapılıyor?" Sonra Ehrimen konuşur: *"O kişiye çok korkunç, kötü ve bozuk yolu geçen ve ruhun bedenden ayrılış sıkıntısını çekene bir şey sorma."* Her ne kadar kötü düşünce, kötü söz, kötü davranış ve kötü din hûreşin parçası olmasa da yeni gelen kötü kişiye zehirli hûreş getirirler. Aynı şekilde hûreşi, çok kötü düşünceli, çok kötü sözlü, çok kötü davranışlı, eşine itaat etmeyen kadına da verirler.⁴⁰⁹

Ölümden sonra, kötülerin ruhları da üç gün bedeninin etrafında büyük bir huzursuzluk içinde dolaşmaktadır. Kişinin ruhu inler ve Yasna Hât 46 bendinde geçen dua kısımlarını okur:

"Nereye döneceğim, Ahûra Mazda, dualarımı nereye yönlendireceğim? Hangi memleket ve diyara yöneleyim? Saklanmak için nereye gideyim? Düşmanlarım beni dostlarımdan ve akrabalarımдан ayırdılar. Yeryüzündeki yalancı hükümdar ve işbirlikçilerinden memnun değilim. Ey Mazda Ahûra! Seni nasıl memnun edebilirim?"

Bu dua sözlerini mırıldanarak, dünyanın sunduğu tüm sıkıntıları çeker. Dördüncü sabah, kuzeyden gelen soğuk ve kötü kokulu bir rüzgar onu vurur. Sonra Çinvat Köprüsüne gider. Sorgu meleği Raşnu, terazileriyle onun tüm kötülüklerini tespit eder. Kötü amelleri, onun karakterinin ifadesi olarak çirkin bir cadı şeklinde karşısına çıkar. Cehenneme gönderilir. Kötü düşünceler, kötü sözler, kötü eylemler, bunlar üzerinden lanetli olanlar sonsuz karanlığa ulaşır. Burada kötü ölümlerin ruhları onun etrafını sarar, onunla alay ederler ve Ehrimen, ona iğrenç ve zehirli yiyecekler getirilmesini emreder. Dirilişe kadar, acı ve ıstırap içinde cehennemde kalır.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Avesta. Üçüncü Fergerd, s. 288-289 .

⁴¹⁰ Moore, "Zoroastrianism", 221.;Ehsani-Chombeli, "Universal and Individual Eschatology in Pahlavi Literature and the Babylonian Talmud", s. 10.

Pehlevi kaynaklarına göre, kişi öldüğünde ruhu hemen bedeni terk etmez. Ruh ve beden arasındaki ilişkinin ölümden sonra da devam ettiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır.⁴¹¹ Zerdüştilik geleneğinin *Bundahisn* ve *Dâdistân-ı Dinik* adlı metinlerde, ölümlerin ruhlarının bedeni terk etme süreciyle ilgili dikkat çekici bir görüş ortaya konulmuştur. Bu metinlerde göre ruh, ölümden sonra bedeni etrafında üç gece boyunca dolaşır ve bu süre zarfında bedene geri dönmeyi ummaktadır.⁴¹² Birinci gecede onlara iyi düşüncelerinden dolayı huzur, kötü düşüncelerinden dolayı üzüntü; ikinci gecede iyi sözlerinden dolayı sevinç, sıkıntılarından dolayı da ceza gelmektedir. Üçüncü gece ise iyi işlerinden dolayı yücelik, kötü işlerinden dolayı ceza gelir ve o üçüncü gece, şafak vakti, Albûrz'daki⁴¹³ hesap yerine giderler. Hesap verildikten sonra köprüye doğru ilerlerler ve salih olan köprüden geçerse, cennete gider ve eğer iyi işlerin fazlalığı ve doğru alışkanlıklarla birlikte kutsal ilahileri söylemişse, hatta en yüce cennete gider. Kötülerden olan, köprünün alt ucundan veya köprünün ortasından baş aşağı cehenneme düşer. Hesap verildikten sonra ruh, köprüye doğru ilerler. Eğer ruh salih olan köprüden geçerse cennete gider. Eğer iyi işlerin fazlalığı ve doğru alışkanlıklarla birlikte kutsal ilahileri söylemişse en yüce cennete ulaşır.⁴¹⁴ Ruh hakikat (Âşa) yolunda olup iyi işler yapmışsa yargılanma sürecinde Çinvad köprüsünü rahat geçeceğine inanılmaktadır.⁴¹⁵

Ruhun bedenden ayrılma sürecinin ani bir şekilde gerçekleşmediğini, aksine ruhun bedeni terk etmeden önce bir süre onun etrafında dolaşarak, yaşamın sona erdiği gerçeğiyle yüzleştiğini göstermektedir. Ruh ve beden ilişkisinin ölümden sonra devam ettiğine işaret etmektedir. Ruh ve beden arasındaki ilişkinin önemini vurgulamaktadır. Ölüm, sadece fiziksel bir son değil, aynı zamanda ruhun bedenden ayrılma ve yeni bir varoluş düzlemine geçiş süreci olarak da kabul edilmektedir

Pakistanlı Zerdüşť rahip, din alimi ve akademisyen Maneckji Nusserwanji Dhalla'ya (1875-1956), göre, "Ruh ektiğini biçer". Bu ifade, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları iyi veya kötü işlerden sorumlu olduklarını vurgulamaktadır. Ruh, bedenin

⁴¹¹ Ehsani-Chombeli, "Universal and Individual Eschatology in Pahlavi Literature and the Babylonian Talmud", s. 39.

⁴¹² *Greater Bundahisn*, blm. XXX. s. 258.; Edward William West, *Pahlavi texts, II. The Dâdistân-i dinik and the Epistles of Mânûshkîhar (The Sacred Books of the East, XVIII)* (London: At The Clarendon Press, 1882), s. 27.

⁴¹³ *Bundehisn*'de, Albuz Dağı'nın, dünyanın çevresini çevreleyen bir dağ olarak tasvir edildiği ve diğer tüm dağların bu dağdan türediğine inanıldığı belirtilmektedir."Bkz. *Greater Bundahisn*, blm. 5 s. 67.

⁴¹⁴ West, *Pahlavi texts, II. The Dâdistân-i dinik and the Epistles of Mânûshkîhar (The Sacred Books of the East, XVIII)*, s. 47; Hinnels, *Şnahtî Esatiri İran*, s. 97.

⁴¹⁵ R. C, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s. 56.

efendisi olarak kabul edilir. Bu hayatta yapılan her eylem, bir sonraki dünyada kişinin kaderini belirlemektedir. İyi veya kötü kader, bir sonraki dünyada ruhu beklemektedir. Esas ödül ve cezanın yeri, bu dünyadaki yaşamın ötesindedir. Bu dünya, cennetteki yaşamın bir deneme aşaması olarak görülür. Burada ekilen iyi veya kötü eylemlerin hasadı, ruh tarafından öte dünyada biçilecektir. Ruh, bir sonraki dünyaya doğru yola çıktığında, doğrular tarafından karşılanıp karşılanmayacağı veya kötüler tarafından ele geçirilip geçirilmeyeceği, tamamen bu dünyada sürdürdüğü yaşam şekline bağlıdır. Eğer birey mutluluğu kazanırsa, bu kendi liyakatiyle olur; kaybederse, bu yine kendi hatalarının sonucudur. Cennete yükselmek, bu dünyadaki doğru yaşamına borçlu olmak anlamına gelirken, cehenneme batmak, buradaki kötü yaşamının sonucudur.⁴¹⁶

Hintz, bireysel eskatoloji konusunu Dhala ile benzer bir çerçevede ele alırken, yaratılışın başlangıcından itibaren Yaratıcı ile yaratılanlar arasındaki ilişkiler bağlamında bireyin eskatolojik sonucunun belirlenmesine odaklanır. Hintz'in görüşüne göre, insanlar, Ahûra Mazda tarafından kötülüğe karşı mücadelede iş arkadaşları, dostları, yardımcıları ve destekçileri olarak yaratılmışlardır. Diğer maddi varlıklar olan hayvanlar ve bitkilerden farklı olarak, insanlar, iyi ile kötüyü ayırt edebilme yeteneğiyle donatılmışlardır. Bu ahlaki ve entelektüel yetenek, onların manevi dünyaya erişim sağlama kapasitesini artırmaktadır. İnsanlar, hakikat (Âşa), iyi düşünce (vohu manah) ve doğru düşüncelilik (armaiti) gibi erdemleri ya da aldatma (druj), kötü zihin (akamanah) ve kibir (taramaiti) gibi kötülük özelliklerini seçme özgürlüğüne sahiptirler. Bu seçim, bireylerin Ahûra Mazda'nın amaçlarına hizmet edip etmeyeceklerini belirler. Eğer insanlar doğru bir tercih yapar ve Ahûra Mazda'nın manevi erdemlerini edinmeye çalışırlarsa, yaratıldıkları amacı yerine getirirler. Bu süreç, onların kendilerini Ahûra Mazda'nın arkadaşları ve iş arkadaşları olarak konumlandırmalarını sağlar. Her birey, kendi fikrini oluşturmalı ve Ahûra Mazda'yı destekleyip desteklememeye karar vermelidir.⁴¹⁷ Yesna 30/2 bendinde geçen “*Ey akıl sahipleri!.. Erkek kadın fark etmez, sizden her biriniz, ölmeden önce doğru veya yanlış yoldan birini seçsin...*” ifadesi, bireylerin kendi seçimleri üzerinden bireysel sorumluluklarını vurgulamaktadır.

Bu seçimler, yalnızca Ahûra Mazda'nın kozmik hedefini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda bireylerin kendi kaderlerini de şekillendirir. Gerçekten de, bu durumdan daha fazlası vardır. İnsanların seçimleri, yalnızca Ahûra Mazda'nın kozmik hedefi olan

⁴¹⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI, s. 103,104.

⁴¹⁷ Hintze, *Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity*, s. 38-39.

kötülüğün maddi dünyadan yenilgiye uğratılması ve tamamen ortadan kaldırılması yönünde katkıda bulunup bulunmadıklarıyla ilgili değildir. Aynı zamanda, bu aşamada aldıkları temel kararlar, kendi kaderlerini de şekillendirmektedir. Fiziksel yaşamları sona erdiğinde, ölümsüz ruhları hayatta iken katıldıkları tarafla birleşecektir. Kötülükle özdeşleşenler, kötülüğün bulunduğu yerde son bulacakken, Ahûra Mazda'nın destekçileri, efendilerinin varlığını “*Hoş Geldin Evi*” olarak adlandırılan “*garo demanada*” deneyimleyeceklerdir. Böylece, ölümden sonra insanlar, Ahûra Mazda'nın kozmik planına karşı aldıkları tutum ve bu tutumun sonucunda nasıl bir yaşam sürdükleri açısından yargılanacaklardır.⁴¹⁸

Pehlevi kaynaklar, bireysel yargılamaya hazırlık olarak tövbe ve kefaret kavramlarına vurgu yapmaktadır. Kefaretin ödenmesi, işlenen günahların son yargılamada bir ağırlık taşımamasını sağlamaktadır. Ancak kefaret ödenmemişse, birey karşılığındaki cezayı çekmek zorundadır. Ayrıca, başkalarına zarar vermeyi içeren günahlar ile kişinin kendi ruhuna karşı işlediği günahlar arasında bir ayırım yapıldığına dikkat çekilmiştir. Haksızlığa uğramış veya hakkı yenilmiş taraftan af alınmadıkça, suçun ve günahın kefareti de ödenemez.⁴¹⁹ *Dadestani Denig*'de tövbe ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: “*O, o gûnahtan vazgeçmeden ve pişmanlık duymadan, öldüğünde, ruhunun konumu o zaman en kötü varoluştadır ve cezası, ölüme layık birçok günahın cezasıdır.*”⁴²⁰ Minoy-ı Hired adlı Pehlevi geleneği eserinde ise: “*Ve eğer bir günah veya bir eksiklik meydana gelmişse, özellikle ruhsal ve dünyevi varlıkların melekleri, insanlar ve yük hayvanları, öküzler ve koyunlar, köpekler ve köpek türleri ve diğer yaratıklar ve Tanrı Ahura Mazda'nın yaratıkları ile ilgili olarak, kişi tövbekâr ve gûnahtan vazgeçmiş olmalıdır. Günahın kefareti için, mümkün olduğu kadar iyi işler yapılmalıdır.*”⁴²¹ Tövbe olayının olması tanrısal merhamet ve adaletin göstergesi olarak kabul edilmektedir.

⁴¹⁸ Hintze, *Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity*, s. 39.

⁴¹⁹ Shaked, “*Encyclopaedia Iranica*”, c.VIII s. 565-569.

⁴²⁰ Goşnâjâman Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, çev. Edward William West (Oxford University Press, 1882), blm. 41, s. 5.

⁴²¹ *Menog-i Khrad (The Spirit of Wisdom) Sacred Books of the East*, çev. Edward William West (London: Oxford University Press, 1885), 24/blm. 53, s. 7,8,9.

3.2.5.Yargılanma/Çinvad Köprüsü

Çinvad, ölen kişilerin ruhlarının diğer dünyada imtihan için üzerinden geçeceği köprü'nün adıdır. Avesta'da bu kavram yaklaşık on yerde⁴²² “Çinvat Peretu” şeklinde geçmektedir. Çinvad köprüsü, iyiler ile kötülerin ayrıştırıldığı, yargının yapıldığı bir alan olarak önemli bir rol oynamaktadır. İyilerin geçip cennete gireceği, kötülerin ise baş aşağı düşeceği bir yer olarak tasvir edilmektedir.⁴²³ Çinvad Köprüsü, yargılamadan sonra iyi ruhları cennete götüren ve kötü ruhları cehenneme yönlendiren bir geçit olarak tanımlanmaktadır. Pehlevi dilinde “Çinvad Puhl” olarak geçmektedir. Çinvad kelimesinin anlamıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birine göre, kelime, “seçmek”, “tercih etmek” ve “toplamak” anlamına gelen bir kökten türemektedir. Bu bağlamda, söz konusu köprü'nün başında iyiler ile kötülerin birbirinden ayrıldığı ve her birinin dünya yaşamında işaret ettiği yoldan gittiği ifade edilmektedir.⁴²⁴

Avesta'da Ahûra Mazda, Zerdüş'te hitaben şöyle demektedir:

“Ey Spîtamân Zerdüş! Bir kişi dünya hayatında benim için Ehvene veîrye⁴²⁵yi okur, ezberler veya mırıldanarak okursa, ya da mırıldanan kişi, daha sonra bunları sesli olarak okumaya başlarsa, Ben -Ahûramazda- bu kişinin ruhunu üç defa Çinvad Köprüsü'nden cennete, en iyi yaşamın ve doğruluğun bulunduğu yere, en parlak aydınlığa ulaştırırım.”⁴²⁶

Kaynaklarda Çinvad Köprüsü'nün niteliği hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Dinkard'ın dokuzuncu kitabına göre, Çinvad Köprüsü İranvic⁴²⁷teki Daiti Nehrinin⁴²⁸ zirvesi ile Elburz⁴²⁹ dağı üzerinde kurulmuştur. Altında cehennem bulunmaktadır.

⁴²² Avesta, s. 530.

⁴²³ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 695.

⁴²⁴ Behram Frâveşi, *Cihân-ı Fraveri* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2009), s. 116.

⁴²⁵ Ehveni Veîrye, Zerdüştlüğün önemli namaz ve dualarından biridir. Bu dua, Zerdüşti inancında ruhsal arınma ve iyilik için yapılan ibadetlerin bir parçası olarak kabul edilir. .Bkz. *Avesta*, s. 480-522.

⁴²⁶ Yesna Hat 19/6.

⁴²⁷ İranvic, İranlıların kökenlerinin yaşadığı toprakların adıdır. Avesta'da "Airyena Vaeja" şeklinde geçmektedir ve Ahûra Mazda'nın yarattığı ilk toprak parçası olarak kabul edilmektedir. Rivayetlere göre, Zerdüş peygamberliği bu topraklarda verilmiştir. Bu bağlamda, İranvic, Zerdüşti inancının ve kültürünün köklerinin bulunduğu yer olarak büyük bir öneme sahiptir.

Bkz. Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 451

⁴²⁸ İranvic'te bulunan bir nehrin adıdır. Zerdüştilikte kutsal bir nehir olarak kabul edilir., Zerdüş'tün bu nehrin kenarında Ahûra Mazda ile konuştuğu yer olarak anılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Aras nehri olarak kabul etmektedirler. Bkz. *Avesta*, s. 477.

⁴²⁹ Alburz veya Elburz, İran'ın kuzeyinde yer alan ve kuzeybatıda Azerbaycan sınırından başlayarak Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca ilerleyen, doğuda ise Türkmenistan ve Afganistan sınırlarında sona eren bir dağ sırasıdır. Orta Doğu'nun en yüksek dağı olan Demavend Dağı da bu dağ sırası içindedir. Elburz Dağları, zengin doğal güzellikleri ve ekosistemi ile dikkat çekmektedir. Ayrıca, Rusya'daki Elbruz Dağı ile karıştırılmamalıdır. bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Elburz>

Ortasında cehenneme açılan kapı yer almaktadır. Ahirette tüm iyiler ve kötüler bu köprüden geçmek zorundadır. İyiler köprüden geçtiklerinde köprü genişleyecek, kötüler geçtiklerinde ise bir jiletin kenarı kadar keskin hale gelecektir.⁴³⁰ “Sirât” kelimesinin, Pehlevi dilinde “yol” anlamına gelen “sratak” kelimesinden türediği ifade edilmektedir. Çinvad, İslam geleneğindeki sırat köprüsü inancına benzetilebilir.⁴³¹

Pehlevî geleneği kaynaklarından *Minoy-i Hired* (Bilgeliliğin Ruhu) adlı eserde, Çinvad Köprüsü’nde iyilik ve kötülüğü tartan Adil Melek Raşnu’nun terazisi, doğru, kötü, efendi ve hükümdarlar da dâhil olmak üzere hiçbir tarafa ayrıcalık göstermez. Eserde bu terazinin “*bir kıl tanesi ağırlığındaki sevap ve günahı bile ayırt eder*” ifadesiyle Raşnu’nun tarafsızlığı vurgulanmaktadır.⁴³²

Avesta’da, “*Ey Mazda Ahûra! Biz gerçekten dürüstçe diyoruz ki: Kadın-erkek herkes senin hayatta en güzel eylemler olarak tanımladığın işleri yaparsa, iyi düşüncenin ışığında ona doğruluğun ödülü verilecek ve manevi egemenliğinden faydalananacaktır. Bunlara ibadetle doğruyu bulmaları için rehberlik yapacağım. Hepsinin ruhunu Çinvad Köprüsü’nden geçireceğim.*”⁴³³ ifadesiyle Çinvad köprüsünün ibadet ve doğru eylemlerle ilişkisinin nasıl kurulduğu anlatılmaktadır. Doğruluk (Âşa) üzerine olanlara köprüyü geçme vaadi verilmektedir. Ayrıca, “*Kerepa*⁴³⁴ ve *Kavîler*⁴³⁵ yapabildikleri kadar insanları kötü fiiller işlemeye zorlamaktalar. Böylece onların hayatlarını mahvetmeye çalışıyorlar. Fakat onların ruhları, Çinvad Köprüsü’ne yaklaştığında dehşete kapılacaktır. Onlar ebedi olarak cehennemde kalacaklar.”⁴³⁶ şeklindeki açıklamalar, kötü eylemlerin sonuçlarını ve bu köprünün ruhlara üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Boyce, ölümü ve onunla bağlantılı olarak Çinvad Köprüsü’nün tasvirini şu şekilde yapmaktadır:

“*İnsanın en genel ızdırabı ölümdür. Ölüm bireysel ruhları maddi dünyayı terk etmeye ve bir süre için menog (ruhsal durum) haline geri dönmeye zorlar. Zerdüş’t’e göre her ruh, bu dünyada yaptıklarına göre yargılanır. O, hem kadınların hem de erkeklerin, hem hizmetçilerin hem de efendilerin cennete ulaşmayı umabileceklerini öğretmiştir. Zerdüş’ün vahyinde, ahlaki bir yargı yeri haline gelen Çinvad Köprüsü bulunmaktadır; burada her ruh, arkasında bıraktığı yaşamda sahip olduğu güç ve zenginlikten değil, kendi etik başarılarına dayanmak zorundadır.*”

⁴³⁰ Ūşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 244-245.

⁴³¹ Frâveşi, *Cihân-ı Fraveri*, s. 117-118.

⁴³² West, “Minoy-i Hired”, blm. II. s.118.

⁴³³ Yesna Hat 46/10-11.

⁴³⁴ Zerdüştilikte düşman ve dîvleri (şeytani varlıkları) temsil eden topluluk Bkz. *Avesta*, 499.

⁴³⁵ Zerdüştilikte düşman bir hükümdarın adı. Bkz. *Avesta*, s. 498.

⁴³⁶ Yesna Hat 46/10-11.

Çinvad'ın başında Mitra, Sraosha ile birlikte adalet terazisini tutan Raşnu izedleri⁴³⁷ mahkemeye başkanlık etmektedirler. Ruhun düşünceleri, sözleri ve eylemleri bir tarafta iyi, diğer tarafta kötü olarak tartılır. Eğer iyi ameller ağır basarsa, ruh cennete layık görülür. Güzel bakire bir kız tarafından, kendi vicdanının kişileştirilmesi olan (daena) geniş köprüden geçirilerek yukarıya götürülür. Eğer terazinin kötü amellerin konulduğu tarafı sarkıyorsa, köprü keskin bıçak kenarı genişliği kadar daralır. Korkunç bir ihtiyar kadın, ruh geçmeye çalıştığında karşısına çıkarak onu kollarına alır. Onunla birlikte cehenneme, “Kötü Amaçların İkametgahı'na”⁴³⁸ dalar; burada kötü olanlar “uzun bir sefalet, karanlık, kötü gıda ve acı çığlıkların olduğu bir çağı”⁴³⁹ yaşamaktadırlar. Cehennem kavramı, Ehrimen tarafından yönetilen bir işkence yeri olarak Zerdüşt'ün adalet ihtiyacını derinden hissetmesiyle şekillenmiştir. Ayrıca, “Yanlış ve adil olanların dengelendiği birkaç ruh,”⁴⁴⁰ “Karışmışların Yeri” olan Hemestigana gider; burada, eski ölümler diyarındaki gibi, ne sevinç ne de üzüntü olmayan gri bir varoluş sürdürülmektedir.⁴⁴¹

Kişinin yaşamı boyunca geliştirdiği vicdanı ve deneyimlediği dinî inançlar, ölümünden sonra ruhunun yansıması olarak, ölümler önünde ya güzel bir bakire ya da çirkin bir cadı biçiminde kişileştirilerek, onu belirlenen sona yönlendirecektir. Bazı durumlarda, ruhu şeytanlardan koruyan iki köpek, bakirenin figürüne eşlik etmektedir. Bu durum, eski bir Ari inancının izlerini taşımaktadır. Ruh, yaşamının hesabının verildiği Mithra, Sraosha ve Raşnu isimli üç melek huzurunda bireysel yargı sürecine tabi tutulmakta ve iyi ile kötü eylemler arasında bir denge kurulmaktadır. Bu denge, mükemmel bir adalet anlayışıyla sağlanarak, nihai kararı belirlemektedir.⁴⁴²

Çinvad Köprüsü öncesinde yapılan tasvirlerde, hem iyi hem de kötü eylemleriyle ölen bireylerin köprüden önce bir engelle karşılaştıkları ifade edilmektedir. Bu engel, ölen kişilerin gözyaşlarından oluşan bir ırmak şeklindedir. Gözyaşlarından meydana gelen bu ırmak, ruhların köprüden geçişini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, Zerdüştüstîler, ölümlerin

⁴³⁷ Avesta'da Raşnu, Pehlevi dilinde “Raşn” olarak geçmektedir. Raşnu, “sakınan,” “parlaklık” ve “adil” bir şekilde hak hukuk gözetken” anlamlarına gelmektedir. Zerdüştilikte adalet tanrısı olarak kabul edilen Raşnu, kıyamet günü kurulacak mahkemenin Mihr ve Surûştan sonra üçüncü hakimi olarak görev yapacaktır. Son Zerdüştî metinlere göre, Ârdâvîrâf'ın cennet ve cehenneme yaptığı yolculuk sırasında, Çinvad köprüsünden geçtikten sonra Raşnu'yu elinde terazi ile insanların amellerini tartarken görmüştür. Avesta'da 12. Yeşt, Raşnu'ya adanmıştır ve yer kürenin her yerinde adaleti koruduğu anlatılmaktadır. Raşnu, Zerdüştî inancında adaletin ve doğruluğun sembolü olarak önemli bir figürdür, bkz.Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 582; Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 295.

⁴³⁸ Yesna Hat 46/10-11.

⁴³⁹ Yesna 31/20

⁴⁴⁰ Yesna 33/1

⁴⁴¹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 27.

⁴⁴² A. V. Williams Jackson, “The Ancient Persian Doctrine of a Future Life”, *The Biblical World* 8/2 (1896), s. 154.

ardından ağlamayı günah olarak kabul ederler. Çünkü onlara göre ağlamak ve inlemek, gözyaşı ile oluşan bu ırmağı daha da zor hale getirmektedir.⁴⁴³

Avesta'nın Yesna bölümünde, ödül, ceza, cennet ve cehennem gibi konuların yanı sıra Çinvad Köprüsü'nden de sıkça bahsedilmektedir. Kişinin iyilikleri ağır olanlar, bu köprü genişleyecek ve birey, bu sayede yukarıda bulunan ve “şarkı evi” olarak adlandırılan cennete geçiş yapabilecektir. Ancak günahları ağır olanlar için köprü, adeta bir bıçak sırtı gibi daralacak ve bu kişiler aşağıda bulunan, “yalan evi” olarak bilinen cehenneme düşeceklerdir.⁴⁴⁴ Cennete giden ruhlar, orada güzel bir kız suretinde görünen eşleriyle buluşarak ebediyen mutlu bir yaşam sürdürecektir. Zerdüştiliğe göre, yeryüzündeki her canlının ilahi âlemde bir sureti veya eşi bulunmaktadır. İnsanın semavi ve ruhani numunesi olan bu eş, ölen kişiyi karşılayacak olan “meleği”dir. Amellerine göre bu eş veya melek, ya çekici bir güzel ya da iğrenç bir varlık şeklinde tezahür etmektedir. Fravaşi öğretisi olarak bilinen bu inanca göre, maddi âlem geçicidir, asıl olan, ruhun ilahi âlemdeki eşiyle birleşmesidir. Bu birleşme sırasında herkes kırk yaşında olacak, daha az yaşamış olanlar ise on beş yaşında kabul edilecektir. Herkese kendi eşi verilecek, eşi ve çocuklarıyla sonsuza dek yaşayacaklardır. Ehrimen tarafından yönetildiğine inanılan cehennem ise bir arınma yeri olarak kabul edilmekte ve burada temizlenen ruhlar, sonunda cennete gidecektir.⁴⁴⁵

Amerikalı Dinler Tarihçisi George Foot Moore'ye (1851-1931) göre, Tanrı Ahûra Mazda'nın adil yönetimi, cezalandırma fikrini içermektedir. Bu dünyada iman sahibi olanları ve iyi işler yapanları ödüllendirirken, aynı zamanda iyilerin kötüler tarafından rahatsız edilebileceği ve zulme uğrayabileceği gerçeği de bulunmaktadır. Zerdüştilikteki beklenti ve inanç, Tanrı'nın erimiş metal çilesiyle doğru ile yanlış ayırt edeceği eskatolojik zamanın geleceği yönündedir. Bu dönemde, inananlar ile inanmayanlar arasındaki fark, Çinvad Köprüsü'ndeki adalet ile belirginleşecektir. Zerdüş'tün bahsettiği bu köprü eskatolojinin bir parçasıdır.⁴⁴⁶

Dhala'nın yorumuna göre, Zerdüş't tarafından mecazi bir dille tasvir edilen Çinvad köprüsü, bu dünyayı görünmeyen dünya ile bağlayan ve ikisini ayıran derin bir uçurumu

⁴⁴³ Hinnels, *Şinahti Esatiri İran*, s. 97.

⁴⁴⁴ Yesna 46/11.

⁴⁴⁵ Joseph Campbell, *Batı Mitolojisi/Tanrının Maskeleri 3*, çev. Kudret Emiroğlu (İmge Kitabevi Yayınları, 1995), s.180; Kıyak Abdulkadir, “Hıristiyanlıkta Eskatoloji Mitleri”, s. 193; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s.94.

⁴⁴⁶ Moore, “Zoroastrianism”, s. 195.

geçmek için bir araç görevi görmektedir. Bu köprü, ruhların yaşamları boyunca yaptıkları eylemlerin sonuçlarıyla yüzleşecekleri bir geçiş noktası olarak sembolize edilmektedir. Çinvad, hem bir sınav alanı hem de ruhların nihai yargı sürecine tabi tutulacağı bir yer olarak, Zerdüştilikte eskatolojik anlayışının önemli bir parçasını oluşturmaktadır.⁴⁴⁷

Bu mecazi anlatım, ruhların iyi ve kötü eylemlerinin değerlendirilmesi sürecinde, adaletin nasıl tecelli edeceğini ve ruhların hangi yolda ilerleyeceklerini belirleyen bir metafor olarak işlev görmektedir. Çinvad köprüsü, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin ve eylemlerin sonuçlarıyla yüzleşmelerini sağlayarak, Zerdüştiliğin adalet anlayışını ve ruhsal gelişim sürecini derinlemesine yansıtmaktadır.

Zerdüştilikte Ahûra Mazda'nın adil yönetimi, ruhların yaşamları boyunca yaptıkları eylemlerin sonuçlarıyla yüzleşecekleri Çinvad köprüsü aracılığıyla somutlaşmakta ve bu köprü, inananlar ile inanmayanlar arasındaki ayrımı belirleyen eskatolojik bir sınav alanı olarak işlev görmektedir.

3.2.6.Ahirette Ödül ve Ceza

Dünya malının insanlık arasında eşitsiz dağılımı, fırsat eşitsizlikleri ve hak etmeyenlerin yaşadığı acılar, bireyleri tarih boyunca derin düşüncelere yöneltmiştir. Bu durum, haksızlıkların düzeltileceği ve ihlal edilen doğruluğun kefaretinin ödeneceği varsayımını ve beklentisini doğurmuştur. Dünyanın düzeni mükemmel olmaktan uzaktır. Ancak, adaletin ilahi düzene uygun olarak uygulanacağına dair inanç, sıkıntı çekenlere zihinsel huzur sunmakta ve bireylere hak ettiklerini alacakları umudunu aşılarmaktadır. Bu umut, bireylerin hayatına anlam katarken, Tanrı'nın iyiliğine dair güçlü bir inanç oluşturmaktadır. Dünyadaki sefalet dolu hayatın, cennetteki mutlu bir hayatın habercisi olduğuna inanılmaktadır. Cennetteki mükâfat umudu, dünyadaki hayatın teselli getirmediği durumlarda bireyi rahatlatmaktadır. Öteki dünyada cezalandırılma korkusu, birçok kötü kişi üzerinde caydırıcı bir etki yaratmaktadır.⁴⁴⁸

Araştırmalar, yeryüzünde ahiret kavramını tam anlamıyla içeren ilk metinler, Avesta'nın en eski metinleri olan Gâtha'lara dayandırılmaktadır. Gâtha'lar, ahiret mutluluğu inancını ve ölüm sonrası ödül ile ceza kavramlarını kapsamlı bir şekilde ifade eden ilk yazılı metinler olarak kabul edilmektedir. Bu metinler, Zerdüştiliğin eskatolojik

⁴⁴⁷ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s. 104.

⁴⁴⁸ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism* (1938), s. 100-101.

düşüncesinin temelini oluşturmakta ve ahiret inancının gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.⁴⁴⁹ Eliade, Zerdüş'tün ahiret kavramını daha ileriye taşıyarak yargılama, ceza ve ödül gibi unsurlarla zenginleştirdiğini öne sürmektedir.⁴⁵⁰

Zerdüş'teolojisinde ahiret algısı Zerdüş'tilikteki iyi ve kötü kavramları üzerine kurulmuştur. Zerdüş'tiler, dünyada doğru eylemlerde bulunan kişilerin ruhlarının ahirette ödüllendirileceğine, kötü eylemlerde bulunanların ruhlarının ise cezalandırılacağına inanmaktadır.⁴⁵¹ Bu inanç, ahlaki davranışların ve bireysel sorumluluğun önemini vurgulayarak, insanların yaşamları boyunca etik bir çerçeve içinde hareket etmelerini teşvik etmektedir. Ölümünden sonraki ceza ile ilgili Zerdüş'ti kaynaklarda ifadesini bulan iki temel tutum vardır. Birine göre, kötüler sonsuza dek lanetlenecek ya da tamamen yok edilecektir. Diğerine göre ise kötüler günahlarından arınacak ve böylece temizlenerek dünyanın sonundaki sevinçlere doğrularla birlikte katılacaklardır.⁴⁵² Boyce'ye göre kötülük için yıkım doktrini ve adil bir dünya özlemi fikrinden dolayı birincisi Zerdüş'tün gerçek orijinal düşüncesini temsil etmektedir.⁴⁵³ Bu, Zerdüş'tiliğin temel ilkelerinden biri olan adaletin sağlanması ve kötülüğün ortadan kaldırılması arzusunu yansıtmaktadır.

Pehlevî metinlerde, *Dadestan-i Denig'de* öte dünyada verilecek ödüllerle ilgili olarak, iyi insanların dünya hayatında gerçekleştirdikleri güzel davranışların kıyamete kadar saklandığı, cennete ya da ona bitişik bir göksel yerin varlığına inanılmaktadır. Pehlevî döneminin başlarında yapılan Avesta çevirilerinde, “Misvana Gata” teriminin “Sonsuz Kazanç Yeri” ile eşleştirilerek göksel bir hazine mekânı olarak tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca, *Dadestan-ı Denig'de* ruhu mutlu eden ilahi ödüllerin buradan dağıtıldığı ifade edilmektedir. Bu inanç, Zerdüş'tiliğin ahlaki değerler ve ödül anlayışını derinlemesine yansıtan önemli bir unsurdur.⁴⁵⁴

Zerdüş'tiliğe göre Tanrı, evreni maddi ve manevi iki boyutla yaratmıştır. Bu iki boyut, birbirleriyle etkileşim içinde ve birlikte çalışmaktadır. Maddi boyut, nesnelere sahip olup düzenli bir hareket sergilerken, manevi boyut, salt bir varlık olarak hacim ve boyut gibi özelliklere sahip değildir. Bu bağlamda, dünya maddi alanı, ahiret ise manevi alanı

⁴⁴⁹ Shaul Shaked, “Eschatology i. In Zoroastrianism and Zoroastrian Influence

⁴⁵⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. I, s. 384.

⁴⁵¹ A. V. Williams Jackson, “The Ancient Persian Doctrine of a Future Life” s. 149-50.

⁴⁵² Shaked, *Dualism In Transformation*, s. 39.

⁴⁵³ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c.1, s. 244.

⁴⁵⁴ Manushchihri-i Goshnajaman, “Dadestan-i Denig” , blm.26. s .3

temsil etmektedir.⁴⁵⁵ Zerdüşti din adamı E. Hurşıdyan'a göre, manevi alemden bahseden ilk peygamber Zerdüş'tür.⁴⁵⁶

Zerdüş'tün, Avesta'daki şu sözleri aynı zamanda Ahûra Mazda'nın rehberliğine olan inancı pekiştirmektedir:

“Ey Mazda Ahûra! İyi düşünce ile sana yöneliyorum. Din bilginlerine ferahlık ve sevinç bahşeden, doğruluktan kaynaklanan maddi-manevi iki âlemin mükâfatını bana nasip et.” şeklinde dua etmektedir. Bu bağlamda, *“Gerçekten en büyük mükâfat, maddi ve manevi hayatta bize mutlu bir yaşam sunacak olan Ahûra Mazda'ya ait doğru yolu bulma konusunda rehberlik yapana verilecektir. Ey Mazda! Sana gönül verenler, iyi ve kutsal bilgi ışığında sana bağlanacaklardır.”*⁴⁵⁷

Zerdüştilikte Sasanî dinî edebiyatına kadar çeşitli şekillerde öte dünya kavramları, cennet ve cehennem gibi unsurlar üzerinde durulmuştur. Zend metinleri arasında yer alan *Ardâvîrâfname*, cennet, cehennem ve âraf (Hemîstegan) konularında detaylı aktarımlar yapmaktadır.⁴⁵⁸ Zerdüşti ahlak ilkelerine göre, bu dünyada hayatını tamamlayan bireylerin öte dünyada alacakları ödül ve ceza, onların eylemlerine ve yaşam tarzlarına bağlı olarak belirlenmektedir. Bu inanç, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin ve eylemlerin sonuçlarının, ruhsal varoluşlarının devamında nasıl bir etki yaratacağını vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Zerdüştilikteki ahlaki davranışlar ve iyi eylemler, öte dünyadaki kaderi belirleyen önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Zerdüştiliğe göre, ahiretteki ödül ve cezanın ne olduğunu anlamak için öncelikle yaratılanların yaratılış gayesinin bilinmesi gerekmektedir.

Zerdüşti teolojiye göre, Tanrı Ahûra Mazda, özünde bulunan ve tüm yaratılıшта ortaya koyduğu bir yasaya göre her şeyi yaratmıştır. Zerdüş, yaratılışı yöneten bu doğal kanunu “Âşa” veya “hakikat/gerçek” olarak adlandırır. Bu sonsuz ve sabit kanun, Tanrı'nın yaratılıştaki iradesi veya yaratılış sistemi olarak da tanımlanabilir. Ahûra Mazda'nın doğasında bulunan doğruluğun, hakikatin tüm yaratılanlara sirayet etmesi, Âşa yasasının temelini oluşturur.⁴⁵⁹ Avesta'da Âşa yasasıyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *“...İyi düşünceye yardım etmesi ve gözcülük yapması için doğruyu aklıyla yaratan O'dur...”*⁴⁶⁰ ve *“Ey Mazda! Sen gerçekten iyi düşüncenin ve bilgeliğin yaratıcısısın.”*⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Erdeşir Hurşıdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt* (İntişarat-ı Fraveher, 2008), s.137.

⁴⁵⁶ Hurşıdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s.132.

⁴⁵⁷ Yesna 43/3.

⁴⁵⁸ Alıcı, “Mecusilik”, s. 262.

⁴⁵⁹ Hüdâdad Hâncerî, *Bîneş Zerteşt* (Tahran: Pejehende, 1380), s. 56.

⁴⁶⁰ Yesna Hât 31/7.

Âşa kanununa göre, insan, diğer varlıklardan farklı olarak düşünme yeteneğiyle yaratılmıştır. İnsan olmanın ölçütü, düşünce ve bilgiye sahip olmaktır. Bu iki özellik, Ahûra Mazda'nın bir bakıma veraset sistemi gibi insanlara aktardığı yaratılıştaki ayrıcalıklardır.⁴⁶² Düşünme yeteneği, insana seçme yeteneğini de vermiştir. Âşa kanununa göre, insan yaratılırken özgür düşünme ve seçebilme esasına göre şekillenmiştir. İnsanın öte dünyadaki durumu, bu dünyadaki seçimlerine göre belirlenecektir.⁴⁶³ İnsanın iyiyi veya kötüyü seçme özgürlüğüne sahip olması *Avesta*'da şöyle ifade edilmektedir: "...insanı ister hakkın, ister yalanın peşinden gitmekte özgür kılan sensin..."⁴⁶⁴ Özgürlük ve takdir yetkisi, beraberinde sorumluluk getirmektedir. İnsanın kaderi kendi elindedir. Kişinin cennet veya cehennem yolculuğu, davranışlarına bağlıdır. Kısaca, kişi kaderini belirler.⁴⁶⁵ *Avesta*'da ödül veya cezanın, kişinin seçtiği tarafa göre belirleneceği ifade edilmektedir: "...Hakka yönelen aydınlığa ve mutluluğa, yalana yönelen ise karanlık ve keder içinde yaşar..."⁴⁶⁶ Âşa kanununa göre, öte dünyada insan davranışlarının tamamı kendisine geri döner. Bu davranışlar, cennet ve cehennem için belirleyici olur.

Pehlevi dinî metinlere göre, Zerdüşî ahiret inancında ödül ve ceza, hem ölümün hemen ardından hem de Tanrı Ahûra Mazda'nın kötülük ile yapacağı kozmik mücadele sonunda galibiyetini ilan etmesinden sonra iki kez verilecektir. Zerdüş'tün soyundan gelen kurtarıcılar (Soşyântlar) kötülükle olan mücadelesinin ardından, dünyadaki bütün ölümlerin ruhları tekrar dirilerek ete kemiğe bürünecektir. Bu dönemde, yeniden yargılama gerçekleşecek ve kişilerin nihai durumları belli olacaktır.⁴⁶⁷ İlk yargılama, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları eylemlere dayalı olarak, ruhlarının durumunu belirleyecek, onları cennet veya cehenneme yönlendirecektir. İkinci yargılama ise, kozmik mücadelenin sonunda, tüm insanlığın ve ruhların nihai durumunu belirleyecek olan büyük bir yargı sürecidir. **Bu süreç**, Zerdüşî inancında adaletin tecelli etmesi ve evrensel düzenin sağlanması açısından kritik bir öneme sahiptir. Ahûra Mazda'nın galibiyetiyle birlikte, kötülüğün ortadan kaldırılması ve tüm ruhların yeniden dirilmesi, Zerdüşîlikte eskatolojik anlayışının temel taşlarını oluşturmaktadır.

⁴⁶¹ Yesna Hât 47/3.

⁴⁶² Hâncerî, *Bîneş Zerteşt*, s. 57.

⁴⁶³ Hâncerî, *Bîneş Zerteşt*, s. 58.

⁴⁶⁴ Yesna Hât 31/9.

⁴⁶⁵ Hâncerî, *Bîneş Zerteşt*, s. 59.

⁴⁶⁶ Yesna Hât 31/20.

⁴⁶⁷ Süleyman Sayar Nevfel Akyar, "Zerdüşî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), s. 69.

Ahiret, Zerdüştilikte en başından beri büyük bir önem taşımıştır. Yaklaşan kriz, kötülüğün tüm güçlerinin (Yalan, Druğ) adaletin (Âşa) eline teslim edileceği, tüm ordularının yenilip paramparça edileceği, erimiş metal çilesinin Tanrı'nın hizmetkârlarını birbirinden ayıracağı büyük yargı günü, Tanrı ve Divlere tapanlar için Gâtha'lar'daki egemen fikirlerden biridir. Zerdüş, sadece iki tür insan tanır: kendisinden yana olanlar ve ona karşı olanlar. Başka bir ifade ile, hakikatin ve doğrunun yanında olanlar Tanrı'nın; onlara karşı olanlar ise divlerin müttefikleridir. Bu farklı karakterler, onların farklı kaderlerine karşılık gelir. Zerdüş'ün cennet ve cehennemi, öncelikle cezalandırma alanları değil, Tanrı'nın ve şeytanın yerleri olarak düşünülür. Her insan, Tanrıya ya da Ehrimen'e hizmet etmeyi seçtiği için kendi yerine gider. Bu seçim, onlara ayırt edici karakterlerini veren unsurdur. Öte yandan, ahlaki bölünme çizgisi doğal dünyanın içinden geçtiğinden, bitki ve hayvan krallıkları bile Ahûra Mazda ile Ehrimen arasında bölündüğünden, düalizmin bu şekilde sertleşmesi, iyiliğin kötülük üzerindeki nihai zaferini her alanda hayati bir inanç maddesi haline getirmiştir. Zerdüştilikteki düalizm inancındaki bu iki husus, bireysel cezalandırma ve kötülüklerin sonu, Gâtha'ların aktarımı ile büyük bir yargılama eyleminde son bulacaktır. Zerdüş eskatolojisinde, ruh ölümle birlikte hemen ödülüne ya da cezasına gider. Belirlenen zaman tamamlandığında beden, ölümden dirilecek ve son yargı gerçekleşecektir.⁴⁶⁸

Zerdüş'ün Gâtha'lar'ında öte dünyada ödül ve ceza doktrini, etik öğretilerin ana temasını oluşturmaktadır. “*İyiler mükâfatlandırılacak kötüler ise cezalandırılacaktır...*”⁴⁶⁹ Kötülerin ödülü cehennemdir. İyilerin ödülü ise cennettir Avesta'da ceza ve ödül konusunda Gâtha'larda şu ifadeler geçmektedir: “*Bundan sonra yalancılar yenilecek ve bozguna uğrayacaklardır. İyiliğin ne olduğunu bilenler isteklerine kavuşacak, iyi düşüncenin, Mazda'nın ve doğruluğun cennetine doğru yola koyulacaklardır.*”⁴⁷⁰

Bu ifade, Zerdüştilikte ahlaki ve eskatolojik anlayışını özetleyen önemli bir mesaj taşımaktadır. Burada, yalancıların ve kötülük yapanların nihai olarak yenileceği ve adaletin sağlanacağı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, iyiliği ve doğruyu bilenlerin, bu bilgi ve erdem sayesinde cennete ulaşacakları belirtilmektedir. Bu bağlamda, “yalancılar” ifadesi, kötü niyetli ve yanlış yolda giden bireyleri temsil ederken, “iyiliğin ne olduğunu bilenler” ifadesi, doğru düşünce ve eylemlerle Tanrı Ahûra Mazda'nın iradesine uygun bir yaşam

⁴⁶⁸ Moore, “Zoroastrianism”, s. 219.

⁴⁶⁹ Yesna Hât 43/4,5.

⁴⁷⁰ Yesna Hât 30/10.

sürenleri ifade eder. Bu öğreti, Zerdüştiliğin temel ilkelerinden biri olan iyilik ve doğruluğun, nihayetinde ödüllendirileceği inancını pekiştirmektedir.

“*Ey Ahûra! Her şeyi sana soruyorum: Gerçekten insanların geçmişte ve gelecekteki amellerinin sonuçları ne olacak? Doğruların ve yalancıların yaşam defterinde ne yazılacak? Ey Mazda! Bunların hepsi kıyamet günü nasıl olacak?*”⁴⁷¹ Burada, bir bireyin Tanrı Ahûra Mazda'ya yönelttiği sorular, insanlığın eylemlerinin sonuçları ve bu sonuçların kıyamet günü nasıl ortaya çıkacağına dair bir merak ve endişeyi dile getirmektedir. “*Gerçekten insanların geçmişte ve gelecekteki amellerinin sonuçları ne olacak?*” sorusu, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları eylemlerin, hem bu dünyada hem de öte dünyada nasıl bir etki yaratacağını sorgulamaktadır. “*Doğruların ve yalancıların yaşam defterinde ne yazılacak?*” ifadesi, insanların eylemlerinin kaydedildiği ve değerlendirildiği bir sistemin varlığını ima etmektedir. Son olarak, “*Bunların hepsi kıyamet günü nasıl olacak?*” sorusu, eskatolojik bir merak taşır ve kıyamet gününde gerçekleşecek büyük yargı ve adaletin sağlanması sürecine dair bir beklentiyi ifade etmektedir

“*Doğruların izinde gidenin gelecekteki yeri aydınlık âlemi olacaktır. Fakat kalıcı, ebedi karanlık, körlük, inlemek gerçekten din ve yanlış davranışlarının akıbetlerini kötüye götürdüğü yalancıların sonucu olacaktır.*”⁴⁷² Bu ifade, Zerdüştiliğin eskatolojik anlayışını net bir şekilde ortaya koymaktadır. “*Doğruların izinde gidenin gelecekteki yeri aydınlık âlemi olacaktır*” ifadesi, doğru ve erdemli bir yaşam süren bireylerin, ahiret hayatında aydınlık ve mutluluk dolu bir varoluşa ulaşacaklarını vurgular. Öte yandan, “*kalıcı, ebedi karanlık, körlük, inlemek gerçekten din ve yanlış davranışlarının akıbetlerini kötüye götürdüğü yalancıların sonu olacaktır*” ifadesi, kötü niyetli ve yanlış yolda gidenlerin, ahiret hayatında karşılaşacakları olumsuz sonuçları açıkça belirtmektedir.

Tüm doğru olanların kurtuluşu için Avesta’da geçen: “*Geçmişte ve gelecekteki bütün erdemli kişilerin kurtuluşlarını Ahûra Mazda istemektedir. Doğruların ruhları ebediliğe ve muratlarına ulaşacaklardır. Yalancıların ruhları ise gerçekten sürekli azap içinde olacaktır. Bu kanunu, Ahûra Mazda manevi gücüyle belirlemiştir.*”⁴⁷³ Bu ifade, Ahûra Mazda'nın adalet anlayışını açıkça ortaya koymaktadır. “*Geçmişte ve gelecekteki bütün erdemli kişilerin kurtuluşlarını Ahûra Mazda istemektedir*” ifadesi, Tanrı'nın

⁴⁷¹ Yesna Hât 31/14.

⁴⁷² Yesna Hât 31/14.

⁴⁷³ Yesna Hât 45/7.

erdemli olanları koruma ve kurtarma arzusunu vurgular. “*Doğruların ruhları ebediliğe ve muratlarına ulaşacaklardır*” kısmı, doğru ve erdemli bir yaşam süren bireylerin, ahiret hayatında ödüllendirileceğini ve nihai hedeflerine ulaşacaklarını belirtmektedir. Bu, Zerdüştiliğin eskatolojik perspektifinin bir parçasıdır. “*Bu kanunu, Ahûra Mazda manevi gücüyle belirlemiştir*” ifadesi, Tanrı'nın adaletinin ve iradesinin kesinliğini vurgular. Ahûra Mazda'nın manevi gücü, evrensel düzenin sağlanmasında ve bireylerin eylemlerinin sonuçlarının belirlenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Zerdüştiliğin ahlaki ve eskatolojik öğretilerinin derinliğini ve bireylerin Tanrı ile olan ilişkisini sorgulama arzusunu yansıtmaktadır.

Ahûra Mazda'nın, manevi egemenliği aracılığıyla insanların eylemlerine göre ödüllendirme ve cezalandırma yetkisi Avesta'da şöyle geçmektedir: “*Ahûra Mazda, manevi egemenliğin gücüyle maddi hayatın sonunda emirlerini yerine getirenlere daha iyisini, dünyanın bayındır olması için gayret göstermeyene daha kötüsünü verir.*”⁴⁷⁴ Bu ifade, Zerdüştiliğin ahlaki ve eskatolojik anlayışını derinlemesine yansıtan önemli bir mesaj taşımaktadır. “*Ahûra Mazda, manevi egemenliğin gücüyle maddi hayatın sonunda emirlerini yerine getirenlere daha iyisini verir*” ifadesi, Tanrı'nın iradesine uygun bir yaşam süren bireylerin, ahiret hayatında ödüllendirileceğini vurgular. Öte yandan, “*dünyanın bayındır olması için gayret göstermeyene daha kötüsünü verir*” kısmı, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin ve çabaların sonuçlarının önemini belirtir. Tanrı, bireylerin eylemlerini değerlendirirken, onların dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek için gösterdikleri çabaları da göz önünde bulundurur.

Gâtha'larda öte dünyadaki ödül ve cezaların genellikle bir arada anılması, Zerdüştilikte ahlaki ve eskatolojik anlayışının derinliğini gösterir. “*Azap ve zarar yalancı; mutluluk ve fayda doğru kişi içindir*” ifadesi, Zerdüştiliğin temel ilkelerinden birini özetlemektedir. Bireylerin eylemleri ve seçimleri, sonuçlarıyla birlikte değerlendirilecektir. Gâtha'larda yer alan bu öğretiler, Zerdüştiliğin ahlaki ve eskatolojik anlayışının temelini oluşturur ve bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin sonuçlarının, hem bu dünyada hem de öte dünyada nasıl bir etki yaratacağını vurgular.

Zerdüştilik teolojisinde öte dünya hayatında, akıl hastaları ve çocuklar bu dünyada yaptıklarından sorumlu tutulmazlar. onların yaptıklarından ebeveynleri sorumlu tutulacaklar. Zihinsel olarak sağlıklı olmayanlar ve çocuklar cennete girmeye hak

⁴⁷⁴ Yesna Hât 51/6.

kazanmış sayılırlar. Ancak Pehlevi metinlerinin başka bir bölümünde ayrıca çocukların ebeveynleri cennete giderse çocuklar da cennette, cehenneme giderse çocukları da cehenneme gideceklerini belirtmektedir. Dolayısıyla çocuklar ebeveynlere eşlik ederler. Kötü ebeveynleriyle cehenneme giren çocuklar, akrabaları tarafından **Suruş**⁴⁷⁵ onuruna uygun törenler yapılırsa onlardan ayrılır ve ardından cennete gidebilirler.⁴⁷⁶

Eskatolojik betimlemelere göre, ödül ve ceza iki şekilde tahsis edilmektedir. Birincisinde ilahi yargıçlar tarafından varılan bir hükümle veya kişinin liyakatinin, çile tipi bir yargıyla otomatik olarak belirlenmesiyle belirlenir. Her durumda, eskatolojik durum, kişinin değerinin yansımaları oluşturur. Kişinin hayattayken onun sorumluluğunda olanın ölümünden sonra artık onun elinde olmaması anlamına gelir. Yargı ve hüküm fikri, eskatolojik anlatı boyunca hem birey hem de kolektif bir bütün olarak insanlık açısından çeşitli şekillerde ortaya çıkar. Adaletin yerine getirildiğini, iyilerin ödüllendirildiğini ve kötülerin eylemleri için cezalandırıldığını görmenin verdiği tatminin ötesinde, dünyanın sonunda Ahûra Mazda davasının haklı çıkarıldığı aşama olduğuna dair daha genel bir görüş vardır. Ehrimen'in kendi dışındaki bir alanı işgal etmesiyle kozmik düzende meydana gelen bozulma, nihai olarak ortadan kaldırılır. Hiçbir kötülüğün müdahale edemeyeceği yeni bir varoluş dünyası biçimine dönüşür. Bu açıdan bakıldığında, insan ne kadar önemli olursa olsun, yüce güçlerin elinde bir araçtır. İnsanların eylemleri, bu kozmik düzenin bir parçası olarak, nihai adaletin sağlanmasında ve evrensel düzenin yeniden tesis edilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, Zerdüştilikte bireylerin seçimleri ve eylemleri, hem kişisel hem de kozmik düzeyde büyük bir öneme sahiptir.⁴⁷⁷

Zerdüştilikte ölüm sonrasında ruhun alacağı ödül ve çekeceği ceza kişinin dünyada yaptıklarının karşılığı olacak ve kişinin alacağı ceza veya ödül ona göre belirlenecektir. Bu anlayışa göre, kişinin yaşamı boyunca yaptığı iyi veya kötü davranışlar, ölüm sonrası hayatındaki durumunu belirleyecektir. Zerdüştilikte ölüm sonrası ruhun alacağı ödül ve ceza, bireyin dünyadaki eylemlerinin bir yansıması olarak belirlenmekte ve bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin önemini vurgulamaktadır.

⁴⁷⁵ Suruş, işitmek ve duymak anlamına gelmektedir. Tanrı'nın sözlerini işiten ve bunlara göre hareket etmek anlamı kastedilmektedir. Önemli îzedlerden biridir. Ahûra Mazda'nın emirlerine kulak vermenin sembolüdür. Kıyamet gününde insanların eylemlerini değerlendirme görevi bulunmaktadır. Devamlı uyanıktır. Tüm varlıkları korur. Divler ile mücadele eder. Bkz. Sular. *Avesta*, s.513

⁴⁷⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XLIV. s. 412-413.

⁴⁷⁷ Shaked, "Encyclopaedia Iranica", c. VIII, s. 565-569.

3.2.7.Cennet

Cennet, Zerdüştilikte ahlaki ve eskatolojik anlayışın merkezinde yer alan temel bir kavramdır. Cennet, Ahûra Mazda'nın iradesine uygun bir yaşam süren bireylerin ruhlarının ödüllendirildiği, ebedi mutluluğun ve huzurun bulunduğu bir alan olarak tanımlanmaktadır.

Avesta'da "Vahiste anhu," Pehlevi kaynaklarda "vehest," ve Farsçada "beheşt" olarak isimlendirilen cennet, anlam olarak "en iyi yaşam" veya "en iyi dünya" anlamına gelmektedir.⁴⁷⁸ Zerdüştilikte "güzel düşünce," "güzel konuşma," ve "güzel iş" temel felsefi doğrultusunda yaşayan bireylerin öte dünyada alacağı ödül, cennet tasavvuru ile ifade edilmektedir. Avesta ve sonraki Pehlevi metinlerinde cennet, çeşitli tanımlamalarla betimlenmektedir. Bu tanımlamalar arasında "iyi yaşam," "en iyi dünya," "iyilerin yurdu," "iyi düşünce, en iyi düşünce veya iyi zihnin meskeni," "ebedi ışık," "şarkı evi," "mutlu garotman," ve "iyi düşünce krallığı" gibi ifadeler yer almaktadır.⁴⁷⁹

Zerdüşt teolojisine göre cennet katmanlardan oluşmaktadır.⁴⁸⁰ Pehlevi metinler, cenneti dört ayrı katmana konumlandırmaktadır. Bu katmanlar, ışığa yakın ve göklerde yer almaktadır. Cennetin ilk katmanı, yıldızlar bölgesinden ay bölgesine, ikinci katmanı, ay bölgesinden güneş bölgesine geçerken, üçüncü katmanı ise güneş bölgesinden Garotman bölgesine kadar devam etmektedir. Garotman, Zerdüştilikte en yüksek ve en iyi varlık olarak tanımlandığı Ahûra Mazda'nın sonsuz ışığında bulunan cennet katmanıdır. Bu katman, ruhların en yüksek mutluluğa ve aydınlığa ulaşacakları yer olarak kabul edilmektedir.⁴⁸¹ Ahûra Mazda, göksel ordusu ve dürüst olanların ruhlarıyla Garotman krallığında yaşamaktadır. Ahûra Mazda, Zerdüşt'e misyonunda yardım edenleri, Kral Viştaspa'yı ve inancın diğer dostlarını kıyamet gününde burada karşılayacaktır.⁴⁸²

Zerdüştilikte bu dört katman, bireylerin ruhsal yolculuklarında ilerlemelerini ve erdemli yaşamın önemini vurgulayan bir yapı sunmaktadır. Her katman, ruhsal gelişim ve aydınlanma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilirken, Garotman, bu yolculuğun nihai hedefi ve en yüksek ödülü olarak değerlendirilmektedir

⁴⁷⁸ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s.462.

⁴⁷⁹ A.V. Williams Jackson, "The Ancient Persian Doctrine of a Future Life." 8/2 (1893), s.155; Moulton Moulton, James Hope, "The Zoroastrian Conception of a Future Life", *Journal of The Transactions of the Victoria Institute* 47 (1915), 245., Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s.463.

⁴⁸⁰ Destur Hurşidabad, *Danestniha-i Âyin-i Zerteşti* (Tahran: Sazman-ı Çap-e Hacı, 1358), s.36.

⁴⁸¹ *Menog-i Khrad*, c. 24, blm. 7.1-2; Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XLIV. s. 415.

⁴⁸² Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s.104.

Cennet ölümden sonra iyilerin yurduudur. Maddi dünyada iyiler ile kötüler arasında var olan keskin karşıtlık, manevi dünyada karşılığını bulur. Bu dünyadaki iyiler, kötülük dünyasına ait olan tortuların aksine, doğruluk dünyasını oluşturmaktadırlar. Cennet dindar ruhlar için ayrılmış yerdir.⁴⁸³ Zerdüş, tüm zamanların sadıklarının cennete kabul edileceğine dair bir söz vermiştir. Bu vaad, Avesta’da şu şekilde ifade edilmektedir: *“Zerdüş’tün Magalara⁴⁸⁴ verdiği müjde, Garotman cennetine girilmesidir. Orası Ahûra Mazda’nın cennetinin başlangıcıdır. Bu kurtuluşu iyi düşüncenin ışığında ve doğruluğun bir nimeti olarak size sunuyorum.”*⁴⁸⁵ Zerdüş’tün bu müjdesi, iyi düşüncenin ve doğruluğun önemini vurgulamaktadır. Bireylerin yaşamları boyunca sergiledikleri erdemli davranışların, nihai ödülleri olan cennete girmeleriyle sonuçlanacağını ifade etmektedir..

Cennet ve cehennem kavramları bugünkü Farsça’da da kullanılmaktadır. Beheşt (cennet), orijinal olarak en iyi anlamına gelirken, cehennem, (duzakh) sefil bir varoluşu ifade etmektedir. Daha da tipik olarak, cennet Avesta’da “şarkı evi”; cehennem “yalan evi” olarak tanımlanmaktadır. Zerdüşlük, cennet sevinçleri fiziksel terimlerle tanımlamaktan ziyade, ruhsal ve manevi bir deneyim olarak ele alınmaktadır. İyi olanlar, ebedi yaşama ulaşacak ve bu süreçte onlara her türlü kolaylık sağlanacaktır. Bu bireyler çeşitli nimetlerle ödüllendirilecek, ölümsüzlükle donatılacaklardır. Bu nimetler, Tanrı’nın sadık kullarına verdiği en büyük armağanlar olarak kabul edilmektedir.⁴⁸⁶

Cennet, Gâtha’lar’da çeşitli şekillerde betimlenmektedir. Bu betimlemeler, cennetin ruhsal ve manevi boyutunu vurgularken, aynı zamanda bireylerin yaşamları boyunca sergiledikleri erdemlerin sonuçlarını da yansıtmaktadır. Örneğin, *“... Cennetin nimetlerinden sayılan ateşten yükselen güzel kokuyu⁴⁸⁷...”* ifadesi, cennetin ruhsal zenginliğini ve manevi tatmini simgelemektedir. Ayrıca, *“... Ey Şifa Veren Hom⁴⁸⁸! Doğruların alacakları en iyi ödül -her türden huzur veren aydınlık Cenneti- (bana) nasip*

⁴⁸³ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s. 103.

⁴⁸⁴ Zerdüş’tün cemaatine ve onun yardımcıları için kullanılan bir ifadedir. Asıl görevlerinin cemaat toplantılarında Gâthaları okumaktır.. Bu uygulama zamanla, Gâthaların okunduğu yerin ismiyle anılmaya başlamıştır. Bkz. *Avesta*, s. 502.

⁴⁸⁵ Yesna Hât 52/15.

⁴⁸⁶ R. C, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s. 56-57.

⁴⁸⁷ Yesna Hât 4/1.

⁴⁸⁸ Hom, kutsal kabul edilen bir bitkinin adıdır. Şırasından dinî törenler için içecek hazırlanır. Şifa verici olduğuna inanılmaktadır. Zamanla tanrısal bir varlığa dönüşmüştür. O’na dualar edilmektedir. Ondan kızlar için eşler, kadınlara çocuk vermesi için dua edilmiştir. Bkz. Sular. *Avesta*, s.495

et”⁴⁸⁹ ifadesi, cennetin aydınlık ve huzur dolu bir varoluş hali olarak tasvir edildiğini göstermektedir.

Gâtha’lardaki cennet algısı, sonraki metinlerdeki tasvirlerden farklılık göstermektedir. Gâtha’lara göre, maddi ve manevi dünya birbirini tamamlayıcı bir ilişkiye sahiptir. Maddi kavramlar, iyi amaçlar için kullanıldığında doğruya hizmet edebilir. Çünkü Yesna Hât 32’nin 6. bendinde kötüler hakkında, “... *Ey Ahûra! Sen her şeyi bilirsin, onun hangi cezaya layık olduğunu takdir edersin... Senin emrin ve Aşâ öğretisi, manevi egemenliğin buna uygun bir karşılık verecektir*” ifadesi mevcut olup, burada Ahûra’nın bilgelik ve adalet anlayışına vurgu yapılmaktadır. Zerdüş’t’e göre, maddi dünyada gerçekleştirilen doğruların ödülü manevi âlemde bulunmaktadır. Cennet, burada maddi bir varlık değil, manevi bir iyi var oluş hali olarak tanımlanmaktadır. Yesna Hât 30’un 4. bendinde, “... *Doğruluğun takipçileri iyi düşüncenin zirvesine, arzularına uyanlar ise yalanın doruğuna ulaşacaklar*” şeklinde bir ifade cennetin ruhsal boyutunu vurgulamaktadır.⁴⁹⁰

Zerdüş’t, Mazda Krallığı’nda kutsanmış varoluşun uzun bir hayatı için dua eder ve ruhunun mutluluğa eriştirecek yolu bilmek ister.⁴⁹¹ “*İyiler, yeryüzünde arkalarında iyi bir isim ve şöhret bırakır ve doğruluğun meskeninde cennete ulaşırlar.*”⁴⁹² Gâtha’larda, cennete ulaşanlara verilecek ödüller detaylı bir şekilde sıralanmaktadır: “*Kutsanmış olanlar şimdi mutluluğa girerler. Dindar ruhlara Ahûra Mazda, iyiliklerinin kazandığı iyi ödülü verir*”⁴⁹³ “*Cennetin meyvesi onlara aittir.*”⁴⁹⁴; “*Orada dürüstler, ölümsüzlükle mutluluğun tadını çıkarırlar.*”⁴⁹⁵; *Cennetteki kutsanmış olanların hiçbir kederi yoktur; sefaletin asla takip etmediği “kalıcı mutluluklara sahip olurlar.*”⁴⁹⁶ Zerdüş’tiliğe göre, dünyevi mutluluk geçicidir. İnsan kendisini en güvende hissettiği anda sefaletle yer değiştirebilir. Yaşam sevinci, her an geçici bir üzüntü bulutuyla gölgelenebilir. Ancak göksel mutluluk kalıcıdır, sonu yoktur ve beraberinde acı yoktur. Zerdüş’t’e göre, bu, Ahûra

⁴⁸⁹ Yesna Hât 11/10.

⁴⁹⁰ Nevfel Akyar, “Zerdüş’tî Kutsal Metinlerinde Ahiret”, s. 73.

⁴⁹¹ Yesna Hât 43/1-3.

⁴⁹² Yesna Hât 30/10.

⁴⁹³ Yesna Hât 30/11, 43/.

⁴⁹⁴ Yesna Hât 46/9.

⁴⁹⁵ Yena Hât 43/7, 51/8,9.

⁴⁹⁶ Yesna Hât 28/8.

Mazda'nın mükemmel dininin sadık takipçileri olan herkese “...sonsuz dek vereceği en büyük yaşam nimetidir...”⁴⁹⁷

Gâtha'larda cennet ve cehennem kavramları geçmesine rağmen Zerdüştilerin algılarına göre bu yerler maddi karşılığı olmayan manevi konumlardır. Zerdüştilere göre dünyadaki amellerin karşılığını görecektir olan unsur ruhtur. Beden ölüm ile birlikte yok olur bundan dolayı cennet ve cehennem manevi konumlardır.⁴⁹⁸

MS IX. yüzyıla ait olan Pehlevi eseri, *Dadestan-i Denig*'de cennetin mahiyeti, oradaki rahatlık ve lezzetler hakkında şu bilgiler geçmektedir: Cennet, yüce, ulu, en parlak ve herkesin arzu ettiği, en güzel varlıklarla donatılmış kutsal bir mekândır. İçinde tüm rahatlık, zevk, neşe, mutluluk ve refah vardır. Bu dünyadaki en büyük refah ve zevkten kat kat fazladır. Burada hiçbir eksiklik, acı, sıkıntı ya da rahatsızlık yoktur.⁴⁹⁹

Ardâvîrâf yapmış olduğu öte dünya hayatı sonrasında cehennem ile ilgili görmüş olduğu bazı tasvirleri şu şekilde aktarmaktadır.

“Yüce bir makama eriştim. Orada cömertlerin ruhlarını gördüm. Diğer ruhlardan daha yükseklerde ve onlardan daha aydınlıklarda, onlardan daha parlak bir görünümde parılayıp etraflarına ışık saçarak yürüyorlardı.” “Ahûra Mazda, bu aydınlıklarıyla göz kamaştıran, yüce ve güçlü ruhları saygınlar makamında ağırlıyor ve daha da yüceltiyordu.” “Söyle dedim: 'Ne mutlu sana, ey cömert kişinin aydınlık ruhu, diğer ruhlardan daha yücelerdesin.'” “Bu durum çok hoşuma gitti.” “Dünyada Gâtha'lar ve Yeşt okuyan, Ahûra Mazda'nın Zerdüş'te gönderdiği ve bizzat kendisinin öğretmiş olduğu en güzel dine inanan ruhlari gördüm.” “Onlar, altın ve gümüş gibi değerli süslemelerle bezenmiş, en parlak ve en güzel elbiseler giyinmiş olarak bana doğru, beni karşılamaya geldiler.” ...“Akrabalarıyla evlilik yapmış olan kişilerin ruhlarını gördüm. Yüce makamlardaki güç sahiplerinin gücüyle yaratılmış yoğun bir aydınlık içerisinde yürüyorlardı. Çok büyük ve çok yüksek bir dağ yüceliginde ışık saçıyorlardı.” “Bu da bana göre son derece övülmeğe yaraşır bir durumdu.” “Dünyada iyi ve adaletli yönetimleriyle bilinen birtakım hükümdarlar ve yöneticilerin ruhlarını gördüm. Göz kamaştıran aydınlıklar içerisinde altından arabalar üzerinden gidiyorlardı.”⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Yesna Hât 53/1.

⁴⁹⁸ Hüseyin Vahidî, *Şinâht- ı Zertoşt* (Tahran: Neşr-i ilim, 1389), s. 218.

⁴⁹⁹ Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm. s. 26.

⁵⁰⁰ Yıldırım, *Ârdâvîrâfname*, blm. XII. s. 93-94

3.2.8.Cehennem/Dûzeh

Cehennem, birçok din ve inanç sisteminde ölümden sonra kötü eylemler sonucunda ruhların cezalandırıldığı, acı ve ıstırap dolu bir alan olarak tanımlanmaktadır. Cehennem kötü eylemler gerçekleştirenlerin ruhlarının cezalandırıldığı, sürekli azap ve ıstırap içinde bulunduğu bir yer olarak betimlenmektedir. Bu kavram, bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin sonuçlarıyla yüzleşecekleri bir yargı yeri işlevi görmektedir. Zerdüştilikte cehennem, kötü davranışların sonuçlandığı bir mekan olarak önemli bir yer tutmaktadır.

Zerdüştilikte cehennem için kullanılan dûzeh terimi, “kötü dünya” anlamına gelmektedir. Avesta metinlerinde “Duzanxu”, Pehlevi’de “Duşaxu” ve Farsça’da “Dûzeh” olarak geçmektedir. Bu kavram, öteki dünyada yalancılar ve iyiliğe karşı çıkan bireylerin yerini ifade etmektedir.⁵⁰¹ Avesta metinlerinde, “*kötülerin uzun ve karanlık bir hayat geçirecekleri, iğrenç yiyeceklerin ve ağlayışların bulunduğu*” yer olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰²

Zerdüşti inanca göre kötüler, yıkıma mahkûmdur. Günahkârların ölümden sonraki meskeni “achishta ahu”, yani “en kötü varoluş”tur.⁵⁰³ Cehennem bölgesine “drujo demâna”, yani “kötülüğün meskeni”⁵⁰⁴ veya “en kötü zihnin meskeni”⁵⁰⁵ denilmektedir. Karanlık, cehennemin karakteristik özelliği olarak öne çıkmaktadır.⁵⁰⁶

Zerdüşti eskatoloji doktrininde, Cehennem, lanetlilerin dünyevi kötülükleri nedeniyle ceza çekecekleri ruhsal ve bedensel arınma alanı olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰⁷ Ehrimen’in yönetiminde olduğuna inanılan bu mekânda arınan ruhlar, daha sonra cennete geçiş yapacaklardır.⁵⁰⁸

Dhala’nın yorumuna göre, Zerdüştilikte Cehennem’deki cezanın süresi belirsizdir. Gâtha’lar, genel anlamda cehennemdeki cezanın “*uzun bir süre devam edeceğinden*”⁵⁰⁹ bahsetmektedir. Pehlevi kaynaklara göre, kötü ruhlar yenilenme (Fraşhakereti) gününe kadar cehennemde tutulmakta ve daha sonra ebedileştirilmektedir. Bu düşünce,

⁵⁰¹ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 514.

⁵⁰² Yesna 31/20.

⁵⁰³ Yesna Hât 30/4.

⁵⁰⁴ Yesna Hât 46/11, 49/11, 51/14.

⁵⁰⁵ Yesna Hât 31/20.

⁵⁰⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI, s.106.

⁵⁰⁷ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c.1, s. 115.

⁵⁰⁸ Gündüz, “Mecusilik”, s. 518.

⁵⁰⁹ Yesna Hât 30/11; 31/20.

Gâtha’larda genel anlamda işlenmiştir. Ancak, Avesta’nın yalnızca Yesna Hât 46/11’ bendinde, “*Kötü ruhların Çinvad köprüsüne yaklaştıklarında dehşete kapılacakları ve ebedi olarak cehennemde kalacakları*” ifade edilmektedir.”⁵¹⁰

Gâtha metinleri, öbür dünyada kötülerin payına cehennem, azap, keder, ceza ve üzüntü düştüğünü,⁵¹¹ ve iblislerin kötü ruhları iğrenç yiyeceklerle karşıladıklarından gelişigüzel bahseder.⁵¹² Bu mecazi ifadeler ve benzer nitelikteki diğer şiirsel metaforlar, cehennemin maddileştirildiği ve fiziksel işkence kavramının sistematik olarak işlendiği sonraki dönem pehlevi kaynakları daha açık bir şekilde anlatırlar. Ruh, Ahûra Mazda’dan yabancılaşmasının bilincinde olduğu için acı içinde kıvrılır. Kötü hayatı sonunda kendi yıkımını hazırlar. Gün geçtikçe kendi cehennemini yaratmış, “*yanlış davranışların akıbetini kötüye götürdüğü*”⁵¹³ ve kendi vicdanı onu cehennemin lanetlerine mahkûm etmektedir.⁵¹⁴

Avesta ve Pehlevi kaynaklarında, cennet gibi cehennemin de katmanlarından bahsedilmektedir. Bazı tabakaların çok soğuk ve buzlarla kaplı olduğu tasvir edilmektedir. Günahlarla ruhlarını kirletenlerin, bu tabakalardan geçerek kendilerine hazırlanan yere ulaşacakları ifade edilmektedir. Cehennem’in dördüncü tabakası, zifiri karanlık bir yer olarak tanımlanmaktadır.⁵¹⁵

Dhala’ya göre, başlangıçta Gâtha bendlerine göre yalnızca bir cehennem bilinmekteydi. Ancak sonraki Avestan metinleri, lanetlilerin dört meskeninden bahsetmektedir. Bunlar, kötü düşünce, kötü söz, kötü eylem sahiplerinin gireceği yerlerdir ve en alttaki sonsuz karanlık ile en kötü varoluş olarak adlandırılan asıl cehennem ile birlikte dört cehennem bölgesini kapsamaktadır. Bu yerlerin tamamı, pis kokulu, korkunç ve karanlık mekanlar olarak tasvir edilmektedir.⁵¹⁶ Bu dört katman, daha sonra Zerdüştilikte cehennemin kanonik tanımı olarak kabul edilmiştir.⁵¹⁷

Avesta metinleri arasında, ölümden sonra ruhun kaderinin anlatıldığı Hâduht Nesk’in üçüncü bölümünde, kötü ruhun gireceği cehennem tasvir edilmektedir:

⁵¹⁰ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s. 107.

⁵¹¹ Yesna Hât 30/8, 11;31/14,15,20;45/3;44/19;45/3;44/19;433,7;49/4.

⁵¹² Yesna Hât 31/20;49/115;3/6.

⁵¹³ Yesna Hât 31/20.

⁵¹⁴ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s. 06.

⁵¹⁵ Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 258.

⁵¹⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XXVII, s. 287.

⁵¹⁷ Mansour Shaki, “Duzağ”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York, 2011), c. VII, s. 613-615.

“Bir günahkâr öldüğünde, ruhu üç gün boyunca başının yakınında dolaşır. Üçüncü gecenin sonunda, sanki kötü adamın ruhu bir çöldeymiş ve pis kokular soluyormuş gibidir. Sonrasında kuzey yönünden (yani cehennemden) üzerine kötü kokulu bir rüzgar eser. Ruh, kötü düşünce, kötü konuşma ve kötü eylemlerinden dolayı sırasıyla cehennemin birinci, ikinci ve üçüncü katlarına gönderilmektedir. Dördüncü adımda kötü ruh, sonsuz karanlığa, yani gerçek cehenneme girmektedir.”⁵¹⁸

Ârdâvîraf’da bazı cehennem sahneleri şu şekilde tasvir edilmektedir:

“Bir yere vardım; orada, bedenim arka tarafından oturak yerinden bir yılan girip ağzından çıkıyordu. Yılanlar, onun bütün organlarını kemiriyordu. 'Kim bu kişi? Ne günah işledi?' diye sordum. Bu ruhun dünyada erkek erkeğe ilişkiye girip livata yapan bir kişinin ruhu olduğunu belirttiler. Ayrıca, kutsal ve iyi bir insanı öldürenlerin, kafatası derisinin yüzüldüğü ve şiddetli işkencelere maruz kaldığını gördüm. Zina yapmış kadınların cehennemde göğüslerinden asıldığını, ölçü ve tartıda hile yapan tüccarların, terazilerinin kefenlerinde toprak yediğini, dünyada kötü idarecilik yapan ve merhamet göstermeyenlerin ruhlarının baş aşağı asıldığını ve elli dev iriliğinde yaratığın engerek yılanlarıyla onları kamçıladığını gözlemledim. Gıybet yapan ruhların dillerinin yırtıcı kuşlar tarafından yenildiğini dünyada mal biriktirip yemeyen veya başkalarına yardım etmeyen ruhların işkence çektiğini, büyüclük yapanların, kendi etlerini yediklerini, yalancı şahitlik yapanların bedenlerinin kurtlar tarafından parçalandığını ve dünyada yalan konuşmaktan sakınmayanların, bedenlerinin demir taraklarla tarandığını anlatmaktadır.”⁵¹⁹

Avesta ve diğer Pehlevi kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, cehennem bir arınma yeri olarak tanımlanmaktadır. Ancak, cehennemde kalma süresiyle ilgili kesin bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, önemli bir Zerdüşî din adamı olan Reşid Hurşîdyan'ın aktarımlarına dayanarak Zerdüşî geleneğinde cehennemde kalma süresinin en fazla otuz yıl olduğu belirtilmektedir.⁵²⁰ Bu süre zarfında cezasını çeken ruh, arınarak cennete geçiş yapar. Bu bağlamda, Zerdüşîler ölüleri için farklı dönemlerde otuz yıla kadar törenler düzenler ve onları anma ritüelleri gerçekleştirirler. Ancak, bu durumun Zerdüşî olmayanların ruhları için geçerli olup olmadığına dair yazılı kaynaklarda veya sözlü geleneklerde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁵²¹

⁵¹⁸ Hâduht Nesk/3. Fergerd

⁵¹⁹ Yıldırım, *Ârdâvîraf*, s. 107-149.

⁵²⁰ Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s. 137.

⁵²¹ Mehmet Emin Sular, *Modern İran’da Zerdüşîler* (Eskiye Yayınları, 2019), s. 137.

MS IX. yüzyılda Manuḥehre-i Goṣhnajaman tarafından kaleme alınan “*Dadestan-ı Denig*” (Dini Kararlar) adlı eserde cehennemin mahiyeti, acısı, sıkıntısı, cezası ve kokusu şöyle tanımlanmaktadır: Cehennem, batık, derin, en karanlık, en pis kokulu ve en korkunç varoluşlarla dolu bir yerdir. İçinde hiçbir rahatlık, hoşluk veya neşe yoktur. Aksine, her türlü pis koku, pislik, acı, ceza, sıkıntı ve derin kötülük bulunmaktadır. Cehennemin kokusu, dünyadaki pis kokulardan farklıdır ve daha büyük bir felaket anlamına gelir. Cehennemdeki kötülük, yeryüzündeki en büyük kötülüğün bile daha fazladır. Ruh üzerindeki ceza, bedensel acılardan daha dehşetlidir. Cehennemdeki kötülüğün kaynağı, Ehrimen gibi karanlık varlıklardır. Son olarak, başkâhinlerin sözlerine göre, korkunun en yoğun olduğu yer, korkunun kendisinden daha korkunçtur. Ancak cehennem, bu korkudan bile daha kötü bir yer olarak tanımlanmaktadır.⁵²²

Avesta ve diğer Pehlevi kaynaklarda, cehennemin azapları cennetin sevinçlerinden daha ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır.⁵²³ Cehennem, yalnızca fiziksel acılarla değil, aynı zamanda ruhsal ve psikolojik işkencelerle dolu bir yer olarak betimlenmektedir. Cehennemdeki azaplar, ruhların işlediği günahlara göre çeşitlilik göstermekte ve her günah için özel bir ceza belirlenmektedir. Örneğin, kötü düşünceler, kötü sözler ve kötü eylemler, ruhların cehennemdeki konumlarını belirleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Zerdüştilerin geleneğine göre, dünyada yapılan amellerin karşılığını öte dünyada görecektir. Ölümle birlikte beden yok olsa da ruh var olmaya devam etmektedir. Bu nedenle, cennet ve cehennem, maddi karşılığı olmayan manevi konumlar olarak kabul edilmektedir. Zerdüş inancında, ruhun ebedi varlığı ve ahlaki eylemlerin sonuçları, cennet ve cehennemin anlamını derinleştirir ve bu iki kavram, bireyin ruhsal durumunu yansıtan sembolik alanlar olarak değerlendirilmektedir.⁵²⁴

Bundahisn’de cehennemin ebedi olmadığı ve en sonunda ortadan kaldırılacağı anlatılmaktadır:

“Soşyânt, yardımcılarıyla birlikte yapacakları duadan sonra tüm ölüleri geri getirecekler. Ardından dünyadaki tüm insanlar, Isadwastar’ın (Soşyânt’ın özel adı) başkanlığında doğal bedenlerinde toplanacaklar. İkinci bir hesaplaşmada (ilk hesaplaşma ölümden sonra gerçekleşir), doğrular kötülerden ayrılacak ve kötüler, bu kez maddi bedenlerinde üç gün boyunca şiddetli bir ceza deneyimlemek üzere

⁵²² Menuḥehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm. 27.

⁵²³ R. C, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, s.57.

⁵²⁴ Vahidî, *Şinâht- ı Zertoşt*, s. 218.

cehenneme geri atılacaklardır. Fraşhakereti sürecinde Tanrı Azer⁵²⁵ ve Eiryaman,⁵²⁶ kayalarda ve dağlarda bulunan metali eritecek, bu metal dünyanın her yerine nehirler halinde akacaktır. Tüm insanlar erimiş metalden geçerek arınacaklardır. Sonunda erimiş metal cehennem üzerine akacak, kokusunu ve kirliliğini ortadan kaldırarak cehennemi saf ve temiz bir dünyaya geri döndürecektir.”⁵²⁷

Zerdüşti din adamı R. Şehzadi'ye göre, insanların cennet ve cehennem algıları, yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak farklılık göstermektedir. Özellikle yılın büyük bölümünün kış ve genellikle havanın sisli, bulutlu olduğu bölgelerde yaşayanlar için ateş, sıcaklık ve aydınlık olumlu kavramlar olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, ateş saygıdeğer bir unsur olarak cennette yer alır. Cehennem ise soğuk ve buzlu bir yer olarak algılanır. Öte yandan, sıcak ve nemli iklimlerde yaşayan insanlar için ateş ve sıcaklık daha az değer taşır. Bu bireyler, cehennemi ateşin bulunduğu bir yer olarak düşünmekte ve sıcaktan kaçınmaktadırlar.⁵²⁸ Bu farklı algılar, Zerdüştilikte çevresel koşulları ve yaşam deneyimlerinin cennet ve cehennem kavramlarını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

3.2.9.Hemîstegân/Âraf

Hemîstegân, cennet ve cehennem arasında yer alan bir ara bölgeyi ifade etmektedir. Bu alan, iyi eylemlerinin kötü eylemleriyle eşit seviyede olduğunu gösteren ruhlar için, dünya ile yıldızlar arası bir geçiş alanı olarak tanımlanmaktadır. Zerdüşt eskatolojisi doktrinine göre, iyi ve kötü eylemleri dengede olan, ancak günahlarının ağırlığı nedeniyle cennete yükselemeyen ruhların bulunduğu bir mekandır. Bu yer, cehenneme inmeden önce son yargıya kadar bekleme yeri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, ara yer kavramının Zerdüşt öğretilerinde başlangıçtan itibaren somut bir şekilde yer aldığı sonucuna varmak mümkündür.⁵²⁹

Avesta metinlerinde bu kavram “Mîsvângâtu” olarak, yani bekleme yeri anlamında geçmektedir. Pehlevi dilinde “Hemîstegan” ve Farsça'da “Berzex” terimleriyle ifade

⁵²⁵ Âzer, ateşin koruyucu tanrısıdır. Zerdüştilikte en büyük tanrılardan biri olarak kabul edilmektedir. Kıyamet gününde insanları yargılama görevinde vardır. Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, 66; *Avesta*, 470.

⁵²⁶ Dostluktan ve doğruluktan sorumlu İzedin adıdır. Hastalıklara şifa veren manevi hekim hükmündedir. Bkz. *Avesta*, s. 485.

⁵²⁷ *Greater Bundahisn*, s. 282-292.

⁵²⁸ Rustem Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi* (Tahran: Sazmân-ı Çâp-ı Hevaci, 1380), s. 150-150.

⁵²⁹ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XI. s.103,104.

edilmektedir. “Hemîstegan” kelimesi, “eşit” veya “aynı” anlamına gelen “hemis” kelimesinin sonuna “ek” ve “ân” eklerinin eklenmesiyle türetilmiştir.⁵³⁰

Dadestan-ı Denig adlı eserde, Hemîstegân'da bekleyen ruhların, Fraşhakereti (yenilenme) sonrasında cennete gidecekleri belirtilmektedir.⁵³¹ Dolayısıyla Hemîstegân, ruhların geçici olarak beklediği bir alan olarak tanımlanmaktadır. Fraşhakereti kavramı, ruhların nihai kurtuluş ve yeniden doğuş sürecini simgelemektedir. Bu bağlamda, eserdeki bu açıklama, Zerdüşt eskatolojisinin temel unsurlarından birini oluşturmaktadır.

MS VI. yüzyıla tarihlenen “*Dadestan-ı Minoyi Hired*” (Bilgelik Ruhunun Yargıları) adlı eserde, Hemîstegân'ın cehennem ile cennet arasında yer alan, günahları ve iyi işleri eşit olan ruhların yurdu olduğu ifade edilmektedir. Bu ruhlar, bu denge nedeniyle yalnızca sıcak ve soğuk gibi fiziksel rahatsızlıklardan başka bir acı çekmemektedirler.⁵³² Bu tanım, Hemîstegân'ın ruhsal durumları dengeleyen bir alan olarak işlev gördüğünü vurgulamaktadır.

Ardâvîrâfname adlı eserde, Ardâvîraf'ın rüya âleminde veya metafizik bir ortamda gerçekleştirdiği seyahat sonucunda Hemîstegân hakkında şu bilgiler verilmektedir:

*“Bir yere vardık, yan yana ayakta duramayan birkaç kişinin ruhunu gördüm. Kutsal Sûruş ve tanrı Âzer'e, “Bunlar kimdir, niçin ayakta duruyorlar?” diye sordum. Bana, “Buraya Hemîstegân derler. Bunlar, sevapları ve günahları eşit olan insanların ruhlarıdır. Kıyamet gününe kadar burada ayakta bekleyecekler. Dünyalılara sevap kazanmalarını söyle. Çünkü sevabı fazla olanlar cennete, günahları fazla olanlar ise cehenneme gönderilecektir.” dediler. Hemîstegân'da bekleyenlere, soğuk ve sıcak hava değişimi dışında herhangi bir ceza veya ödül yoktur.”*⁵³³

Bu anlatım, Hemîstegân'ın ruhların bekleme yeri olarak işlevini ve Zerdüşt inancındaki ahlaki dengeyi vurgulamaktadır. Ayrıca, ruhların kıyamet gününe kadar burada bekleyecek olmaları, Zerdüşt eskatolojisinde ruhsal yargılamaların önemini ortaya koymaktadır.

⁵³⁰ Sular, *Zerdüştlerde İbadet ve Gelenek*, s.138-139.

⁵³¹ Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm. 20.

⁵³² *Menog-i Khrad*, c. 24, blm. 7.

⁵³³ Yıldırım, *Ârdâvîrâf*, s. 96-98.

3.3.Zerdüştilikte Kozmik/Evrensel Eskatoloji

Kozmik eskatoloji ile ilgili mitlerin kökeni MÖ 2350'li yıllarda Sümer medeniyetine kadar uzanmaktadır. Ortadoğu medeniyetlerinde ilk kez Sümerlerde, insanın Tanrı olmak için değil, Tanrı'ya hizmet etmek üzere yaratıldığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Sümer mitolojik inancına göre, kral bir rahipten ibarettir ve bu nedenle artık Tanrı olarak kabul edilmez. Bu mitolojik düşünce çerçevesinde, sonraki yüzyıllarda yaratan ve yaratılan kavramları birbirinden farklı bir anlam kazanmıştır. Zaman içerisinde yaratılışa ilerlemeci bir zaman anlayışını temel alan yeni mitolojik yaklaşımlar gelişmiştir. Dünya, sonsuz değildir; ışık ve karanlık güçlerinin kozmik çekişmesine sahne olan bir alandır. Dolayısıyla, dünya, iyilik ile kötülük, ışık ve karanlığın zafer kazanmak için mücadele ettiği bileşimdir. Bu kozmik restorasyon mitolojisinin ilk uygulayıcısı ise İranlı peygamber Zerdüş'tür. Zerdüş'tün Soşyânt olarak geri döneceği dönemde ışık güçleri galip gelecek ve Tanrı Krallığı ebediyen kurulacaktır.⁵³⁴

Pehlevî dinî metinlere göre, Zerdüşti ahiret inancında ödül ve ceza, hem ölümün hemen ardından hem de Tanrı **Ahura Mazda'nın** galibiyetini ilan etmesinin ardından iki kez verilmektedir. Zerdüş'tün soyundan gelen Soşyânt'ın kötülükle mücadelesinin sonucunda, dünyadaki tüm ölümlerin ruhları yeniden dirilerek ete kemiğe bürünecektir. Bu kıyamet inancı, Pehlevîce “Fraşhokaret” terimiyle ifade edilir. Zerdüşti inancında, kıyamet öncesi ahiret tasavvuru bireysel ödül, ceza ve yargı içerirken, kıyamet sonrası ahiret tasavvuru evrensel bir boyut kazanmaktadır.⁵³⁵

Shaul Shaked, “eskatolojik kavramların Zerdüştilikte oldukça eski olduğuna dair çok az şüphe vardır. Eskatolojik temalar Zerdüş'tün Gâtha'larında açık bir şekilde yer almaktadır. Ancak bireysel eskatoloji konusunun İran'da ne zaman ilk kez ortaya çıktığı sorusu kolay bir şekilde yanıtlanamaz” şeklinde ifade etmektedir.⁵³⁶ Bu görüşü destekleyen Philip Kreyenbroek ise, “cennet ve cehennem kavramları, ruhun yargılanması ve kozmik güçler arasında son bir savaş, Gâtha'larda belgelenmiştir. Bu son mücadele, dünyanın mükemmel hale gelmesine sebep olacaktır” demektedir.⁵³⁷

⁵³⁴ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi/ Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993), s.13.

⁵³⁵ Shaked, “Eschatology i. In Zoroastrianism and Zoroastrian Influence” , s. 565-69.

⁵³⁶ Shaked, *Dualism In Transformation*, s.27.

⁵³⁷ Kreyenbroek, “Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition”, s. 45-46.

Sasani belgeleri genellikle bireysel eskatoloji ve özellikle de ölümden sonraki ruhun kaderi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak, dünyanın ya da kolektif bir varlık olarak insanlığın kaderi hakkında pek fazla bilgi sunmamaktadırlar. Bu durumun açıklaması, bazı edebi eserlerin hayatta kalması ve diğerlerinin kaybolması ile ilişkilendirilebilir. Sasani dönemi İran'da evrensel eskatoloji kavramlarının henüz gelişmediğini ya da bilinmediğini söylemek mümkündür. Eğer bu ikinci varsayım kabul edilirse, evrensel eskatoloji kavramlarının Zerdüştilik düşüncesine daha sonraki bir aşamada, muhtemelen Yahudi ve Hristiyan etkisi altında girdiğini kabul etmek gerekmektedir. Ancak bu olasılık kesin olarak doğru değildir. Çünkü evrensel eskatolojinin bazı yönleri, Zerdüş'tün kutsal metnlerinin en erken döneminden itibaren kesin olarak kanıtlanmıştır. Tüm ana eskatolojik temalar, Sasani dönemindeki İran'da kayda değer antik izler göstermektedir.⁵³⁸ Bu durum, Zerdüştiliğin eskatolojik düşüncelerinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve zamanla evrim geçirmiş olabileceğini göstermektedir.

Eliade, Zerdüştilik'teki evrensel eskatolojiyi bedenlerin diriltilmesi inancına bağlamaktadır. Bedenlerin dirilişi, oldukça eski bir inanç sistemidir. Zerdüş'tün müjdelediği kurtarıcı Soşyânt'ın gelişi ile bağlantılı olarak Zamyâd Yešt 11. bentte geçen *“Bu zamanda insanlar bir defa daha yaratılır ve ebedi hayata başlar. Soşyânt ortaya çıkar ve dünyayı yeniler.”*⁵³⁹ ifadesi, Zerdüştilikte evrensel eskatoloji inancının temelini oluşturmaktadır. Bu durumda, diriliş nihai yenilenme ile iç içe gerçekleşmekte ve bu da evrensel yargılamayı gerektirmektedir. Kökten ve tamamen yenilenme düşüncesi, birçok arkaik toplumda olduğu gibi İran mitolojisinde de önemli bir gelişme göstermiştir.⁵⁴⁰

Zerdüşti inancında dirilişteki eskatolojik sürece göre, ölümler hiyerarşik bir düzende dirilmektedir. Bu süreçte, geçmişin kahramanları arasında İlk İnsan Gayomart⁵⁴¹, Zerdüş ve Kral Goştasp öne çıkmaktadır. Diriliş süreci toplamda elli yedi yıl sürmekte, ruhlar bedenleriyle yeniden birleşmekte ve tüm çağlardan oluşan büyük bir insanlık meclisi meydana gelmektedir. Bu mecliste akrabalar bir araya gelir ve birbirlerini tanımaktadır. O elli yedi yıllık dönemde yaşayanlar ölmezler; ancak yeni dünyaya taşınırlar. Bununla

⁵³⁸ Shaked, *Dualism In Transformation*, s. 36.

⁵³⁹ Zamyad Yešt 11.

⁵⁴⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.1, s. 402.

⁵⁴¹ Gayomerd Zerdüşti teolojiye göre yaratılan ilk insandır. Zerdüştilik inancına göre, yaratılan her şeyin bir prototipi vardır ve insanın prototipi Gayomerd'dir. Gayomerd, evrendeki tüm insanların ilk atası olarak kabul edilir ve yarı tanrısal bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Avesta'ya göre, Tanrı Ahûra Mazda'nın öğretilerini ilk dinleyen kişi Gayomerd'dir. O, ibadeti ile duayı kendisinden sonraki nesillere öğretmiştir. İlk insan ve kıyamet gününde de ilk diriltilecek kişi olacaktır. Bkz. Asım Taş, Kıyak Abdulkadir, “Zerdüştilikte Yaratılış ve İlk İnsan Gayomerd”, *Asos Journal* 157 (2024), s. 61-74.

birlikte, kaynaklarda bu taşınma süreciyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dirilişin ardından iyiler, günahkarlardan ayrılmaktadır. İyiler üç gün boyunca cennette kalırken, günahkârlar cehenneme gitmektedir. Ancak iyilerin cennette mükemmel bir mutluluğa sahip olmadıkları, çünkü diğer insanların, günahkârların cehennemdeki acılarına tanık oldukları belirtilmektedir. Günahkârlar için de durum tersinedir; cehennemdeki acılar, iyilerin cennetteki mutluluğunu gölgeleyecektir. Bu aşamada, bireysel eskatolojinin ödül ve cezasının aksine, hem zihinsel hem de fiziksel ödüller söz konusudur. Bireysel eskatoloji menog'da (maddi dünya) yürütülürken, evrensel eskatoloji getig'da (manevi dünya) veya varlığın her iki yönünün birleşiminden oluşan yeniden oluşturulmuş bir düzlemde gerçekleşmektedir. Hemistegân, evrensel eskatoloji aşamasında mevcut değildir; yalnızca cennet ve cehennem bulunmaktadır. Cehennem sakinleri, günahlarından arınacakları ve iyilere katılacakları için ara bir yere gerek kalmamaktadır.⁵⁴² Bu durum, Zerdüşti eskatolojinin karmaşık yapısını ve bireylerin ruhsal yolculuklarını anlamada önemli bir yer tutmaktadır.

Buradan, **Zerdüştiliğ'in** kadim mirasının bir parçası olmasına rağmen, evrensel eskatoloji kavramlarının, yani Soşyânt'ın gelişine duyulan özlemin, ölümlerin dirilişine olan güvenin ve tüm insanlığa uygulanacak adil bir yargı beklentisinin, Sasani döneminde inancın uyku halinde olan bir yönünü oluşturduğu ve bu inançların aktif olarak takip edilmediği ya da derin bir bağlılıkla benimsenmediği sonucuna ulaşabiliriz. Resmi dinin savunucuları, kral ve saraya bağlı rahipler de dâhil olmak üzere, eskatolojik kompleksin dünyanın sonuyla ilgili yönlerine kayıtsız kalmış olabilir. Bu inancı o dönemde askıya alınmış durumda olabilir. Bu olasılıklar arasında kesin bir yargıya varmak zor olsa da, erken Sasani döneminde eskatolojinin evrensel yönlerine olan inancın, dikkat çekici bir şekilde vazedilmekten ziyade yalnızca arka planda var olduğu bir hipotez olarak değerlendirilebilir. Evrensel eskatoloji temalarının, yalnızca Sasani döneminin sonlarına doğru ya da erken İslami dönemde yeniden ön plana çıktığı kabul edilmektedir.⁵⁴³

3.3.1. Kıyamet Alametleri/ Goçir Kuyruklu Yıldızı

Zerdüştilikte, dünyanın veya kozmosun sonunun geleceğine işaret eden olaylar ve alametler belirecektir. Bu alametlerden biri, insanların yeme içme düzeninin değişmesi,

⁵⁴² Shaked, "Encyclopaedia Iranica", c.VIII s.565-569.

⁵⁴³ Shaked, *Dualism In Transformation*, s.28.

bolluk zamanının gelmesine rağmen insanlarda iştahsızlık olması, rızık temininde zorlanmaları ve nihayet aç kalmalarına rağmen ölmeyecek olmalarıdır.

Maşye ve Maşyane,⁵⁴⁴ Zerdüşî inancında insanlığın ilk temsilcileri olarak, başlangıçta topraktan yetişen yiyeceklerle beslenmektedirler. Ancak, ölüm zamanları yaklaştığında **insanlar**, sırasıyla et yemekten, süt içmekten ve ekmek yemekten **vazgeçecekler**. Son dönemlerinde yalnızca su ile beslenmeye yönelirler. **İlk kurtarıcı Ūşidermah'ın** bininci yılında, insanlar kutsanmış yiyeceklerle üç gün ve gece boyunca aşırı bolluk içinde bulunsalar da, bu dönemde iştahları belirgin bir şekilde azalır. Bu durum, bolluk içinde bile insanın manevi ve fiziksel ihtiyaçlarının nasıl değiştiğini göstermektedir. Zamanla, insanlar et yemekten vazgeçerek sebze ve süt tüketimine yönelirler. Ardından, sütlü ve bitkisel yiyecekleri de bırakır ve yalnızca su ile beslenmeye devam ederler. **Son kurtarıcı Soşyân'tın** gelmesinden on yıl önce ise tamamen yemeksiz kalırlar; ancak bu süreçte yine de ölmezler.⁵⁴⁵

Zerdüştilikte kıyamet ve dünyanın sonuna dair inançlar, derin sembolik anlamlar içermektedir. Goçhir kuyruklu yıldızı, Zerdüşî kozmolojisinde önemli bir yere sahip olup, bu yıldızın düşüşü, dünyanın sonunu ve yenilenmesini simgelemektedir. Goçhir, Ehrimen (kötü ruh) tarafından yaratılan bir gök cismi olarak tanımlanmakta ve gökyüzünde yılan biçiminde, Güneş ve Ay'ın karşısında konumlanmaktadır. Zerdüştilikte gök cisimleri, iyi (Âhurai) ve kötü (Ehrimeni) olarak iki gruba ayrılmaktadır. Âhurai, iyiliği ve ışığı temsil ederken, Ehrimeni kötülüğü ve karanlığı simgelemektedir. Dünyanın sonunun geldiği zaman, Goçhir'in düşmesi, evrenin yeniden doğuşunu ve kötülüğün sona ermesini simgelemektedir.⁵⁴⁶

Gochir kuyruklu yıldızın dünyaya çarpmasıyla dünyanın sonu gelecektir. Bu olayın sonucunda, Gochir'in "ateşi ve halesi" tüm metalleri ve mineralleri eritecek, dünyayı genel bir yangınla yakacaktır. Ortaya çıkan yangında kaynayan metal seli, bir nehir gibi dünyanın üzerine akacaktır. İyiler ve kötüler, erimiş metal nehrinden geçeceklerdir. Kötüler, günahlarından arınacak. İyiler ise bu süreçte ılık süttten geçiyormuş gibi bir hisse

⁵⁴⁴ Maşya ve Maşyane, Gayomart'tan sonra dünyaya gelen ilk erkek ve dişidir. Eliade, Gayomerd'i Ahûra Mazda ve Spandarmart'n (yeryüzünün) oğlu olarak ve diğer mitsel insanlar gibi değirmi (eni boyu bir olan), güneş gibi parlayan, ölünce bedeninden madenler çıkan, tohumunun yere düşmesi ile ravent (rıbas) bitkisinden oluşan ilk insan çifti Maşya ve Maşyane'nin doğduğunu aktarmaktadır. Bkz. Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı, 2017), s.412.

⁵⁴⁵ West, *The Bundahishn ("creation") or Knowledge from the Zand*, s. 42.

⁵⁴⁶ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 612.

kapılacaklardır.⁵⁴⁷ Metal nehri, cehenneme akacak, içindeki pis koku ve kirlilik, kötü varlığın bulunduğu dünyayı bu metal tarafından tüketilecek ve böylece saf hale gelecektir. Ehrimen'in girdiği oyuk, o metal ile kapatılacak. Ehrimen'i öldürecek ve evrendeki kötülüğün son kalıntılarını yakacaktır. Bu kötü dünya, dünyanın genişliğine dâhil edilecek. Bu dünya, yüksekliği ve dibi olmayan bir ova haline dönüşecektir. Bu kötü dünya varlığı, dünyanın genişliğine geri getirilecek ve evrende bir yenilenme (fraşhakeret) gerçekleşecektir. Dünya, ölümsüz hale gelecek ve sonsuzluğa ve sonsuz ilerlemeye kadar gidecektir.⁵⁴⁸

Her ne kadar Pehlevi dönemi eseri olan *Bundahisn*'de erimiş metal nehrinin bahsi geçiyor olsa da, Shaked'in belirttiğine göre, ateşle son arınma referansları Avesta'da da yer almaktadır. Avesta'da, *"Ey Mazda! Sen parlak Ateşin ve erimiş demirle (kıyamet günü) iyilere ödül, kötülere ise ceza verileceğini söyleyeceksin. Bu emrin hayattaki sembolü şöyle geçecek: Azap ve zarar yalancı, mutluluk ve fayda doğru kişi içindir."*⁵⁴⁹ ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca, *"O günahkârlardan hiçbiri hayatın bize öğrettiği ve eriyen demirle imtihanından başarılı olmayacaktır..."*⁵⁵⁰ şeklindeki ifadeler, ile *"....Gerçekten bu yetkinliğe ulaşan, erimiş demir imtihanında muzaffer olacaktır."*⁵⁵¹ İfadeleri geçmektedir. Yesna Hatları'nda geçen "erimiş demir imtihanı" ifadeleri, aslında çok daha erken bir dönemde bu kavramların var olduğunu göstermektedir.⁵⁵² Bu durum, Zerdüştilikteki eskatolojik inançların köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve zamanla geliştiğini ortaya koymaktadır.

3.3.2.Kurtarıcı Mitleri

İnsanları zillet ve zulüm tuzağından kurtarmak amacıyla ahir zaman kurtarıcısının zuhur edeceğine dair inanç, genel ve evrensel bir nitelik taşımakta olup, herhangi bir din veya millete özgü kabul edilmemektedir. Bu olgu, dinlerin kadim inanışları arasında yer almakta ve tarihsel süreç içerisinde süreklilik göstermektedir. Bu kadim inancın kökeninin, din mensuplarının bu dünyada elde edemedikleri değerlere ulaşma, adalet arayışı ve

⁵⁴⁷ Greater Bundahisn, s. 289.

⁵⁴⁸ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 27; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 94.; Greater Bundahisn, blm. XXXIV. s. 292.

⁵⁴⁹ Yesna Hât 51/9.

⁵⁵⁰ Yesna Hât 32/7.

⁵⁵¹ Yena Hât 30/7.

⁵⁵² Shaked, "Encyclopaedia Iranica". s. 565-569.

beklentilerle ilişkili olduğu ifade edilebilir. Dinlerde, vaat edilen kurtarıcı inancına göre zamanın sonunda Tanrı tarafından desteklenen bir veya birden fazla figürün ortaya çıkacağı ve insanlığı mutluluğa ulaştıracağı inancı mevcuttur. Ölümsüzlük arzusu, ölümden sonraki yaşamla ilgili belirsizlikten kaynaklanan sonsuz yaşam özlemi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, efsanevi ölümsüz kahramanlar, insanın acısına, zulmüne ve ölümlülüğüne karşı koymak amacıyla yaratılmaktadır. Her dönemde insanlara, iyiliğin kötülüğe, adaletin tiranlığa ve sonsuz yaşamın yıkım ve ölüme karşı zaferi için bir umut duygusu aşılanmaktadır.

İnsanlar, ölümsüzlük, mutlak barış ve huzurun sağlanması, kötülüklerin yok edilmesi ve gelecek ile ilgili isteklerini “Kurtarıcı Mitleri” ile ifade etmişlerdir. Bu mitler, insanlığın tarih boyunca karşılaştığı zorluklar ve belirsizlikler karşısında bir umut kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Dünyanın hemen her bölgesinde, yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenen “altın çağ”, “bin yıllık dönem” veya “Mehdi ya da Mesih dönemi” gibi kavramlar, insanların umut ettikleri mutlak saadet ve refah beklentilerinin tezahürleridir.⁵⁵³

Birçok dinsel metinde, yeryüzünde ilahi amacı gerçekleştirmek üzere gelecek bir “kurtarıcı” figürü betimlenmektedir. Bu kişi, yeryüzündeki kötülükleri ortadan kaldıracak ve Tanrı’nın krallığını kuracaktır. Diğer bir deyişle, Tanrı’nın hükümlerini ve isteklerini yeryüzünde hayata geçirerek, insanları kötülüklerden kurtaracak ve onları barış, huzur ve refah içinde yaşamalarını sağlayacaktır. Bazı dinlerde “kurtarıcı” kavramına özel anlamlar yüklenmekle birlikte, genel olarak dünyanın sonunda Tanrı tarafından seçilerek dünyaya gönderilen bu kişi, Tanrı’ya inananları bir araya toplayacak ve kötülüklere karşı mücadele ederek tüm kötülükleri yeryüzünden kaldıracaktır. İşlevleri benzer olmakla birlikte, bu eskatolojik “kurtarıcı” için her kültürde farklı isimler kullanılmaktadır. Yahudilikte ve Hristiyanlıkta “Mesih” ve “İnsan Oğlu” terimleri öne çıkmaktadır. Hristiyanlar, İsa’nın ikinci kez dünyaya geleceğini beklemektedirler. Müslümanlar ise “Mehdi” kavramını benimsemektedir; ancak bazı Müslümanlar, Mehdi ile birlikte “Mesih” olan İsa’nın da geleceğine inanmaktadır. Müslümanların beklediği İsa, Hristiyanlardakinden farklı olarak bir Müslüman lider olarak gelir ve “Mehdi”ye tabi olur. Şii Müslümanlar için ise “Mehdi/Mesih”, İmam Mehd’dir. İslam dünyasında bazen “Hızır” da bir “Mesih” figürü olarak kabul edilmektedir. Budistlere göre beklenen kurtarıcı “Maitreya Buddha”, Hindulara göre

⁵⁵³ Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, s. 29.

“Kalki”, Zerdüştilikte ise “Soşyât” olarak adlandırılmaktadır.⁵⁵⁴ Hatta Zerdüştiler, bu inancı bir adım daha ileri götürerek, son kurtarıcının gelişiyile birlikte yapılacak bir savaşta kötülük ve kaos güçlerini bir kez daha mağlup edeceği bir zamanı vaat etmişlerdir.⁵⁵⁵

Önceleri kurtuluş inancının Zerdüştilik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerden kaynaklandığı düşüncesi yaygındı. Ancak, bu dinlerin tarihi ve coğrafyasının dışında kalan inanç ve kültürlerde, özellikle çok daha eski dönemlerde bu inancın varlığı, bu iddianın geçerliliğini sorgulatmıştır. Bu nedenle, kurtuluş inancı belirli bir dine veya millete özgü olarak tanımlanamaz. Aksine, bu inancın ne zaman ve nerede ortaya çıktığını belirlemek oldukça zordur. Farklı kültürlerde benzer temaların ve inançların varlığı, kurtuluş fikrinin evrensel bir olgu olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁶

Kurtarıcı inancının kökeni ve gelişimi hakkında Batılı bilim insanları iki ana görüş öne sürmektedir. Birinci görüş, kurtuluş inancının ilk olarak Sümerler’de ortaya çıktığını, ardından Babilliler ve Mısırlılar tarafından geliştirildiğini ve bu iki kanaldan dünyaya yayıldığını savunmaktadır. Bu görüşün ilk örnekleri, Akad kralı I. Sargon’da (MÖ 2350) ve Babil kralı Hammurabi’de (MÖ 1728-1686) görülmektedir. Nitekim Sargon ve Hammurabi, kendilerini beklenmekte olan kurtarıcı olarak görmüşlerdir. İkinci görüş ise, kurtuluş inancının her toplumun kendi tarihi, psikolojik ve sosyolojik koşullarına göre doğup geliştiği fikrini öne çıkarmaktadır.⁵⁵⁷ Eski Mısır’da MÖ 1950’lerde yazıldığı tahmin edilen bir papirüs metninde, Güney Mısır’dan çıkacak olan “Ameni” adlı bir kurtarıcının geleceğinden bahsedilmektedir. Bu vesikalardan anlaşılacağı üzere, insanların beklediği bir kurtarıcı fikri günümüzden en az 4500 yıl öncesine kadar uzanmaktadır.⁵⁵⁸

Eskatolojik kurtarıcı figürler, insanlara gelecekteki bir kurtuluşun mümkün olduğunu hatırlatarak, mevcut zorluklarla başa çıkma konusunda cesaret vermektedir. Ayrıca, bu mitlerin varlığı, toplumsal dayanışma ve birlik duygusunu pekiştiren unsurlar olarak da işlev görmektedir. Bu bağlamda, insanların umutlarını ve beklentilerini yansıtan bu mitler, kültürel ve dinî kimliklerin şekillenmesinde de önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla, kurtarıcı mitleri, insanlığın ortak hayalleri ve idealleri etrafında dönen bir anlatı olarak, tarihsel ve sosyolojik açıdan derin bir anlam taşımaktadır.

⁵⁵⁴ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 62.

⁵⁵⁵ Ara, *Eschatology: The Genesis and Transformation of a Doctrine in the Indo-Iranian Traditions*, s. 3.

⁵⁵⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, “Mehdi”, *DİA* (İstanbul, 1999), c. XXVIII s. 369.

⁵⁵⁷ Sarıkçıoğlu, “Mehdi” s. 369.

⁵⁵⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, “Mecusî Dini’nde Mehdi İnancı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), s. 2.

Din inananları, son dönemde ortaya çıkacak kurtarıcı veya kurtarıcılara büyük önem vermektedirler. şekilde aramışlardır. Müslümanlar arasında ise, tarihte son dönemlere kadar devlet sahibi olamayan Şiiler, devleti olan Ehl-i Sünnetten daha fazla kurtarıcıyı beklemişlerdir Bu önem, insanların yaşadıkları dönemdeki zayıflık ve güçlülük durumlarına göre değişiklik gösterebilir. Örneğin, Yahudiler Buhtunnasır (II. Nebukadnezzar) tarafından Yahudi devletinin MÖ 597 yıkılmasından sonra kurtarıcıyı daha fazla beklemişlerdir. Hristiyanlar ise, I. Konstantin (272-337) döneminde devlet kurmadan önce kurtarıcıyı yoğun bir.⁵⁵⁹

Şîf İsnâ Aşeriyye mezhebine göre, Mehdi olarak kabul edilen imamların on ikinci ve sonuncusu olan Muhammed b. Hasan, annesiyle birlikte bir mahzene hapsedilmiş ve bu süreçten sonra bir daha görünmemiştir. Bu figür, İmam-ı Gaib olarak anılmakta olup, âhir zamanda ortaya çıkacağına ve yeryüzünde adaleti sağlayacağına inanılmaktadır. Bu mezhep, Mehdi'nin dünya hayatına dönüşünü ("rec'at")⁵⁶⁰ desteklemek amacıyla Kur'an-ı Kerim'de yer alan "Ashab-ı Kehf Kıssası"⁵⁶¹ ve "boğazlanması emrolunan sığırın kemikleri ile kendisine vurulan maktulun ortaya çıkması"⁵⁶² gibi mucizevi olayları delil olarak göstermektedir. İbn-i Haldun, "*Mukaddime*" adlı eserinde bu durumu ele aldıktan sonra, bu tür olayların kendilerine özgü bağlamlar dışında delil olarak kullanılmasını eleştirmekte ve bu yaklaşımın metodolojik tutarsızlıklar barındırdığını vurgulamaktadır.⁵⁶³ İbn-i Haldun'un bu eleştirisi, dinî ve tarihsel metinlerin yorumlanmasında dikkatli olunması gerektiğini, her bir olayın kendi bağlamında değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

⁵⁵⁹ Tefvîkî, *Büyük Dinleri Tanımak*, s. 297.

⁵⁶⁰ Rec'at" kavramı, İslam eskatolojisinde önemli bir yer tutar ve genellikle kıyamet öncesinde bazı kişilerin tekrar dünyaya dönmesini ifade eder. Bu kavram, özellikle ahiret inancı ve kıyamet senaryoları çerçevesinde ele alınır. Rec'at, bazı İslam kaynaklarında, kıyamet gününden önce belirli kişilerin, özellikle de peygamberlerin veya salihlerin, dünyaya geri döneceği inancıyla ilişkilendirilir. Bu dönüş, genellikle bir tür imtihan veya müjde olarak yorumlanır. Kimi yorumcular, bu kavramı, ahiretteki durumun bir yansıması olarak değerlendirirken, bazıları ise bu dönüşün fiziksel bir gerçeklik olduğunu savunur. Bu bağlamda, rec'at kavramı, hem teolojik hem de metafizik bir boyut taşır ve farklı İslam mezheplerinde çeşitli yorumlara tabi tutulmuştur. Özellikle Şii inancında, bu kavram daha belirgin bir şekilde yer alır ve İmamların dönüşü ile ilişkilendirilir. Bkz. İlyâsÜzüm, Rec'at, DİA, c. XXXIV, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 504.

⁵⁶¹ *Kuran-ı Kerim*, Bakara, 2/67,72,73.

⁵⁶² *Bakara*, 2/73.

⁵⁶³ İbn Haldun, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2023), s. 435-436.

3.3.3. Zerdüştilikte Kurtarıcılar/Soşyântlar

Dinlerin çoğunda olduğu gibi, Zerdüştilikte de dünya hayatının sonunda kurtarıcı veya kurtarıcılar beklenmektedir. Bu inanç, insanın hayatındaki zorluklar, acılar ve tatminsizlikler karşısında bir umut kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanların mevcut yaşam koşullarından memnun olmamaları, gelecekteki bir kurtuluş arayışını daha da kuvvetlendirmektedir. **Zerdüştilikte**, kurtarıcılarının gelişi, kötülüğün sona ermesi evrensel adaletin sağlanması ile ilişkilendirilmektedir.

Zerdüştilikte eskatolojik kurtarıcı karakter olarak Gâtha'larda ve Pehlevi metinlerde Soşyânt ismi ön plana çıkmaktadır.⁵⁶⁴ Bu kelime, Avesta'da gelecek zaman kipinde “enerji vermek”, “güçlü olmak” veya “kurtarmak”⁵⁶⁵ anlamında “su”⁵⁶⁶ ve fayda vermek anlamında “savah” kökünden türetilmiştir.⁵⁶⁷ Terim anlamında ise, Zerdüştilik eskatolojisinde ahir zamanda Zerdüş'tün soyundan ortaya çıkacak ve ilahi adaleti sağlayacak kurtarıcı veya hükümdar anlamında kullanılmaktadır.⁵⁶⁸ Dolayısıyla, Soşyânt terimi Kurtarıcı anlamında kullanılmaktadır. İyi düşünen, iyi konuşan, iyi iş yapan ve hiçbir zaman yalan söylemeyen Soşyântların, canlılar dünyasına bolluk gözüyle bakacağına ve bakışlarının tüm canlıları ölümsüzlüğe ulaştıracağına inanılmaktadır.⁵⁶⁹ Soşyânt, tüm dünyaya fayda sağlayacak bir figür olarak, bedensel bir yaratık olarak diğer bedensel yaratıkları kötülüklere karşı koruyarak onların yok edilmesine karşı duracak kişi olacaktır.⁵⁷⁰ Bu bağlamda, Soşyânt'ın gelişi, kötülüğün sona ermesi ve evrensel adaletin sağlanması ile ilişkilendirilmekte, Zerdüştilerin kıyamet günü kurtuluş beklentilerini simgelemektedir.

Zerdüşti teolojide kurtarıcı düşüncesi, Zerdüş'tün kıyamet bilgisini bizzat Ahûra Mazda'ya sormasıyla başlar. Zerdüş şöyle demiştir: “*Ey Ahûra! Sana soruyorum: İnsanların geçmiş ve gelecekteki amellerinin sonuçları ne olacak? Ey Mazda! Bunların hepsi kıyamet günü nasıl olacak?*”⁵⁷¹ Bu sorular, Zerdüş'tün kıyametin gerçekleşeceği ve

⁵⁶⁴ Jenny Rose, *Zoroastrianism: An Introduction* (I.B. Tauris, 2011), s. 23.

⁵⁶⁵ Töre Sivrioğlu, *Avesta Dili Grameri ve Etimolojik Sözlüğü* (İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2015), s.302.

⁵⁶⁶ Rose, *Zoroastrianism*, s. 23.

⁵⁶⁷ Hurşidyan, *Pâsoh bı Porseşhâ-yı Din-i Zertoştîyan*, s.127-130; Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c.1 s. 42.

⁵⁶⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi ve Mesih Tasavvuru* (İstanbul: DüşünYayınılık, 2017), 20.

⁵⁶⁹ F. Max Müller (ed.), *The Sacred Books of the East, The Zend Avesta II* (Oxford Clarendon Press, 1883), c. XXIII, s. 308.

⁵⁷⁰ Müller, *The Sacred Of The East*, s.220-221.

⁵⁷¹ Yesna 30/14.

Tanrı krallığının yeryüzünde kurulacağı zamanı görece kadar yaşayamayacağını kabul ettiğini göstermektedir. Bu nedenle Zerdüş, kendisinden sonra son büyük mücadelede iyilik güçlerine önderlik edecek başka bir kurtarıcının, hayırseverin geleceğini işaret etmiştir. Bu doktrin, takipçileri tarafından “gelecekte Zerdüş’ün soyundan mucizevi bir şekilde doğacak ve dünyanın kurtarıcıları olacakları” beklentisine dönüşmüştür.⁵⁷² Ayrıca Zerdüş, Ahûra Mazda’ya kurtarıcıların dünyaya geleceği dönem hakkında da sorular sormaktadır.⁵⁷³ “*Ey Mazda! Kurtarıcıların bilgeliklerini artıran öğretiler ve Âşâ’nın parlak dünyayı koruduğu şafak ne zaman gelecektir? Vohûmenah’ın yardımlarına gelecek kişiler kimlerdir?*”⁵⁷⁴ Bu sorular, Zerdüş’ün insanlık için bir umut ve kurtuluş arayışını yansıtırken, aynı zamanda Zerdüşî inancının temel unsurlarından biri olan bilgelik ve öğretinin önemini vurgulamaktadır. Zerdüş, gelecekteki kurtarıcıların bilgeliğiyle dünyayı aydınlatacaklarına olan inancını dile getirirken, bu figürlerin insanlığa nasıl rehberlik edeceğini de sorgulamaktadır. Bu, Zerdüşî teolojinin eskatolojik boyutunu ve kurtarıcıların rolünü anlamak açısından kritik bir nokta oluşturmaktadır.

Zerdüşîlik eskatolojisine göre, Frashakereti’nin gerçekleşmesinden önceki son üç bin yılda, her bin yılın başında bir olmak üzere üç kurtarıcı (Soşyânt) gelecektir.⁵⁷⁵ Bu kurtarıcılar Soşyânt olarak adlandırılmaktadır. Soşyânt terimi, hem tekil hem de çoğul biçimde Gâtha’larda yer almaktadır. Ancak Gâtha’larda Soşyânt kelimesi, belirli bir bireyin adı olarak değil, Zerdüş ve onun yoldaşlarını tanımlayan genel bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu ismin taşıyıcısı ile ilk tanıştığımız dönem, Genç Avesta dönemidir. İyi eylemleriyle, iyi düşünce ve doğruluk aracılığıyla Ahûra Mazda’nın emirleri doğrultusunda çalışanlara kurtarıcı denilmektedir.⁵⁷⁶ Ancak Genç Avestan edebiyatı, birden fazla Soşyânt’ı tanımlamaktadır. Bunlar arasında “*başarılı rahipler*”⁵⁷⁷ “*Haoma’yı yüceltenler,*”⁵⁷⁸ “*Yalana karşı savaşanlar,*”⁵⁷⁹ ve “*İranlıların düşmanlarına karşı savaşanlar*”⁵⁸⁰ Sadece Farvardin Yeşt, üç ayrı Soşyânt’ı isimlendirmektedir. Bunlardan sonuncusu Astvat-ereta olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Zamyad Yeşt, bu isimle anılan

⁵⁷² Boyce, “On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic”, s.57.

⁵⁷³ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s.109.

⁵⁷⁴ Yesna Gatha 46/3.

⁵⁷⁵ Kreyenbroek, “Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition”, s.38-39.

⁵⁷⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XII., s. 108.

⁵⁷⁷ Yeşt 14/1

⁵⁷⁸ Yesna 9/2

⁵⁷⁹ Yesna 61/5

⁵⁸⁰ Yeşt 13/8

tek bir kahraman Soşyânt'ı tasvir etmektedir. Bu Soşyânt Kiyânsi Gölünde mucizevi bir şekilde doğacak son Soşyânt'tır.⁵⁸¹

Zerdüştilikteki eskatolojik inanca göre, kurtarıcıların İran'ın Sistan bölgesinde ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Sistan, Afganistan ve İran arasındaki bölgeyi ifade etmekte olup, İran'ın eyaletlerinden biridir. Zerdüş'tün risaleti de bu bölgede başladığı için Sistan, ruhani ve kutsal bir yer olarak kabul edilmektedir. Kaynaklarda bu bölgeye atıfta bulunan birçok anlatı bulunmaktadır. Sistan, kahramanların yuvası olarak anılmakta ve İran'ın bereketli toprakları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, Aryalıların yaşadığı önemli merkezlerden biri olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Sistan'ın tarihi ve kültürel önemi, Zerdüştilik inancının kökleriyle derin bir bağlantı içinde olduğundan, bu bölgede kurtarıcıların ortaya çıkacağına dair bir inanç mevcuttur. Sistan'ın ruhsal ve tarihi kimliği, Zerdüş'ti inancının temel unsurlarından biri olarak, kurtarıcılarının gelişine dair beklentileri pekiştirmektedir.⁵⁸²

Zerdüştilikte Soşyânt ya da gelecek kurtarıcı hakkındaki inanç, önemli teolojik bir durumdur. Gâtha'larda yer alan pasajlar, Zerdüş'tün dünyanın sonunun yakın olduğu duygusuyla dolu olduğunu ve Ahûra Mazda'nın O'nu, insanları son mücadeledeki hayati rolleri için uyandırmak adına kendisine vahyedilmiş bir gerçek ile görevlendirdiğini göstermektedir. Zerdüş't, Frashakereti'yi görecekt kadar yaşamayacağını fark etmiş olmalıydı ki Avesta'da *"O, iyiden daha iyi olana ulaşsın ki bize bu yaşamdaki, bedendeki, düşüncedeki kutsamanın doğru yollarını, Ahûra Mazda'nın oturduğu dünyaya giden gerçek yolları öğretecektir. O inançlıdır, bilen biridir....."*⁵⁸³ denilerek Soşyânt'ın geleceğini haber vermiş gibi görünmektedir.⁵⁸⁴

Zerdüş't, Avesta'da kendini bir kurtarıcı figürü olarak, varoluşun yenileneceği dönemde ortaya çıkacak "Soşyânt" olarak da göstermektedir.⁵⁸⁵ Bu bağlamda, Zerdüş't, *"Bu varoluşu yenileyecekler biz olalım"*⁵⁸⁶ diyerek, Soşyânt kavramı etrafındaki eskatolojik beklentileri dile getirmektedir.

Kurtarıcı beklentisinin referansı olan Gâtha'lara göre, Zerdüş'tün soyundan Soşyânt adında bir kurtarıcı, Ahûra Mazda'nın yardımı ile eskatolojik son geldiğinde kötülüğü yok

⁵⁸¹ Rose, *Zoroastrianism*, s. 39.

⁵⁸² Ali Asgar Mostafavi, "Soşyant" (Tahran: İntişarat-ı Ümid-e Sehn, 1397), s. 251.

⁵⁸³ Yesna 43/3.

⁵⁸⁴ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 42.

⁵⁸⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c.1 , s. 374.

⁵⁸⁶ Yesna, 30/9.

edecek. Ancak Gâtha’larda Soşyânt’ın kimliği ve ne zaman ortaya çıkacağı net değildir. Avesta edebiyatında bu konu daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Gâtha metinlerine göre bir olan kurtarıcı sayıları, Avesta edebiyatı metinlerinde üçe çıkmaktadır. Zend metinlerinde kurtarıclar konusu daha mitolojik bir şekle bürünerek açıklanmaktadır: Mitolojiye göre, Zerdüş’tün tohumları Kiyânsi⁵⁸⁷ gölünde korunmaktadır. Zerdüş’tün tohumları 99.999 “fraveher”⁵⁸⁸ tarafından korunmaktadır. Her kurtarıcının geleceği dönemde Zerdüş soyundan bir bakirenin suda yıkanıp suyu içmesiyle hamile kalacağı ve Soşyânt’ı doğuracağı anlatılmaktadır. Bu durum her bin yılın başında tekrar eder.⁵⁸⁹ Zerdüştilik inancında başlangıçta sadece Soşyânt adlı bir kurtarıcının ortaya çıkacağına dair olan inanç zamanla üçe çıkması Zerdüştilikte her şeyin üç veya üçün kombinasyonu olarak kabul edilmesinden kaynaklanan bir inancın tezahürü olarak da kabul edilmektedir.⁵⁹⁰

Yukarıda ifade edildiği üzere, üç kurtarıcı da Zerdüş’tün soyundandır. Kısacası, Zerdüş ve Soşyântlar kan akrabalarıdır; bu durum, aralarında önemli ve değişmeyen bir ortak nokta bulunduğunu göstermektedir. Çünkü hepsi aynı kana sahiptir. Ayrıca, Zerdüş’tün annesinin hamileyken parlamasını sağlayan kutsal, seminal bir sıvı olan “xvarenah” da, Zerdüş’tün bedeninden tohumu aracılığıyla onlara aktarılmış olabilir. Bu durum, Zerdüş’tün mirasının ve kutsallığının, kurtarıcılar aracılığıyla devam ettiğini vurgulamaktadır.⁵⁹¹

Eliade’ye göre, “xvarenah⁵⁹² sulara ikamet eder” ve Zerdüş’tün **Kiyânsi**⁵⁹³ (Hamun) gölünde saklanmaktadır. Zerdüş’tün karısının yanına üç kez gittiği, ancak ona her

⁵⁸⁷ Kiyânsiye, diğer adıyla Hâmun Gölü, İran mitolojisinde önemli bir yere sahip olan kutsal bir sudur. Günümüzdeki İran’ın Sistan eyaletinde bulunduğu kabul edilmektedir. Bu mitolojik göl, Zerdüş inancında özel bir anlam taşır ve Zerdüş’tün soyunun korunmasıyla ilişkilendirilir. Bkz. *Avesta*, 500.

⁵⁸⁸ Kelime eski Farsçada Fraverti, Pehlevicede Fraveher olarak geçmektedir. Zerdüşti teolojide insanı oluşturan beş unsurdan biridir. Her canlının Fraveheri vardır. Zerdüştilik inancına göre tüm Fravaşi’ler kutsal kabul edilir ve kendilerine selam gönderilir. Dünya sistemi onlara ellerine teslim edilmiştir. Olmuş, olan ve olacak olanlar Fraveşilerin koruması altındadır. 99.999 bin Fravaşi okyanusları, Zerdüş’tün ahirül zamanda ortaya çıkacak nutfesini, Okyanuslının kabarıp yağmurun yağmasını korumakla görevlidirler. Bkz. *Avesta*, s. 484; Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s.378.

⁵⁸⁹ Alıcı, “Mecusilik”, s. 260.

⁵⁹⁰ Jale Amuzgar, *Zeban, Ferheng ve Asture* (Tahran: Muin, 1387), s. 603.

⁵⁹¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* c.1, s. 379.; Boyce, “On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic”, s.67.

⁵⁹² Avesta’da “şan” veya “görmek” anlamında kullanılan bir kavram, atanan kişiye yansıtılan ve ona yardım eden ilahi bir mistik güç veya kuvvet olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, nötr bir isim olarak “şan” aynı zamanda “(ilahi) kraliyet ihtişamı” anlamına gelir ve kralların algılanan ilahi güçlenmesini yansıtır. Ayrıca, bu terim “(iyi) talih” anlamını da taşımaktadır; bu kavrama sahip olan bireyler, görevlerini veya işlevlerini başarıyla tamamlayabilme yeteneğine sahip olurlar. Dolayısıyla, Avesta’daki bu kavram, hem ilahi bir güç ve

yaklaştığında tohumunun yere düştüğü, melek **Neryûseng**⁵⁹⁴’ın o tohumun parlaklığını ve gücünü aldığı ve onu özenle melek Anahid’e⁵⁹⁵ teslim ettiği belirtilmektedir. Zamanla, bu tohum bir anneyle harmanlanacaktır. Zerdüş’tün tohumu o kadar önemlidir ki, koruyucu ruhlar, fravaşiler, ona zarar vermek isteyen kötülüğün güçlerinden koruyacaklardır.⁵⁹⁶ **Bundahisn**’de, Zerdüş’tün korumak için emanet edilen tohumunun “Kiyânsi gölünde suların dibinde geceleyin parlayan üç lamba gibi” olduğu ifade edilmektedir. Bakire bir kızın yıkanmak için Kiyânsi suyuna girmesiyle tohum onun vücuduna karışacak ve hamile kalacaktır. Bu üç kurtarıcı, teker teker kendi döngülerinde doğacaklardır.⁵⁹⁷

Boyce’un yorumu ile Soşyânt mucizevi bir şekilde kavramsal olarak doğmuş olmasına rağmen, gelecek dünya kurtarıcısı bir insan olacaktır.⁵⁹⁸ Bu anlatım, Zerdüş’tilikteki kurtarıcı mitinin doğaüstü ve kutsal bir boyutunu vurgulamakta, aynı zamanda insanlığın kurtuluşu için beklenen bu figürün doğumunun özel bir anlam taşıdığını göstermektedir.

Soşyânt kavramı yalnızca bir kişi veya kişilere atfedilmemiştir. Nitekim Yesnalarda şöyle ifade edilmektedir:

*“Ey Mazda! O günün şafak vakti aydınlığı, ne zaman iyi talih meydana getirecek ve halka Aşâya (doğruya ve temizliğe) doğru yönlendirecek? İyi düşüncenin yardımına kim gelecek? Bunu yalnızca ben halledeceğim.”*⁵⁹⁹ *“İyi düşünce, iyi söz ve davranışla Mazda’nın rızasını kazanmak gerekir. En doğru dinin yayılması için iyi davranışların sonuçlarını halka öğretsinler. Bu gayretlerin sonucu, Padişah Goştasb ve*

otoriteyi hem de bireylerin başarı ve talihlerini simgeleyen çok katmanlı bir anlam taşımaktadır. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Khvarenah#>

⁵⁹³ Sistan’ın kuzeydoğusunda bulunan ve bir kısmı Afganistan topraklarında kalan Hamun Gölü, tarihi ve mitolojik açıdan önemli bir yere sahiptir. Bundahisn’e göre, Hamun bölgesi, Keyaniler hanedanlığının yaşadığı yer olarak kabul edilmektedir. Bu bölge, Zerdüş’tilik ve İran mitolojisi açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Keyaniler, İran mitolojisinde önemli bir kraliyet ailesi olarak bilinir ve bu hanedanlığın yaşadığı yerler, mitolojik hikayelerde sıkça yer alır. Hamun Gölü, hem doğal güzellikleri hem de tarihi önemi ile dikkat çekerken, aynı zamanda bölgenin kültürel mirasının bir parçası olarak da değerlendirilmektedir. Bkz. Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 353-354.

⁵⁹⁴ Ahûra Mazda’nın elçisi ve ve dostu olur. Vahiy taşıyıcısıdır. Avesta ve Pehlevi kaynakların bazı yerlerinde ateşin koruyucusu olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s.451.

⁵⁹⁵ Anahid, Eski İran’da sulardan sorumlu büyük tanrıçalardan biridir ve genellikle bereket, su ve doğurganlık ile ilişkilendirilir. Bu tanrıça, özellikle tarım ve su kaynaklarının korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Anahid, aynı zamanda Çoban Yıldızı olarak da bilinir; bu, onun gökyüzündeki parlaklığı ve yönlendirici özelliği ile ilişkilidir. Bkz. Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 539.

⁵⁹⁶ F. Max Müller (ed.), *The Sacred Books of the East* (Oxford: Clarendon Press, 1880), c.5, s. 144.

⁵⁹⁷ *Greater Bundahisn*, blm. XXXIII., s. 283.

⁵⁹⁸ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 42.

⁵⁹⁹ Yesna Gâtha 46/3

*Feraşûster*⁶⁰⁰ Zerdüş'tün tarafında oldular. Bunlar *Ahûra Mazda* tarafından dinin doğru yolunu insanlara öğretmek için Soşyânt olarak seçildiler!"⁶⁰¹

Yukarıdaki bentlere göre, Soşyânt kavramı, birtakım sıfatları taşıyanları ifade etmektedir. Âşa kanununa göre hareket eden, iyilik esasına göre davranan ve insanlığa yararlı işler yapan herkes Soşyânt olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda Zerdüş'te kendisini Soşyânt olarak tanımlamaktadır.⁶⁰² Bu durum, Zerdüş'tün ahlaki ve ruhsal liderlik rolünü pekiştirmekte ve onun, insanlığa rehberlik etme misyonunu vurgulamaktadır. Zerdüş'tün Soşyânt olarak kendini konumlandırması, onun öğretilerinin ve değerlerinin, insanlık için bir örnek teşkil ettiğini göstermektedir.

Malcolm Bull, Zerdüş'tün dünyanın sonunu yakın görmesi düşüncesini farklı bir perspektiften ele almaktadır. Ona göre, Soşyânt kavramı Zerdüş'tün takipçileri tarafından oluşturulmuştur. Zerdüş, "mükemmel (Fraşhakereti) yapmaktan" bahsettiğinde, bunun yakın bir gelecekte gerçekleşeceğine dair bir umut taşımamaktaydı. Bununla birlikte, dünyanın dönüşümüne dair az bir zaman kaldığına inanıyordu. Ancak Zerdüş'tün ölümü, bu yenilenmenin onun dönemine denk gelmemesiyle sonuçlanmıştır. Zerdüş'tün kişiliği, zamanla daha uzak bir geçmişte kalmış ve dünya hâlâ dönüşmemiştir. Bu durum, Zerdüş'tin mensupları arasında derin bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Zerdüş'ü bir kurtarıcı olarak gören takipçileri, onun görevini tamamlamak üzere dünyaya yeniden geleceğine inanmışlardır. Ancak Gâtha'lara göre, peygamberin "mükemmel yapmayı" görmek için mutlaka yaşaması gerekmemektedir. Yesnada geçen "*Gerçekte en büyük mükâfat, maddi-manevi hayatta bize mutlu bir hayat sunacak Ahûra Mazda'ya ait olan doğru yolu bulma konusunda rehberlik yapana verilecektir. Ey Mazda! Sana gönül verenler, iyi ve kutsal bilgi ışığında sana bağlanacaklar.*"⁶⁰³ "İyi ve kutsal bilgi ışığında ifadesi", iyilik sahibi anlamına gelen Soşyânt kişiliğinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.⁶⁰⁴

Jenny Rose'a göre, Zerdüş'tilikteki Soşyânt kavramı, iyi düşünce ve Âşa (doğru düzen) tarafından motive edilen, zulüm ve şiddet güçlerine karşı çıkan bireyleri kapsayacak şekilde geniş bir anlamda yorumlanabilir. Avesta metinlerinde, "Soşyânt" kelimesi tekil olarak Zerdüş'ü, çoğul olarak ise gelecekte zulüm ve şiddet güçlerine karşı

⁶⁰⁰ Feraşûster, Kelime olarak yol alan deve sahibi anlamına gelmektedir. Zerdüş'tün kayınpederi ve onun dinini ilk kabul edenlerden biridir. Hvugya kabilesindendir. Bkz. Sular. *Avesta*. s.466

⁶⁰¹ Yesna Gâtha 53/2

⁶⁰² Sular, *Modern İran'da Zerdüştiler*, s. 147.

⁶⁰³ Yesna Hât 43/3.

⁶⁰⁴ Bull, *Kıyamet Teorileri*, s. 42-43.

mücadele edecek kurtarıcı ve hayırsever figürleri ifade etmektedir. Bu bağlamda, Soşyânt terimi, gelecekte tüm maddi dünyaya fayda sağlayacak ve kötülüğün nihai yenilgisini getirecek eskatolojik bir kurtarıcı figürünü temsil etmektedir.”⁶⁰⁵

Dhala da, Soşyânt terimini belirli bir bireyin adı olarak değerlendirmemektedir. Zira Soşyânt terimi, hem tekil hem de çoğul biçimde Gâtha’larda yer almakta ve bu bağlamda, Zerdüş’t ile onun yoldaşlarını tanımlayan genel bir terim olarak kullanılmaktadır.⁶⁰⁶ Guthrie, Soşyânt’ın tekil biçimiyle Zerdüş’t’e, çoğul biçimiyle ise yardımcılara atıfta bulunduğunu belirtmektedir. Örneğin, Yesna Hât 48/12’de “*yeryüzündeki kurtarıcılar*” ifadesi çoğul olarak yardımcıları ifade ederken, aynı Hât’ın 9. bendinde “*kurtarıcı ona verilecek ödülün ne olduğunu bilir*” ifadesi tekil biçimde Zerdüş’t için kullanılmaktadır.⁶⁰⁷ Hinnels, Soşyânt’ı Zerdüş’tîlerin kurtarıcı kavramının kişileşmesinin yanı sıra “Zerdüş’tiliğin gelecekteki hayırseverleri” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁰⁸ Ayrıca, Jackson terimin daha geniş bir kullanımını incelemekte ve Soşyânt unvanının bir rahibi, bir havariyi, bir azizi veya Fraşhakereti (yenilenme) döneminde doğacak olan ve Fraşhakereti’ye yardım edecek kutsal bir adamı veya son beklenen kurtarıcıyı ifade ettiğini vurgulamaktadır.⁶⁰⁹

Son dönem Zerdüş’tî din adamlarından olan R. Şehzâdi’ye göre, Gâtha’larda geçen Sosyânt kelimesi, hayır isteyen ve faydalı anlamlarına gelmekte olup sadece bir kişiyi kastetmemektedir. Bu kelime, Zerdüş’t’ten sonraki iyilik yapacak dinî liderleri de ifade etmektedir. Bu bağlamda Sosyânt, milletin ve dinî hayırseverlikleri konusunda güven duyduğu, iyilik gördüğü kişidir. Bu kişiler gerektiğinde verdikleri hükümlerle topluma rehberlik eder ve bundan dolayı oplum da kendilerine itaat eder. Bundan dolayı toplumda büyük ıslahat yapanlara “Sosyânt-ı Firuzger” denilmektedir.⁶¹⁰ Sosyânt figürü, Zerdüş’tî inancında toplumsal düzenin sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu liderler, toplumun ihtiyaçlarına yanıt verir. Dinî ve ahlaki ilkeleri hayata geçirirler. İnsanları doğru yola yönlendirirler.

⁶⁰⁵ Rose, *Zoroastrianism*, 23.

⁶⁰⁶ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XII., s. 108.

⁶⁰⁷ Kenneth Sylvan Launfal Guthrie, *The Hymns of Zoroaster, usually called the Gâthas* (London: George Bell and Sons; Brooklyn: Comparative Literature Press., 1914), s. 200.

⁶⁰⁸ John. R Hinnels, “Zoroastrian Saviour Imagery and Its Influence on the New Testament”, *Numen* 16 (1969), s.169.

⁶⁰⁹ Jackson, “The Ancient Persian Doctrine of a Future Life”, s. 157.

⁶¹⁰ Şehzâdi, *Mecmû’a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*, s. 168.

İster tekil ister çoğul biçimde kullanılsın, Soşyânt teriminin hedefleri arasında bir tür özdeşleşme bulunmaktadır. Bu bağlamda, Soşyânt figürleri, ortak bir amaca ulaşmak için, yani Frashakereti (kötülüğün nihai yenilgisini ve evrenin yeniden doğuşunu ifade eden Zerdüşî eskatolojik kavram) gerçekleştirmek amacıyla birbirlerine yardım etmektedirler. Bu özdeşleşme, Zerdüştiliğin toplumsal ve kozmik düzen anlayışını pekiştirirken, aynı zamanda bireylerin ve toplulukların ortak bir hedef doğrultusunda birleşmelerini de simgelemektedir. Dolayısıyla, Soşyânt terimi, sadece bireysel bir kurtarıcıyı değil, aynı zamanda kolektif bir kurtuluş mücadelesini temsil etmektedir. Bu inanç, Zerdüşî eskatolojinin temel unsurlarından birini oluşturarak, hem bireysel hem de toplumsal kurtuluş umudunu simgelemektedir. Soşyânt, sadece bir kurtarıcı değil, aynı zamanda adaletin, erdemin ve yaşamın sürekliliğinin temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Soşyânt'ın rolü, Zerdüşî inançların özünü ve gelecekteki kurtuluş umudunu yansıtan önemli bir unsurdur.

Dinler ve Mezhepler Tarihinin klasik ve önemli bir kaynağı olan “Milel ve Nihal” adlı eserinde Şehristanî (ö. 548/1153), Mecûsîlikte beklenen kurtarıcı için “âlim kişi” anlamına gelen “Eşizrika” ifadesini kullanmaktadır. Yukarıda Soşyânt olarak adlandırılan ve Şehristanî'nin “Eşizrika” olarak bahsettiği kişinin ortaya çıkacağı dönemde, âlemi din ve adaletle süsleyerek zulmü ortadan kaldıracağı, değiştirilmiş olan düzeni eski hâline getirerek bütün hükümdarları kendisine itaat ettireceği belirtilmektedir. Bu bağlamda, O'nun zamanında işler kolaylaşacak, emniyet ve istikamet sağlanacak, fitne ve sıkıntılar ortadan kalkacaktır.⁶¹¹ Şehristanî dışında Eşizrika kavramını kullanan başka bir kayda rastlanılmamış olup, bu durum, muhtemelen bu kavramın Soşyânt'ı ifade ettiğini göstermektedir.

Zerdüş'tün öğretileri, Zerdüştilik içinde önemli eskatolojik inançların temelini oluşturmuştur. Zerdüş'tün gelecekte bir kurtarıcının, Soşyânt'ın gelmesini beklemesi, iyiliğin kötülük üzerindeki nihai zaferine dair derin bir umudu yansıtmaktadır. Bu figürün, zamanın sonunda ortaya çıkacağı, ölüleri dirilteceği ve erdemli bir yönetim kuracağına dair kehanetler bulunmaktadır. Soşyânt'ın, özellikle Zerdüş'tün kendisinin bir oğlunun, bakire bir anneden doğacağı inancı, Zerdüştilik inancının kurtarıcı beklentilerle harmanlandığını göstermektedir. Bu kavram, diğer çeşitli dinlerdeki kurtarıcı figürleriyle paralellik göstermekte ve insanlığın kurtuluş ve adalet arayışını evrensel bir şekilde temsil

⁶¹¹ Muhammed eş-Şehristanî, *Milel ve Nihal / Şehristani*, çev. Mustafa Öz (Litera Yayıncılık, 2019), s. 226.

etmektedir. Zerdüş'tün öğretileri, yalnızca bireysel ahlak ve Ahûra Mazda (Bilge Tanrı) ile Ehrimen arasındaki savaşa odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda karmaşık bir dünyada nihai düzenin yeniden sağlanmasına da büyük bir vurgu yapmaktadır. Soşyânt'ın gelişi, karanlığa karşı mücadelede umut ve ilahi müdahale sembolü olarak değerlendirilmektedir ve Zerdüş'tiliğin ideallerinin nihai gerçekleşimini temsil etmektedir.⁶¹²

Zerdüş'tilerin kurtarıcı düşüncelerinde zamanla değişiklikler olmuştur. Zerdüş'tler günümüzde Hord Avesta'dan Tendûrûsî bölümlerini okuduklarında, gelenekte adı geçen Peşûten, Şah-ı Behrâm, Uşidarmah, Uşidarbami ve Soşyânt gibi ölümsöz ve efsanevi kurtarıcılara selam göndermektedirler. Tanrı'dan onlara güç vermesi için dua etmektedirler. Ayrıca, ruhlar için okudukları Avesta metinlerinde bu isimleri zikrederler.⁶¹³ Ancak, güncel kaynaklara bakıldığında, Zerdüş'tlerin gelenekteki mitolojik bilgileri kabul etmedikleri ve yeni bir kurtarıcı anlayışı geliştirdikleri görülmektedir. Zerdüş'tler, günümüzde kurtarıcı inancını Gâtha metinlerini esas alarak farklı yorumlamaktadırlar. Onların kurtarıcı inancının merkezinde, daha önce belirttiğimiz gibi, Soşyânt bulunmaktadır. Yazılı kaynaklarda, konunun açıklanması açısından Gâtha'larda şu pasajları geçmektedir.⁶¹⁴

Yeryüzündeki kurtarıcılar (Soşyântlar) iyi düşüncelerle sorumluluklarını yerine getirirler. Onların eylemleri Aşa Kanunu ve eğitim ilkelerine dayanmaktadır. Doğrusu, onlar kötülüğü yenmek için atanmışlardır.⁶¹⁵

Ey Mazda! O günün şafak vakti aydınlığı, ne zaman iyi talih meydana getirecek ve halkı Âşa'ya (doğruya ve temizliğe) doğru yönlendirecek? İyi düşüncenin yardımına kim gelecek? Bunu yalnızca ben halledeceğim.⁶¹⁶ İyi düşünce, iyi söz ve davranışla Mazda'nın rızasını kazanmak gerekir. En doğru dinin yayılması için iyi davranışların sonuçlarını halka öğretsinler. Bu gayretlerin sonucu olarak, Padişah Goştâsb ve Frasôster Zerdüş'tün tarftarı oldular. Bunlar Ahûra Mazda tarafından dinin doğru yolunu insanlara öğretmek için Sosyânt olarak seçildiler.⁶¹⁷

E. Sular, yukarıdaki Gâtha bentlerinden yola çıkarak Zerdüş'tilikte eskatolojik sonda gelecek belirli bir şahsa dayalı kurtarıcılardan bahsedilmediğini yorumunu yapmaktadır. Nitekim Gâtha metinleri Âşa Kanunu'na uyan, iyi işler yapan ve Tanrı'ya ibadet edenleri kurtarıcı olarak tanımlanmaktadır. Hatta Zerdüş't, kendisini de kurtarıcı

⁶¹² Boyce, "On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic", s. 57.

⁶¹³ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*, s. 171.

⁶¹⁴ Sular, *Zerdüş'tilerde İbadet ve Gelenek*, s. 146.

⁶¹⁵ Yesan Hât 48/12.

⁶¹⁶ Yesna Hât 46/3.

⁶¹⁷ Yesna Hât 53/2.

olarak ifade etmektedir. Bu durum, Zerdüştilikte kurtarıcı anlayışının, belirli bir şahsa değil, bireylerin iyi eylemleri ve Tanrı'ya olan bağlılıkları üzerinden şekillendiğini göstermektedir.⁶¹⁸

R. Şehzâdi'ye göre, Gâtha'larda geçen “Soşyânt” kelimesi, hayır ve fayda anlamlarına gelmektedir. Zerdüş'ten sonraki dinî liderleri ifade etmektedir. Bu bağlamda, Soşyânt, milletin din ve hayırseverlik konularında kendisine güvendiği, gerekli durumlarda verdikleri hükümlerle topluma rehberlik eden, toplumun da kendisine itaat ettiği kişidir. Bu anlamda, toplumda büyük ıslahat yapanlara “Soşyânt- ı Firûzger” denilmektedir.⁶¹⁹

Sonuçta Gâtha ve Pehlevi metinlere göre ilk kurtarıcının adı Ūşider, ikincisinin adı Ūşidermah ve sonuncusunun adı ise (Soşyânt) Astvat-ereta'dır. Ūşider ve Ūşidermah, dönemlerindeki kötülüğe karşı zafer getirebilirler; ancak asıl görevleri, kötülükleri tamamen ortadan kaldıracak ve yenecek son kurtarıcı Soşyânt olan Astvat-ereta'nın öncüleri olarak işlev görmektir.⁶²⁰ Bu üç Soşyânt, insanlığın nihai kurtuluşuna giden yolda önemli bir rol oynayacaklardır.

3.3.4. Birinci Kurtarıcı: Ūşider

Bu kurtarıcılardan ilki, ismi “doğruluk yayan” anlamına gelen **Ūşider'dir**. Rahim Afîfî, “*Esâtîr-ü Ferheng-i Îrân*” adlı eserinde Ūşider'in anlamını “Mukaddes kanunu koruyan, öğreten” olarak tanımlamakta ve kaynaklarda Ūşider'in Huşider, Ūşiderbâmî, Ūşiter, Hurşiter gibi farklı şekillerde geçtiğini belirtmektedir.⁶²¹ Ūşider'in bu tanımı, onun Zerdüştilikteki yerini ve önemini daha da vurgulamaktadır. Doğruluk ve adaletin savunucusu olarak, Ūşider, insanlara ahlaki bir rehberlik sunar ve toplumsal düzenin sağlanmasında etkili bir figür olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, Ūşider, sadece bir kurtarıcı değil, aynı zamanda insanlığın doğru yolda ilerlemesi için bir ilham kaynağıdır.

Ūşider, Zerdüş'tün büyük oğlu olarak Zerdüş'tî teolojide merkezi bir figürdür. Ūşider'in döneminde, üç yıl boyunca sürekli bahar mevsiminin hâkim olacağı, insanların kötü varlıklardan uzak ve güvenli bir yaşam süreceği öngörülmektedir. Bu süreçte, Ehrimen'in korkuya kapılacağı ve onun yarattığı kurt cinsi varlıkların ortadan kaybolacağı belirtilmektedir. Ūşider otuz yaşına geldiğinde, güneşin on gün boyunca gökyüzünün en

⁶¹⁸ Sular, *Zerdüştilerde İbadet ve Gelenek*, s. 146-147.

⁶¹⁹ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Mōbed-i Mōbedan Rustem Şehzâdi*, s. 201.

⁶²⁰ Kreyenbroek, “Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition”, s. 38-39.

⁶²¹ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 650.

yüksek noktasında batmadan kalacağı ifade edilmektedir. Bu durum, Êşider'in büyük meleklerle iletişime geçmesine olanak tanıyacak ve Zerdüş'te ilham edilen dinî öğretilerin ilk defa ona da ilham edileceği vurgulanmaktadır. Ancak, bu dönemde kötülüğün (şer) korkutucu bir kış veya dev bir suretinde ortaya çıkacağı ve insanların büyük bir kısmını ortadan kaldıracacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte, ikinci kurtarıcı Êşidermah'ın gelmesinden önce iyiliğin tekrar galip geleceği ifade edilmektedir. İnsanların, Cemşid'⁶²² in yaptırdığı kaleden dışarı çıkarak yeryüzünü yeniden âbad edecekleri belirtilmektedir. Bu süreçte, insanlar yeniden bir topluluk haline geldiğinde hastalıkların ortadan kalkacağı ve ölümlerin yalnızca yaşlılıktan ya da yanlışlıkla katledilmekten kaynaklanacağı öngörülmektedir. Böylece, Ehrimen'in en büyük silahı olan ölüm, ikinci kurtarıcının doğumuna kadar yavaş yavaş onun elinden alınmış olacaktır.⁶²³

Zerdüş'teolojisinde önemli bir yer tutan kurtarıcı fikri çerçevesinde, Êşider'in ve diğer kardeşleri Êşidermah ile Astvat-ereta'nın geleceğine dair inanç, Zerdüş'tilikteki eskatolojik düşüncenin temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Êşider ve diğer iki kardeşi, kıyamete yakın zamanlarda insanlığa rehberlik edecek ve evrensel adaletin sağlanmasında kritik bir rol oynayacaklardır. Bu inanç, Zerdüş'tilikteki umudu ve kurtuluş arayışını simgelerken, iyiliğin galip geleceğine dair bir güvence sunmaktadır.

Büyük (Bozorg/Greater) Bundahisn veya İrani Bundahisn'de, Êşider ile ilgili önemli ifadeler yer almaktadır. Êşider'in bin yılı başladığında, vahyin göstericisi ve gerçek haberci olan Zerdüş'tün oğlu Êşider, Ahûra Mazda'dan gelecek ve Zerdüş'tün getirdiği gibi vahyi getirecek ve ilan edecektir. Bu dönemde yokluk ve kıtlık azalacak, tüm dünyada cömertlik, barışçılık ve intikamsızlık artacaktır. Êşider'in döneminde, doğanın bereketi de artacak. Ağaçlara üç yıl boyunca yeşillik verecek ve nehirler, bir atın gücüyle akacaktır. Kiyânsa'nın pınarları ve denizi yeniden akmaya başlayacaktır. Bu dönemde, on gün ve gece boyunca güneş göğün zirvesinde duracak ve tüm kurt türleri yok olacaktır.⁶²⁴ Bu ifadeler, Êşider'in rolünü ve Zerdüş'tî eskatolojideki önemini vurgulamakta, onun döneminin barış, bereket ve adaletle dolu bir zaman dilimi olarak tasvir edildiğini göstermektedir.

⁶²² Cemşid, Pişdadi hanedanının dördüncü ve en büyük hükümdarı olarak bilinir. İran mitolojisinde önemli bir figür olan Cemşid, adalet ve erdemin sembolü olarak tanımlanır. Persler, onu adil bir hükümdar olarak tanıtır ve tak tanrı inancına sahip olduğu vurgulanır. Bkz. Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 204.

⁶²³ Hinnels, *Şinahtı Esatiri İran*, s. 107-108.

⁶²⁴ *Zand-Akasihi: Iranian or Greater Bundahishn*. çev. Ankleseria, Behraamgore Tehmuras., (Bombay, 1956). blm. 30/4.

Küçük (Kûçek) Bundahisn veya *Hindî Bundahisn* olarak bilinen yaratılış kitabında ise, Êşider ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır. Zerdüştilikte, ilk insan Gayomerd'in eril ve dişil çocukları ve ilk insan çifti olarak kabul edilen Maşye ve Maşyane, yaratıldıklarında önce su, ardından bitkiler, daha sonra süt ve en son olarak etle beslenmişlerdir. Ancak Êşider döneminde, insanların bu beslenme alışkanlıkları ters bir biçimde değişecektir. Ölüm zamanları geldiğinde, insanlar önce et yemekten, ardından süt içmekten ve en son olarak ekmek yemekten **vazgeçecekler**. Ölecekleri zamana kadar yalnızca su ile beslenmeye devam etmektedirler.⁶²⁵

Bu anlatım, Zerdüşti teolojide yaşamın döngüsünü ve ölümle yüzleşme sürecini simgelemektedir. Êşider'in döneminde, beslenme alışkanlıklarının bu şekilde evrilmesi, yaşamın sona yaklaşmasıyla birlikte muhtemelen ruhsal bir arınma ve sadeleşme sürecini temsil etmektedir. Ayrıca su ile beslenme, yaşamın temel unsurlarından biri olan saflığı ve arınmayı simgelerken, diğer besinlerin terk edilmesi, maddi dünyanın geçiciliğine ve ruhsal bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir.

Josep H. Peterson'un "*Zerdüşti Kehanetleri*" adlı eserinde, Êşider döneminin başlangıcında Zerdüşti'nin **Ahura Mazda** ile istişare ettiği gibi, Êşider'in de Ormazd ile 50 yıllığına istişarede bulunacağı belirtilmektedir. Bu dönemde, güneş öğle vaktinde duracak ve on gün, on gece göklerin zirvesinde kalacaktır. Üç yıl boyunca bitkilerin solmayacağı, doğanın bereketinin artacağı ifade edilmektedir. Êşider, dinî arındıracak ve dinî ritüel kurallarını uygulayarak, insanların bu kurallara göre hareket etmelerini sağlayacaktır. Ancak, bu dönemde kurt türlerinin birleşerek kötülük yapacakları da vurgulanmaktadır. Êşider'in yetkisiyle, Mazda'ya tapanlar bir ordu toplayarak kurtlarla savaşa gireceklerdir. Savaş öncesinde ibadetlerin yerine getirileceği, Êşider'in düşmanı yok etmek için en keskin bıçaklarla silahlar yapıp bir yol bulunmasını isteyeceği ifade edilmektedir. İnsanlar, çeşitli silahlarla düşmanı öldüreceklerdir. Din adamları, insanlara azık biriktirmelerini tavsiye edeceklerdir. O'nun döneminde ilk üç yıl boyunca yağmur yağmayacak, ancak dördüncü yıl, daha önce depolanan erzaklara ihtiyaç kalmayacak ve o yıl yağmur yağacaktır. Bu süreçte, hayırlı hayvanların zayıflayacağı ve insanların onları mucize olarak göreceği belirtilmektedir. Ayrıca, dağların ve ovaların yırtıcı hayvanlarının insanlara dostça yaklaşacağı ifade edilmektedir.⁶²⁶

⁶²⁵ Edward William West, *The Bundahisn ("Creation"), or Knowledge from the Zand* (London: Oxford University Press, 1897), c.5., blm. 30.

⁶²⁶ Josep H. Peterson, *Zoroastrian prophecies*, 1997, blm. Üç Kurtarıcı s. 1-22.

Ûşider'in ilk kurtarıcı olması ve onun tabiatı kontrol etme yetkisiyle birleşerek, Zerdüşti inancında doğanın dengesini sağlama ve insanlık için bir örnek oluşturma misyonunu pekiştirmektedir. Bu durum, Ûşider'in yalnızca bir lider değil, aynı zamanda doğanın ve evrenin düzenini koruyan bir figür olarak da öne çıkmasını sağlamaktadır. Ûşider'in döneminde, güneşin gökyüzünde durması, bitkilerin solmaması ve hayvanların dostça yaklaşması gibi olaylar, onun tabiat üzerindeki etkisini ve bu etki aracılığıyla insanlara sağladığı bereketi simgelemektedir.

Ayrıca, Ûşider'in dinî arındırma çabaları ve ritüel kuralların uygulanması, toplumsal düzenin sağlanmasında ve bireylerin manevi olarak yükselmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Ûşider'in varlığı, Zerdüşti inancının özündeki iyilik, adalet ve doğanın korunması temalarını güçlendirirken, insanlığın ruhsal ve fiziksel yenilenme sürecinde umut verici bir sembol haline gelmektedir. Sonuç olarak, Ûşider'in liderliği, hem doğanın hem de insanlığın geleceği için kritik bir dönüm noktası oluşturarak, Zerdüşti öğretilerinin uygulanmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Ûşider'in figürü, Zerdüşti eskatolojideki eskatolojik umut ve insanlığın kurtuluş arayışını pekiştiren bir sembol olarak değerlendirilmektedir.

3.3.5. İkinci Kurtarıcı: Ûşidermah

İkinci kurtarıcı olarak bilinen Ûşidermah, Zerdüşt'ün büyük oğlu Ûşider'in kardeşidir. Kaynaklarda Ûşidermah, Huşider, Huşidermah ve Hurşitermah gibi farklı adlarla anılmaktadır. Bu isimlerin kelime anlamı “dua ve kulluğu öğreten” şeklinde yorumlanmaktadır.⁶²⁷

Ûşidermah, Zerdüşti teolojide kurtarıcı olmasının yanı sıra, insanlara ibadet ve dua etme konusunda rehberlik eden önemli bir figür olarak öne çıkmaktadır. Onun varlığı, dinî ritüellerin ve manevi pratiklerin önemini vurgulamakta ve toplumsal düzenin sağlanmasında kritik bir işlev üstlenmektedir. Ûşidermah'ın isminin anlamı, ibadet ve manevi pratiklerin değerini ön plana çıkararak, toplumsal yaşamda ruhsal bir rehberlik rolü oynamaktadır. Bu bağlamda, Ûşidermah'ın öğretileri, bireylerin Tanrı ile olan ilişkilerini derinleştirmeye yönelik bir perspektif sunmaktadır. Dolayısıyla, Ûşidermah, yalnızca bir dinî lider değil, aynı zamanda insanlara ruhsal bir yönlendirme sağlayan bir öğretmen olarak da değerlendirilmektedir.

⁶²⁷ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 651.

Ûşider döneminde güneş on gün boyunca zirvede kalırken, Ûşidermah döneminde güneş yirmi gün boyunca öğle vaktindeki hâliyle hareketsiz bir biçimde kalacaktır. Ûşider'in döneminde, üç yıl süren huzur ve saadet devri, Ûşidermah döneminde bu süre altı yıla çıkacaktır. Ûşider zamanında Ehrimen'in yarattığı kurtlar ortadan kaybolmuştu, Ûşidermah döneminde ise yılanlar gibi birçok kötü yaratık yeryüzünden silinecektir. Bu süreçte, yeryüzü cennete yakın bir hale gelecektir. İnsanlar, et yemeye istek duymayacak, yalnızca ot ve sebze tüketip su içeceklerdir. İyiliğin bu şekilde güç kazanması ve kötülüğün aşama aşama gerilemesi sonucunda kötülük görünmez hale gelecektir.⁶²⁸

Ûşidermah döneminde güneşin yirmi gün boyunca hareketsiz kalması, bu dönemde iyiliğin güçlenmesini simgelerken, yılanlar gibi kötü yaratıkların yeryüzünden silinmesi, kötülüğün gerilemesini ve Zerdüşî inancının temel ilkelerinin gerçekleşmesini göstermektedir.

Küçük Bundahisn veya Hindî Bundahisn'de ise Ûşidermah ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: Ûşidermah'ın bin yılında, insanlar kutsanmış yiyeceklerle üç gün ve gece süresince aşırı bolluk içinde bulunacak, ancak iştahları azalacaktır. Bu dönemin ardından, et tüketiminden vazgeçerek sebze ve sütle beslenmeye başlayacaklardır; daha sonra sütlü ve bitkisel yiyeceklerden uzak duracaklar ve yalnızca su ile beslenmeye devam edeceklerdir. Soşyânt'ın gelişi öncesinde on yıl boyunca yemeksiz kalacaklar, fakat bu süreçte ölmeyecekler.⁶²⁹

Ûşidermah dönemindeki bu aşamalar, insanların manevi ve fiziksel dönüşümünü simgelerken, beslenme alışkanlıklarındaki değişim, iyiliğin güçlenmesi ve ruhsal arınmanın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu süreç, Zerdüşî inancının özündeki ahlaki ve kozmik dengeyi pekiştirirken, insanlığın manevi gelişiminde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

3.3.6. Üçüncü Kurtarıcı: Astvat Ereta/ Ûşider

Üçüncü ve son kurtarıcı diğer iki kurtarıcı gibi Zerdüş'tün oğludur ve adı Astvat Ereta'dır. Kelime anlamı olarak “mukaddes kanuna mazhar olan kimse” demektir. Kaynaklarda Astvat Ereta, Soşyant, Soşyâns, Soşyunes ve Soşyânt gibi farklı adlarla da

⁶²⁸ Hinnels, *Şnahti Esatiri İran*, s. 108-109.

⁶²⁹ West, *The Bundahishn ("Creation"), or Knowledge from the Zand*, c. 5, blm. 30.

anılmaktadır.⁶³⁰ Zerdüştîlikte üç kurtarıcıdan merkezi konumda olan Soşyânt'ır.⁶³¹ Bu figür, Zerdüştî inançlarında son kurtuluş döneminin temsilcisi olarak önemli bir yere sahiptir. O, kötülüğü diğer kurtarıcılar gibi kısmen değil, tamamıyla yeryüzünden kaldıracaktır.

Soşyânt gelmeden on yıl önce, insanlar yemeksiz kalacak, ancak ölmeyeceklerdir.⁶³² O ortaya çıktığı gün, otuz gün ve gece boyunca güneş göğün zirvesinde duracak ve ışığını dünyaya yayacaktır.⁶³³ Bu dönemde ölüm, acı ve hastalıklar ortadan kalkacak; bitkiler sürekli çiçek açacak ve insanlar yalnızca manevi gıdalarla beslenmeye devam edeceklerdir. Dünya, Soşyânt'ın döneminde tamamen ve son defaya mahsus olarak yeniden âbad olacaktır. Soşyânt, hem iyi hem de kötü tüm insanları bedensel olarak yeniden diriltecek; Soşyânt'ın huzuruna gidecek olan herkes, orada kendi iyi ve kötü amellerini görecektir. İyiler, kötülerin arasında, kara kuzuların arasındaki ak kuzu gibi belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır. Bu dönemde Ehrimen'in hiçbir hükmü kalmayacak; Ahûra Mazda ise yalnızca iyilik ve bilgelik değil, aynı zamanda kâdir-i mutlak olarak hüküm sürecektir.⁶³⁴ Dirilenler bir araya geldiklerinde birbirlerini tanıyacak ve Ahûra Mazda'nın son yargılamasını ve affını bekleyeceklerdir.⁶³⁵

Son Soşyânt'ın gelişi, insanlığın manevi ve fiziksel dönüşümünü simgelerken, onun döneminde gerçekleşecek olaylar, Zerdüştî inancının nihai zaferini ve Ahûra Mazda'nın mutlak hükmünü vurgulamaktadır. Bu süreç, iyilik ve kötülük arasındaki çatışmanın sona ermesi ve insanların ruhsal arınma sürecine girmesi açısından kritik bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Son kurtarıcı Soşyânt döneminde, öncelikle ilk insan Gayomerd'in kemikleri, ardından Maşya ve Maşyane'nin kemikleri, en son olarak da insanlığın geri kalanının kemikleri diriltilecektir. Bu dönemde elli yedi yıl boyunca tüm ölümler hazır hale getirilecek ve bütün insanlar ayağa kalkacaktır. Her birey, yaşamının sona erdiği yerden dirilecektir. Evrenin yenilenmesinin yaratıcıları arasında, yaşadıkları söylenen doğru adamlar, on beş erkek ve on beş genç, Soşyânt'ın yardımına geleceklerdir. Soşyânt, yardımcılarıyla birlikte ölümleri hazırlamak için bir tören düzenleyecek ve bu tören sırasında öküz (Boğa) Hadhayoş'u keseceklerdir. O öküzün yağından ve beyaz Haoma'dan Huş hazırlayacak ve

⁶³⁰ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, 561; Purdavud, "Saoşyant, Mevud-u Mazdeyesna", *Saoşyant* (Tahran: Hürremşah,), 10; Mostafavi, "Saoşyant", s. 71.

⁶³¹ Sular, *Zerdüştîlerde İbadet ve Gelenek*, s. 144.

⁶³² *Greater Bundahisn*, blm. 34.

⁶³³ *Greater Bundahisn*, blm. 33.

⁶³⁴ Hinnels, *Şınahî Esatiri İran*, s. 109-111; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 521; Alıcı, "Mecusilik", s. 260.

⁶³⁵ Frâveşi, *Cihân-ı Fraveri*, s. 123-124; Hurşidyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, s. 198.

bunu tüm insanlara sunacaklardır. Böylece tüm insanlar sonsuza dek ölümsüzleşecektir. Bu süreçte, her kim bir insan boyundaysa, onu kırk yaşında eski hâline getireceklerdir; küçükken ölmüş olanlar ise on beş yaşında eski hâline döneceklerdir. Her birine karısıyla birlikte çocuklarını göstereceklerdir, ancak çocuk doğurmak mümkün olmayacaktır. Daha sonra, Soşyânt ve yardımcıları, yaratıcı Ahûra Mazda'nın emriyle, herkese yaptıklarına uygun mükâfat ve ceza vereceklerdir.⁶³⁶

Son Soşyânt dönemindeki diriliş ve yenilenme süreci, Zerdüşî inancının nihai kurtuluş ve adalet anlayışını yansıtmaktadır. Bu dönemde bireylerin yaşamlarının sona erdiği yerden dirilmesi ve evrensel bir ölümsüzlük sağlanması, insanlığın manevi ve fiziksel dönüşümünü simgelerken, Ahûra Mazda'nın adaletinin tecelli edeceği bir ortam yaratmaktadır. Soşyânt eskatolojik olarak Frashakereti'nin ana figürüdür. Dünyanın yenilenerek yeniden kurulmasından sorumludur. Onun eylemi sırasında artık tüm insanlığın yiyeceğe ve suya ihtiyacı kalmayacak, ölüm olmayacaktır. Soşyânt'ın gelmesiyle dünya açlıktan, açgözlülüğten, ölümden ve düşmanlıktan kurtulacak. Kısacası insanlık kurtulacak, kötülük ve adaletsizliğin olmadığı ebedi hayat başlayacaktır.

Zerdüşîlikteki üç kurtarıcı figür de hemen hemen tüm dinî geleneklerde bulunan mesih veya mehdi inancına karşılık gelen eskatolojik karakterler olarak tanımlanmaktadır.⁶³⁷ Bu figürler, insanlığın kurtuluşunu sağlamak ve evrende iyiliği yeniden tesis etmek amacıyla ortaya çıkacak önemli şahsiyetler olarak kabul edilmektedir. Zerdüşî inanç sisteminde, bu kurtarıcıların gelişi, dünya üzerindeki kötülüklerin sona ermesi, adaletin sağlanması ve insanların ruhsal olarak yeniden doğması ile ilişkilendirilmektedir. Avesta'da yer alan bir ifadeye göre, *“Ey Mazda! Yeryüzündeki kurtarıcılar (Soşyântlar) iyi düşünceyle sorumluluklarını yerine getirirler. Onların eylemleri Aşâ Kanunu ve eğitim ilkelerine dayanmaktadır...”*⁶³⁸ ifadesi, kurtarıcıların görevlerinin yalnızca fiziksel bir kurtuluş sağlamakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda ahlaki ve ruhsal bir dönüşüm gerçekleştirmek olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca kurtarıcılar, Ahûra Mazda'nın öğretileri doğrultusunda faaliyet gösterecekler. Bu durum Yesna' larda şu şekilde ifade edilmektedir: *“Ey Mazda! Yeryüzündeki kurtarıcılar, iyi düşünceyle hareket edecek ve onların eylemleri doğru temellere dayalı olup öğretileri sana aittir.*

⁶³⁶West, *The Bundahishn (“Creation”), or Knowledge from the Zand*, c. 5, blm. 30.; *Greater Bundahishn*, blm. 34.

⁶³⁷Şinasi Gündüz (ed.), *Mecusilik* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s.517.

⁶³⁸Yesna 48/12.

*Gerçekten de onlar, öfkeyi yenmekle görevlendirilmişlerdir.”*⁶³⁹ Bu ifadeler, Zerdüşî inancında kurtarıcıların rolünün ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Kurtarıcıların, Ahûra Mazda'nın öğretilerine bağlı kalarak, iyi düşünce ve doğru eylemlerle insanlığa rehberlik etmesi beklenmektedir. Ayrıca, öfkeyi yenme görevi, Zerdüşî ahlak anlayışının bir yansımasıdır; bu da, bireylerin içsel çatışmalarını aşarak daha yüksek bir ahlaki düzeye ulaşmalarını teşvik etmektedir. Bu bağlamda, kurtarıcılar sadece dışsal bir kurtuluş değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal ve ahlaki gelişimlerine de katkıda bulunacaklardır.

Zerdüş'tün öğretilerinde Soşyânt, kurtarıcı figürü olarak merkezi bir rol oynamaktadır. Bu figür, gelecekteki kurtuluşun ve iyiliğin kötülük üzerindeki nihai zaferinin sembolüdür. Başlangıçta Gâtha metinlerine konu olan tek kişilik kurtarıcı kavramı, daha sonraki Avesta edebiyatı ve Pehlevi metinleri döneminde üçe bölünmesi, bu konudaki beklentinin önemini vurgulamaktadır. Soşyânt, yalnızca bir kişiyi değil, Zerdüşîliğin korunmasına yardımcı olan herkes için kullanılan bir ifade olarak da önem taşımaktadır. Soşyânt'ın gelişi, insanlığa umut aşılayarak, erdemli bir yönetim ve adaletin sağlanacağına dair derin bir inanç taşımaktadır. Bu bağlamda, Soşyânt, Zerdüşîliğin özünü oluşturan kurtuluş ve adalet arayışının sembolü olarak öne çıkmaktadır.

3.3.7.Diriliş

Öldükten sonra bir bakıma ölümü de öldürerek yeni bir hayata başlanması, birçok dinin kıyamet ile ilgili anlatılarında önemli bir tema olarak öne çıkmaktadır. Bu kavram, fiziksel açıdan dirilişi ifade etmekte olup, daha önce yaşamış olanların yeniden hayata dönmesini **simgelemektedir**. Ruhsal açıdan ise kıyamet gününde yeniden diriliş inancı, bireylerin bu dünyadaki yaşamlarından daha yüksek ve anlamlı bir varoluşa geçişini temsil etmektedir. Kıyamet ve diriliş temaları, insanın varoluşsal amacını anlamlandırma çabasıyla ilişkilidir. Bu bağlamda, bireylerin ruhsal gelişimlerini tamamlayarak daha yüksek bir bilinç düzeyine ulaşmaları hedeflenmektedir. Dolayısıyla, kıyamet dirilişi, teolojilerin çoğunda derin bir dönüşüm ve yenilenme sürecini temsil eden evrensel bir inanç olarak değerlendirilmektedir.

Kıyamet günündeki diriliş Zerdüşî teolojinin temel unsurlarından biri olarak, evrensel bir yenilenme ve ruhsal dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu kavram, insanlığın son döneminde, Ahûra Mazda'nın iradesiyle tüm ölümlerin dirileceği ve adaletin sağlanacağı

⁶³⁹ Yesna Hât 48/12.

bir zamanı simgelemektedir. Kıyamet dirilişi, yalnızca fiziksel bir yeniden doğuşu değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal olarak arınmasını ve kötü düşüncelerin, sözlerin ve eylemlerin yok edilmesini de içermektedir. Kıyamet dirilişi, insanlığın manevi gelişimi ve evrensel adaletin tecellisi açısından büyük bir önem taşımakta olup, Zerdüşî inancının eskatolojik perspektifini şekillendiren merkezi bir unsurdur.

Pehlevi literatüründe yeniden dirilmeye “Restâhîz” denilmektedir. Pehlevicede ölmek anlamına gelen rîstek, rîste, rîst kelimelerinden gelmektedir. Rîst ve hîz sözcüklerinin birleşiminden oluşan restâhîz veya resthîz ise ölümlerin kıyamı/ayağa kalkması, kıyamet demektir. Avesta’da restahiz konusu daha çok Yesna ve Yeşt bölümlerinde bahsedilmektedir. Restahiz, yaratıcının emriyle ölümlerin tekrar hayata dönecekleri ve mahşerde toplanacakları gündür.⁶⁴⁰

Bundahisn’e göre, son Soşyânt Astvat-eratat elli yedi yıl boyunca ölümleri diriltecek. Tüm insanlar dirildikten sonra iyi ve kötü diye ayrıştırılacak ve maddi olarak fiziksel bedenlerine kavuşacaklar. Tüm insanlar hayatta iken öldüğü veya ilk doğdukları yerden yeniden diriltilecekler.⁶⁴¹ Nitekim sonunda kıyamet vaktinde can ile ten tekrar birleşip karışacaklar.⁶⁴²

Gâtha’larda dikkatler, daha çok hesap verebilirlik perspektifinde insanın ölümsüzlüğüne odaklanmıştır. Bu bağlamda, bedensel diriliş, ikincil bir mesele olarak değerlendirilmektedir ve çoğunlukla yalnızca ima edilmektedir. Bununla birlikte, Avesta’da kütü ruhlar için geçen “*Druj’un yurdunun vatandaşlarıdır, ebedi olarak orda kalacaklardır*”⁶⁴³ ifadesi, Avesta yorumcuları tarafından bedensel bir dirilişe yönelik bir ima olarak kabul edilmektedir. Bu durum, Gâtha’ların insanın ruhsal varoluşunu ön plana çıkarmasına rağmen, bedensel dirilişin Zerdüşî inancında da önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁶⁴⁴ Dolayısıyla, Gâtha’lardaki bu yaklaşım, Zerdüşî eskatolojisinin karmaşık doğasını ve ruh ile beden arasındaki ilişkiyi anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir.

⁶⁴⁰ Ūşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 296.

⁶⁴¹ *Greater Bundahisn*, s. 287-288.

⁶⁴² Manushchihir-i Goshnajaman, “Dadestan-i Denig” , blm. 16 .s. 7.

⁶⁴³ *Yesna Hât* 46/11

⁶⁴⁴ Mills, *Avesta Eschatology Compared With The Books*, s. 39.

Zerdüştilerin eskatolojik inançlarını incelediğimizde belirli bir olasılık genişliği olduğu görülüyor. Shaked, IX. yüzyıldan Müslüman bir tanık olan Makdisi'den değerli bilgilerle dolu gibi görünen, şunları aktarmaktadır:⁶⁴⁵

“Birçok Mecusi (Zerdüş), ölümlerin yeniden dirilişi olacağına inanıyor. Fars'tan bir Mecusi bana şunları söyledi: Ehrimen'in hükmü sona erdiğinde ve dünya üzerindeki yönetim Ahura Mazda'ya geçtiğinde, emek, sıkıntı, karanlık, ölüm, hastalık ve iğrençlik dünyadan silinecek. Tüm insanlık ruhsal, kalıcı, ebedi olacak; sürekli bir aydınlık ve sürekli bir huzur içinde bulunacak; ancak onların mezheplerinin farklı görüşleri ve savundukları çelişkili görüşler hakkında bir şey bilmiyorum. Onlardan birinin şöyle dediğini duydum: Dünya dokuz bin yılı tamamladığında, yıldızlar düşecek, dağlar çökecek ve su kıtlığı olacak; bu korkunç şeyler meydana gelecek.”

Diriliş, birçok Zerdüş inanana için önemli zorluklar yaratan bir doktrin olmalıydı, çünkü Makdisi'nin de dikkatli bir ifade kullandığını görüyoruz: “Mecusilerin çoğu dirilişi onaylar” ifadesi, bunun evrensel olarak kabul edilmediğini ima ediyor. Dirilişin özellikle vurgulanması, Pehlevi edebiyatında bunun mümkün olduğunu kanıtlayan argümanların sıkça yer almasından da anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ Bu genel dirilişin ardından, son sargı gelecektir. Bu, hem o zamana kadar yaşamış olanların hem de daha önce yargılanmış olanların tüm adil olanları kötü olanlardan ayıracaktır.⁶⁴⁷

Cennetteki ruhların mutluluğu ve kötülerin cehennemdeki azapları, insanlığın nihai durumu değildir. Belirlenen zaman geldiğinde, Soşyânt, kurtarıcı, ortaya çıkacak ve ölümler diriltilecektir. Dirilmiş ölümler bir araya toplanacak ve birbirlerini tanıyacaklardır. Herkesin durumu açığa çıkacak, böylece kötü adam, siyah koyunlar arasında beyaz bir koyun kadar belirgin hale gelecektir. Kötü adam, dinine bağlı arkadaşını yollarının kötülüğünden döndürmediği için kınayacaktır. Sonra, iyiler ve kötüler ayrılacak, iyiler cennete, kötüler ise cehenneme atılacaklar.⁶⁴⁸

İyiler ve kötüler ayrıştırıldıktan sonra ortaya çıkan tabloda; Baba ve oğul, kardeş ve arkadaş, birçoğu yıllar boyunca nerelerdedin ve ruhun üzerine hüküm ne oldu? Doğru olanlardan mıydın yoksa kötü olanlardan mı diye birbirlerine soracaklar. Tüm insanlar tek bir dilde konuşacak ve Ahûra Mazda ile başmelekleri yüksek sesle övecektir. Soşyânt,

⁶⁴⁵ Shaked, *Dualism In Transformation*, s. 32.

⁶⁴⁶ Shaked, *Dualism In Transformation*, s. 33.

⁶⁴⁷ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 26-27.

⁶⁴⁸ Moore, “Zoroastrianism”, s. 221.

Hadhayos isimli buzağıyı kurban edecek ve onun yağıyla beyaz Haoma'dan ölümsüzlük yiyeceği olan iksir/içecek hazırlanacak tüm insanlara verilecektir. Bu iksirden içen herkes ölümsüz hale gelecektir. Yetişkin erkek ve kadınlar 40 yaşında geri getirileceklerdir. Çocuklar ise 15 yaşındaki hallerinde olacaklardır. Her insan kendi eşiyle olup, kendi çocuklarını tanıyacak, ancak çocuk yapımı olmayacaktır.⁶⁴⁹

Zerdüştilik külliyatında çok önemli ve temel bir derleme çalışması olan *Bundahisn* (Yaratılış), aynı zamanda Zand-Agahih (Zand'dan Bilgi) olarak da adlandırılan Küçük (Küçük) *Bundahisn* veya *Hindî Bundahisn* kitabında yeniden diriliş konusuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır, Zerdüş Ahûra Mazda'ya dirilişin nasıl gerçekleşeceğini sorar: 'Rüzgârın ve suyun taşıdığı bir beden yeniden nereden oluşur ve diriliş nasıl gerçekleşir, Ahûra Mazda şöyle cevap verdi:

"Benim aracılığım ile gök, geniş kapsamlı ışığın manevi desteği üzerinde sütunsuz olarak yakutun maddesinden yükseldiğinde maddi yaşamı taşıyan yeryüzü benim aracılığım ile yükseldiğinde ve dünya yaratılışının ondan başka koruyucusu olmadığına, benim tarafımdan güneş, ay ve yıldızlar ışık saçan cisimlerin kubbesinde yürütüldüğünde, tahıl benim tarafımdan yaratıldığında, yeryüzüne dağılmış olarak yeniden büyümüş ve çoğalarak geri dönmüştür, benim tarafımdan bitkilerdeki çeşit çeşit renkler yaratıldığında, benim tarafımdan bir annenin rahminde bir oğul yaratılıp biçimlendirildiğinde ve deri, tırnaklar, kan, ayaklar, gözler, kulaklar ve diğer şeylerden oluşan yapı meydana geldiği zaman... her biri benim tarafımdan yaratıldığında bu, ikinci yaratmadan daha zordu, çünkü onların var olmaları yeniden dirilişte bana bir yardımdır. Yaratılmamış olan yaratıldıysa, var olanı yeniden yaratmak neden mümkün olmasın? Çünkü o zaman insan, ilk yaratılışta kendilerine teslim edilmiş oldukları için toprağın ruhundan kemiği, sudan kanı, bitkiden kılı ve taşten canı isteyecektir".⁶⁵⁰

Buradan hareketle yaratılışın başlangıcında hiçbir maddi varlık ve diğerlerinden yardım almaksızın insan bedenini şekillendirebilen Ahûra Mazda'nın diriliş zamanında bunu tekrar yapabileceği anlamına gelmektedir. İkinci kez bunu yapmak onun için daha kolay olacaktır. Tanrı'nın başlangıçta maddi varlık olmaksızın ve yardım almadan yaratılışı yapabilmesi, onu tekrar yapabileceği fikri dikkat çekicidir.

⁶⁴⁹ Moore, "Zoroastrianism", s. 223.

⁶⁵⁰ West, *The Bundahisn ("creation") or Knowledge from the Zand*, blm. 30, s. 285-293.

Zerdüştilik bu dünyadaki yaşamın anlamını açıklamaya çalışırken başlangıç ve sonun anlamını da ortaya koymuştur. Dünyanın sonu sonsuz zamanda emilecek ve ölümsüzlük ortaya çıkacaktır.⁶⁵¹

Zerdüştilikte diriliş ve ölümsüzlük kavramları, insanın yeniden doğuşunu ve evrensel adaletin sağlanmasını **simgelemektedir**. Bu inanç bireylerin manevi yolculuklarında umut ve kurtuluş arayışlarının ortaya koymaktadır.

3.3.8. Câvidânân /Ölümsüzler

Câvidânân, “Ölümsüzler” anlamına gelen bir terimdir. Bu kavram, antik İran’da yaşamış ve daha sonra uzun bir uykuya dalmış kahramanları tanımlamaktadır. Bu kahramanlar, Zerdüş mitolojisinde önemli bir yere sahip olup, dünyanın sonlarına doğru uyanarak, kurtarıcılarının yardımıyla zulüm ve kötülüklerden kurtulma mücadelesine katılacak erdemli figürler olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵²

Zerdüş teolojisinde, Ahûra Mazda tarafından ölümsüz hayatı verilen bireylerin varlığına inanılmaktadır. Zerdüş mitolojisine göre, antik dönem kahramanlarından bazıları, ölmemiş uzun **bir** uykuda beklemekte ve kıyamet döneminde dünyadaki zulmü ortadan kaldırmak ve adaleti tesis etmek amacıyla ortaya çıkacak kurtarıcılarının yardımına geleceklerdir. Bu bireylere, Farsça’da “Câvidânân” terimi ile ölümsüzler anlamında atıfta bulunmaktadır. Zerdüşî kaynaklar genellikle bu kişilerin sayısını yedi olarak belirtmektedir. Ancak, bazı kaynaklar bu sayının daha fazla olduğunu da aktarmaktadır.⁶⁵³ Zerdüştilikte bu figürlerin, kıyamet döneminde yeniden dirilerek insanlığa yardım edeceğine dair inanç, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir kurtuluş umudu taşımaktadır. Bu bağlamda, Zerdüş mitolojisindeki ölümsüzler, hem tarihsel kahramanlar hem de ahlaki erdemlerin temsilcileri olarak önemli bir rol oynamaktadır.

Diğer dinlerde de benzer kurtarıcı figürlerin varlığı gözlemlenmektedir; İslam inancında Mehdi, kıyamet öncesinde ortaya çıkacak bir kurtarıcı olarak dindar müminlerle birlikte anılmaktadır. Hristiyanlıkta ise İsa’nın ikinci gelişinde ona yardımcı olacak azizler ve inananlar yer almaktadır. Hinduizm’de ise Kalki Kaliyuga’nın sonunda gelecek

⁶⁵¹ Gnoli, *Zeman ve Zadgah Zerteşt*, s. 203.

⁶⁵² Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s.485.

⁶⁵³ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, 475.; Mostafavi, “Saoşyant”, s. 191.

onuncu avatar⁶⁵⁴ olarak kabul edilmekte ve onun yanında erdemli savaşçıların bulunacağına dair inançlar mevcuttur. Bu figürler, farklı dinlerdeki kurtarıcı temalarının ve insanlığın ortak kurtuluş umudunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir; bu durum, farklı inanç sistemleri arasında derin bir bağın varlığını ortaya koymaktadır.

Câvidânân figürleri, genellikle dindar ve zahit hükümdarlar ile kahramanlar arasından seçilen karakterlerdir. Bu ölümsüz kahramanlar, Zerdüşî inancında iyiliğin ve adaletin yeniden tesis edilmesi için kritik bir rol oynamaktadır. Pehlevi yazılmış çeşitli eserlerde anılan bu figürler, Zerdüşî mitolojisinin ve eskatolojisinin önemli unsurlarını temsil **etmektedirler**.

Zerdüştiliğin IX. yüzyıldan kalma önemli metinlerinden biri olan *Denkard*'a geçen yedi ölümsüz figürün isimleri ve bulundukları bölgeler şu şekildedir:⁶⁵⁵

1. **Âşm-î Yemahuşt**: Navitek Nehri bölgesinde yer almaktadır.
2. **Pişiyyotan-ı Goştaspan Çetruman**: Sistan bölgesinde bulunmaktadır.
3. **Van Xuyitbeş**: İranviç'te yer almaktadır.
4. **Frateşt-î Xumbîyan**: Pişansiye ovalarında bulunmaktadır.
5. **Urvatat Nar**: Zerdüş'tün oğludur ve önemli bir figür olarak anılmaktadır.
6. **Aşaweşd-î Prudexstan**: Peshinas ovasında yer almaktadır.
7. **Keyhusrev**: Keyyaniler hanedanının ünlü hükümdarıdır.

Bu figürler, Zerdüşî mitolojisinin derinliklerinde yer alan ve insanlığın kurtuluşu için mücadele eden ölümsüz varlıklar olarak, Zerdüşî inancının temel unsurlarını temsil etmektedir. *Denkard*'daki bu anlatımlar, Zerdüştiliğin tarihsel ve kültürel bağlamını anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Sistan Bölgesinde Pişiyyotan-ı Goştaspan Çetruman

Peşûten terimi, cesur ve yiğit anlamına gelmekte olup, günümüzde Zerdüşîler ve Parsîler arasında yaygın olarak kullanılan bir isimdir. Peşûten kelimesi, Pehlevi edebiyatında sıkça yer almakta ve dinî metinlerde tarihi bir kişilik olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵⁶ Zerdüş mitolojisinde, Keyani hükümdarı Goştâsp'ın büyük oğlu olarak bilinir ve Avesta'da "Peşûten" olarak geçmektedir. Zerdüştilikte ölümsüzlerden biri olarak kabul edilen Peşûten, Pehlevi metinlerinde doğrudan anılmamakla birlikte,

⁶⁵⁴Avatar ,Hint mitolojisine göre tanrıların yeryüzüne indiklerinde büründükleri şekillerdir. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Avatar>

⁶⁵⁵ Edward William West, *Denkard, Book 9* (London: Oxford University Press, 1897), blm. 12-15-16.

⁶⁵⁶ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*, s. 229.

Bundahisn'de "çetruman" olarak adlandırılmaktadır.⁶⁵⁷ Kıyamet gününde divleri ve yandaşlarını ortadan kaldıracak bir figür olarak tanımlanan Peşûten, bu bağlamda önemli bir rol üstlenmektedir. Ayrıca, Firdevsi'nin "*Şahnâme*" adlı eserinde Peşûtan, bilge, iyi niyetli, özgür ve saygın bir birey olarak betimlenmektedir.⁶⁵⁸ Bu özellikleri, Peşûten'in Zerdüşti mitolojisindeki yerini ve önemini pekiştirmekte, onun erdemli karakterini ve kıyamet sonrası adaletin sağlanmasındaki rolünü vurgulamaktadır. Peşuten'in Soşyânt'ın yardımına geleceği dönemi tasviri *Zand-ı Vohuman-ı Yeşt*'e şöyle geçmektedir:

"O zaman "güneş ışınları çok düz ve alçak eğimli olacak, yıl, ay ve gün daha kısa olacak. Ve dünya daralacak... Ekinler tohum vermeyecek, bitkiler, çalılar ve ağaçlar küçük olacak... İnsanlar çok bodur doğacak ve çok az beceri veya enerjiye sahip olacaklar... Uğurlu bir bulutun ve adil bir rüzgarın, en kötü zamanında ve mevsiminde yağmur getirmesi mümkün olmayacak. Bulut ve sis tüm gökyüzünü karartacak. Sıcak bir rüzgar ve soğuk bir rüzgar gelip tüm meyveleri ve tahıl tanelerini götürecek... Nehirlerin ve kaynakların suları çekilecek ve artmayacak... Saban öküzünün gücü az olacak ve hızlı atın gücü az olacak..."⁶⁵⁹

Kanonik *Avesta* 'da yer almayan *Vohumen Yeşt*'te geçen Peşûten'in ölümsüz olduğu yönündeki mitolojik anlatım, Padişah Gûştasb'ın Zerdüş'ten dört istekte bulunmasıyla başlamaktadır. Bu istekler; ölümsüzlükten kurtulma, geçmiş ve geleceği bilme, insanların dünyada gerçekleştirdikleri amellerin ahiretteki karşılıklarını bilme ve hiçbir yaranın kendisine etki etmemesi şeklindedir. Zerdüş, bu dört özelliğin bir birey tarafından elde edilmesinin son derece zor olduğunu ifade ederek, Gûştasb'a bu isteklerden birini kendisi için seçmesini, diğerlerini ise güvendiği kişilere vermesini önermektedir. Sonuç olarak, Gûştasb, kendisi için üçüncü isteği, oğlu Peşuten için birinci isteği, veziri Câmasb için ikinci isteği ve diğer oğlu İsfendiyar için dördüncü isteği talep etmektedir. Zerdüş, daha sonra bir sofraya hazırlamakta ve sofradaki yiyecekleri kutsamak amacıyla bazı metinler okumaktadır. Sofradaki kutsanmış yiyecekleri tüketen kişiler, Peşûten de ölümsüzlük sütünü içtikten sonra, hepsi isteklerine ulaşmaktadır. *Dinkard* kitabı ve *Yeştler*'in aktarımına göre, Peşuten, yüz elli adamı ile birlikte İran'ın Kongdej şehrinde ikamet etmektedir. Bu kişiler, binlerce asker ile İran'ın kurtuluşu için buradan çıkacaklardır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 475.

⁶⁵⁸ Gholnar Ghal'e Khani, Ghasemi Razmjooee Parvin Shahram, "Immortals in Ancient Iranian Myths", *Transoxiana Journal Libre de Estudios Orientales*, (12 Ağustos 2017), s. 16.

⁶⁵⁹ Zand-i Vahuman Yaşt, 4/16-20; 42/44/46,

⁶⁶⁰ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*, s. 229-231.

R. Şehzâdi'ye göre, Peşûten ile ilgili bu mitolojik anlatım, İran halkının diğer padişahlar, şehzadeler ve milli kahramanlar hakkında ölümsüzlük vurgusu yapmalarına ve onları ebedileştirmelerine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, İranlılar, bu efsaneler aracılığıyla tanınmış padişahları, kahramanları ve din bilgilerini kalıcı varlıklar ve İran'ın koruyucuları olarak görmüşlerdir.⁶⁶¹

İranviç'te Van Xuyitbeş

Avesta'da adı geçmemekle birlikte Pehlevi metinlerinde birkaç yerde yer almaktadır.⁶⁶² *Bundahisn*'de ölümsüz olarak kabul edilir ve İranviç'te bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁶³

Pişansiye Ovalarında Frateşt-i Xûmbîyan

Bundahisn'de ölümsüz kahraman olarak bahsedilen bu figür, mekânı olarak Pişansiye ovasında geçmektedir.⁶⁶⁴ İlgili isim, Avesta'da yer almakla birlikte, Pehlevi metinlerinde veya yeni Farsça metinlerde geçmemektedir. Yeşt 13/138'de kendisinden bahsedilmektedir. Avesta'daki Ferwerdin Yeşt'te, iyiliği ve yardımseverliği için övülmekte, ayrıca kötülüğe ve gazaba karşı ayaklanacağı belirtilmektedir.⁶⁶⁵

Zerdüş'tün oğlu Ūrvatāt Nar

Bu isim “as-unwatal nara” olarak geçmektedir ve Zerdüş'tün oğlunun ismidir. *Bundahisn*'de, Jim Kard dağında ikamet ettiği söylenmektedir. Avesta ve iki *Bundahisn* hariç, diğer Pehlevi metinlerinde veya epik metinlerde ondan bahsedilmemektedir.⁶⁶⁶ *Bundahisn*, Ūrvatāt Nar'ın İran'ın ortasında, Jam Kart Jamakan Dağı'nın altında bir muhafazada korunduğunu aktarmaktadır.⁶⁶⁷

Peshinas Ovasında Âşawezd-i Prudexştan

Avesta'da “Âşavanhah” olarak yazılan bu terim, erdemli ve doğru olan kişi anlamına gelmektedir. Farvardin Yaşt/112 bendinde dindar bir adam olarak övülmektedir. Aban Yeşt'e cesareti ve saflığı nedeniyle hayranlık duyulmaktadır.⁶⁶⁸ Pehlevi metinlerinden *Dinkard*'de ölümsüzler arasında sayılmaktadır.⁶⁶⁹ *Avesta* 'da “Pûrvezâhşty”in

⁶⁶¹ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Mōbed-i Mōbedan Rustem Şehzâdi*, s. 230.

⁶⁶² Khani, Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 18.

⁶⁶³ West, *The Hîšn (“creation”) or Knowledge from the Zand*, blm. XXXIX/5.

⁶⁶⁴ West, *The Bundahisn (“creation”) or Knowledge from the Zand*, blm. XXXIX/5.

⁶⁶⁵ Khani, Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 16.

⁶⁶⁶ Khani, Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 19.

⁶⁶⁷ West, *Denkard, Book 9*; West, *The Bundahisn (“creation”) or Knowledge from the Zand*, blm. XXXIX/5- s. 14.

⁶⁶⁸ Khani, Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 17.

⁶⁶⁹ West, *Denkard, Book 9*, blm. 15/12.

oğlu Eşvezdenekheh ve Sâyujdriy'in oğlu Eşvezdenekheh, büyük îzed parlak hükümdar” şeklinde kendisinden bahsedilmektedir.⁶⁷⁰

Keyhüsrev

Pehlevi edebiyatında, Kahüsrev hanedanının sekizinci kralıdır ve ölümsüzlerden biri olarak kabul edilmektedir. Gang Kalesi'nde⁶⁷¹ ikamet eder ve tahtında otururken tüm gözlere görünmez. Diriliş yaklaştığında Soşyânt ile buluşacağına inanılır. Keyhüsrev, diriliş zamanında Soşyânt'a yardım eden kahramanlar arasında yer alacaktır.⁶⁷²O, ölüleri yeniden canlandıran ve muzaffer Soşyânt tarafından ölülerin diriltiğinde yardımcı olan bir figür olarak iyilik yapmaktadır.⁶⁷³

Şahnâme'de Keyhüsrev'in ölümsüzlük öyküsü şöyle anlatılmaktadır. Keyhüsrev, Siyavuş'un ölümünün intikamını aldıktan ve İran'ı Afrasiyab'ın zararından Turan'dan kurtardıktan sonra, bu dünyayı terk etmeyi düşünür. Tanrı'nın emrine göre, kahramanların daha uzun süre kalması yönündeki isteklerini dikkate almadan, diğer dünyanın kurtuluşuna doğru yola çıkar. Sonunda, beraberindekilerle birlikte bir dağa tırmanır, bir çöle ulaşır ve gece oradaki bir gölette yıkanır. Sabah olduğunda, kimse onun izini bulamaz. Artık kaybolup ölümsüz hale gelmiştir ve kıyamette tekrar ortaya çıkacağına inanılmaktadır.⁶⁷⁴

Yukarıda bahsedilen ölümsüzlük temalarının yanı sıra, geç dönem Avesta ve Pehlevi metinlerinde Behrâm-ı Gûr veya Şah-ı Behrâm da ölümsüzlük motifleri ile ilişkilendirilmiştir. Ancak, Avesta'da bu ismin doğrudan geçmediği, yerine “Haştervertergeni” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Burada “Haşter”, “şah” anlamına gelirken, “Vertergeni” ise “galip gelmek” anlamında “Behrâm” olarak tercüme edilmektedir. Avesta'da kendisinden ölümsüz veya kurtarıcı olarak bahsedilmemektedir. Bununla birlikte, Şah-ı Behrâm'ın Zerdüşti gelenekte ölümsüz veya kurtarıcı figürüne dönüşmesi Sasani iktidarının ikinci yarısına işaret etmektedir. Bu döneme kadar

⁶⁷⁰ Âban Yeşt/72.

⁶⁷¹ Gang Kalesi Avesta'da “Kaṇḥa”, Pehlevi'de “kaṇḏiz” ve yeni Farsça'da “Kang Kalesi”, “Kang Deş” ve “Siyavaş Gard” olarak adlandırılan bu yapı, mitolojik bir kale olarak kabul edilmektedir. Bu kalenin, Zerdüşti mitolojisinde önemli bir yeri vardır ve çeşitli efsanelere konu olmuştur. Mitolojik anlatımlara göre, bu kale, İran'ın çeşitli bölgelerinde yer alan ve Zerdüşti inancının sembollerinden biri olarak kabul edilen bir yapıdır. Rivayetlere göre, kalenin inşası, deniz altından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, bu kalenin, Zerdüşti'nin öğretilerinin ve Zerdüşti mitolojisinin korunmasında önemli bir rol oynadığına inanılmaktadır. Zerdüşti inancında adaletin ve erdemin simgesi olarak, kıyamet gününde zulmü ortadan kaldıracak olan ölümsüzlerin toplanma yeri olarak da tasvir edilmektedir. Bkz. Khani,Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 8.

⁶⁷² Khani,Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 8.

⁶⁷³ *Sacred Books of the East, Menog-i Khrad*, çev. EW West (Oxford University Press, 1885), blm. 27/59.

⁶⁷⁴ Firdevsi, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013), s. 1023-1024-1026.

Ûşidermah, Uşidarbami, Şah-ı Keyhûsrev ve Peşûten gibi kurtarıcı figürlere olan inançlar yaygındı. Ancak bu dönemde, bu kurtarıcı figürler ikinci plana itilmiş ve yerine Şah-ı Behrâm adlı yeni bir kurtarıcı figürü ön plana çıkmıştır. Bu kurtarıcı, av sırasında tuhaf bir şekilde kaybolan Sasanî padişahlarından Behrâm-ı Gûr olarak bilinen V. Behrâm (421-438) ile ilişkilendirilmektedir. Halk arasında daha önce adı geçen bazı isimlerin ölümsüz olduklarına ve aniden kaybolduklarına dair bir inanç yayginken, Behrâm-ı Gûr'un da canlı olarak dünyayı terk ettiği ve gerektiğinde tekrar döneceğine dair bir efsanenin benimsenmesi söz konusudur. Bu durum, Sasani dönemindeki toplumsal ve kültürel değişimlerin mitolojik figürlerin algısını nasıl dönüştürdüğünü göstermektedir. Mitolojiye göre, Şah-ı Behrâm iktidarında halk refah içinde yaşamaktadır. Onun ölümünden sonra durum kötüleşmiş, Araplar Sasanî Devleti'ne son vermiştir. Halk, onun dönemindeki mutluluğu ve refahı unutmaz, av sırasında aniden kaybolduğu için ölmediğine inanmaktadırlar. Yaygın inanışa göre, Behrâm-ı Gûr tekrar gelecektir ve Zerdüştileri eski refah dönemlerine kavuşturacaktır.⁶⁷⁵

Kaynaklarda, Soşyânt'ın yardımına gelen kadın ölümsüzlerin isimlerinden bahsedilmemektedir. Ancak *Bundahishn*'de, evrenin yenilenmesinin yapımcıları arasında, yaşadıkları yazılı olan o salih adamlar ile birlikte on beş adam ve on beş genç kızın Soşyânt'ın yardımına geleceği belirtilmektedir.⁶⁷⁶ Ayrıca, Keykavus ve Afrasiyab gibi figürler de günah işledikleri için ölümsüzlük ayrıcalıklarını kaybettikleri varsayılmaktadır.⁶⁷⁷

Fraşakereti (yenilenme) döneminde ortaya çıkacak ölümsüzler (cavidânanlar) hakkında Pehlevi kaynakları farklı isimler de nakletmektedir. MS IX. yüzyıla ait bir Pehlevi eseri olan “*Dadestan-ı Denig*” adlı eserde, Gayomard, Yim, Spitaman Zerdüş, Gorşap, Keyhûsrev, Tus ve Vevan isimleri cavidânan olarak geçmektedir.⁶⁷⁸

Zerdüştiler ölümsüzler konusunu farklı dönemlerde farklı kişiliklere atfetmektedirler. Ancak, tüm Pehlevi metinleri ölümsüzlerin sayısı ve kimliği konusunda hemfikir değildir. Ölümsüzlerin yerelliği sembolik bir öneme sahiptir. Mitolojik yerellikler Zerdüştilik metinlerinde, ulusal halk masallarında ve mitlerde izlenebilir. Ancak, bu tür yerellikler kaynaklarda yaklaşık olarak sunulduğu için doğal coğrafi ortamlarda da izlerini takip etmek mümkündür.⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ Şehzâdi, *Mecmû'a-ı Sohenrânihâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*, s. 172-173.

⁶⁷⁶ West, *The Bundahishn (“creation”) or Knowledge from the Zand* Böl. 30/ s.17.

⁶⁷⁷ Khani,Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 5.

⁶⁷⁸ Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm. 36/ s. 1-2.

⁶⁷⁹ Khani,Ghasemi Razmjooee, “Immortals In Ancient Iranian Myths”, s. 4-5.

Zerdüştilik eskatolojisi doktrini, geleneksel inanışla İran efsanesi ve miti arasında bir ilişki kurarak millileştirilmiştir. Din ve kahramanlık unsurlarının bu iç içe geçmişliğine ışık tutan eskatolojik kurtarıcı Soşyânt'a, aralarında eski kahramanların da bulunduğu başka mitolojik kahramanlar yardım edeceklerdir. Bu mitolojik kahramanlar, yeryüzünde gizli ya da uzak yerlerde yaşamaktadır ve kötülüğe karşı son büyük savaşta yer almak üzere zamanın sonunda yeniden ortaya çıkacaklardır. Bu fikirler, kıyametin bir dönüş olduğu gerçeğini vurgulamaya çalışarak, bir zamanlar mitolojik olarak bilinen tüm büyük kahramanların tekrar ortaya çıkacağına inanılmaktadır.⁶⁸⁰

Câvidânân kavramı, aynı zamanda insanın manevi yolculuğunda umut ve kurtuluş arayışını simgelemektedir. Bu kahramanların uyanışı, Zerdüştilikteki nihai kurtuluş ve evrensel adaletin sağlanması temalarıyla bağlantılıdır. Böylece, Câvidânân terimi, Zerdüşti mitolojisinin derinliğini ve insanlık tarihindeki yerini anlamak için önemli bir anahtar sunmaktadır.

Bu ölümsüzler, Zerdüşti mitolojisinin önemli unsurlarını oluşturmakta ve genellikle adaletin sağlanması, zulmün ortadan kaldırılması gibi temalarla ilişkilendirilmektedir. Ancak, bu ölümsüzlerin ortaya çıkacağı coğrafyaların çoğu, mitolojik ve efsanevi unsurlara dayandığı için, günümüzde bu yerlerin tam olarak hangi coğrafyaları temsil ettiğine dair kesin bilgilere ulaşmak zordur.

Pehlevi kaynaklarında geçen ölümsüz figürlerin isimleri ve bunların coğrafi bağlamları, tarihsel süreçte değişiklik göstermiş ve zamanla mitolojik unsurlarla iç içe geçmiş olabilir. Bu durum, araştırmacıların bu figürlerin kökenlerini ve coğrafi konumlarını belirlemekte zorluk çekmelerine neden olmaktadır. Örneğin, bazı ölümsüzlerin isimleri, belirli bir bölgeye veya tarihi bir olaya atıfta bulunabilirken, diğerleri daha soyut ve sembolik anlamlar taşıyabilir.

Bu bağlamda, Zerdüşti mitolojisindeki ölümsüz figürlerin coğrafi konumları hakkında daha fazla bilgi edinmek için, arkeolojik buluntular, eski haritalar ve tarihsel metinler gibi çeşitli kaynakların incelenmesi gerekmektedir.

3.3.9. Kıyamet /Fraşhakereti

Kıyamet, çeşitli din ve inanç sistemlerinde dünyanın sonunu ve insanlığın nihai yargılanmasını ifade eden bir kavramdır. Kıyamet günü, genellikle evrensel bir dönüşüm

⁶⁸⁰ Moazami, "Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition", s. 5.

ve yeniden doğuş süreci olarak tasvir edilmektedir. Bu gün, bireylerin yaşamları boyunca gerçekleştirdikleri eylemlerin değerlendirileceği, erdemli ve kötü davranışların ayrılacağı bir zaman dilimi olarak kabul edilmektedir.

Kıyamet inancı, farklı dinlerde çeşitli şekillerde yer bulmaktadır. Örneğin, İslam inancında kıyamet, Allah'ın belirlediği bir zamanda gerçekleşecek ve tüm insanların dirileceği, ardından cennet ve cehenneme yönlendirileceği bir gün olarak tanımlanmaktadır. Hıristiyanlıkta ise, Mesih'in dönüşüyle birlikte kıyametin geleceği ve Tanrı'nın krallığının kurulacağına dair bir inanç mevcuttur. Zerdüştilikte ise, Ahûra Mazda ile Ehriman arasında gerçekleşecek son savaşla birlikte iyiliğin galip geleceği bir kıyamet anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayış "Fraşakeret" kavramı ile açıklamaktadır.

Fraşakeret, muhtemelen "harika" veya "mükemmel kılmak" anlamına gelen, "fraşa" sıfatı ile "kar"(yapmak) fiilinin soyut ifadesinden oluşan bir Avesta bileşik kelimesidir.⁶⁸¹ Fraşakeret yeniden ayağa kalkmak, yenilemek, arınmak ve yeni bir dünya kurmak anlamlarına gelmektedir.⁶⁸² Fraşakereti dünyanın yenilenmesi sürecinin saflık ve sadeliğin yeniden yaratılması olarak değerlendirilmektedir.⁶⁸³

Zerdüştilikte, "Fraşakereti" nihai olarak dünyanın yenileneceği, kötülüğün ve onun temsilcilerinin yok edileceği ve geri kalan her şeyin Tanrı Ahûra Mazda ile mükemmel bir birlik içinde olacağı doktrini ifade etmektedir.⁶⁸⁴ Bu doktrin, Zerdüştin inancının eskatolojik perspektifini ve evrensel düzenin yeniden tesis edilmesine yönelik umutlarını yansıtmaktadır.⁶⁸⁵ Çünkü Zerdüştin eskatolojisine göre, Zerdüş'ten sonra gelecek kurtarıcılar, kuracakları mahkeme aracılığıyla iyiler ile kötüler arasında bir ayırım yapacaklardır. İyi amellere sahip olanlar, haksızlığın bulunmadığı bir dünyada yaşayacaklardır.⁶⁸⁶

Zerdüş, insanlık tarihinin yalnızca bir başlangıcı değil, aynı zamanda bir sonu olduğunu ileri sürerek, yaşam sürecinin, insanlar ve Tanrılar üzerlerine düşen görevleri yerine getirdikleri takdirde sonsuza dek devam etmesinin beklendiği daha önceki inançlardan farklı bir anlayış gerçekleştirmiştir. Zerdüş'tün öğretilerinde, dünyanın Âşa'ya uygun olarak sürdürülebilmesi için gerekli olan ilah ile tapınan arasındaki eski işbirliği

⁶⁸¹ Almut Hintze, "Fraso-Kereti", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, 2012, c. 10 s. 190-192.

⁶⁸² Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 572.

⁶⁸³ Hurşidabad, *Danestmîha-i Âyin-i Zerteşti*, s. 5.

⁶⁸⁴ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s.26.

⁶⁸⁵ Kakouris, "Frashakereti: Restoring the Creation from a Zoroastrian Eschatologica", s. 6.

⁶⁸⁶ Dermester, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, s. 62.

kavramı devam etmektedir. Ancak, bu işbirliği yalnızca mevcut durumun korunmasına yönelik değil, aynı zamanda restore edilmiş ve mükemmelliğin nihai hedefine ulaşmaya yönelik bir çaba olarak yeniden tanımlanmaktadır. Zerdüş'tün kıyamet ile ilgili öğretileri, insana yeni bir saygınlık kazandırmıştır. Zerdüş'te göre, insan, Tanrı'nın müttefiki olarak yaratılmıştır ve her iki tarafın da özlem duyduğu, kötülüğe karşı zafere ulaşmak için birlikte çalışma gerekliliğidir. Bu anlayış, insanın evrendeki rolünü ve sorumluluğunu derinlemesine sorgulamasına yol açmış ve Zerdüştiliğin temel felsefi ilkelerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, Zerdüş'tün öğretileri, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde etik ve ahlaki sorumlulukları vurgulamaktadır.⁶⁸⁷

Zerdüş teolojisinde, Dünya, iyilik ve kötülüğün mücadele sahnesidir. Başlangıçta mükemmel olan yaratılış, kötülük tarafından bozulduğuna inanılmaktadır.⁶⁸⁸ Zerdüştilik, iyi düşünceleri, güzel sözleri ve olumlu eylemleri teşvik eden bir din olarak değerlendirildiğinden, iyilik ve kötülük arasındaki mücadelede iyiliğin eskatolojik zaferine inanılmaktadır. Zerdüştilikteki **Frashakereti** kavramı, bir restorasyon vizyonunu temsil etmektedir. Bu inanç sisteminde, kötülüğün tamamen sona ereceği ve başlangıçtaki iyi durumuna yeniden ulaşılacağına dair bir restorasyon beklentisi ve umudu mevcuttur. Bu umut dolu restorasyon olayına “mükemmel kılmak” anlamına gelen “Fraşakereti” terimini kullanmaktadırlar.⁶⁸⁹ İyilik ve kötülüğün mücadelesinin sonucunda, birinin etkisiz hale gelmesi durumunda dünyada hareketlilik kalmayacak ve insanoğlunun bu dünyadaki maddi yaşamı sona erecektir. “Fraşakereti” o gün gerçekleşecektir.⁶⁹⁰ Fraşakeretinin gerçekleşeceği zamanda, dünya başlangıçtaki mükemmel durumuna kavuşacaktır.⁶⁹¹

Frashakereti, Zerdüştilikte Ahûra Mazda'nın “menog (ruhsal) ve getig (madde) düzeyindeki mükemmel yaratımının, Ehrimen'in saldırısından önceki duruma yeniden tesis edilmesini ifade eden kavramlardır. Bu kavram, başlangıca dönüşü simgelemektedir. Ancak önemli bir farklılıkla birlikte gelmektedir. Frashakereti'den sonra zaman kavramı artık mevcut değildir. Ehrimen, Frashakereti sürecinde asla kötülük gerçekleştiremez, zira bu süreçte tüm kötülükler yenilmiştir. Bu nedenle, Fraşakereti, tüm kötülüklerin tamamen ortadan kaldırılması ve nihai zaferin elde edilmesi anlamına gelmektedir.⁶⁹² Fraşakerd

⁶⁸⁷ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 26.

⁶⁸⁸ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 27-29.

⁶⁸⁹ Kakouris, “Frashakereti: Restoring the Creation from a Zoroastrian Eschatologica”, 2.

⁶⁹⁰ Yehhaki, *Ferheng Esatir Ve Dastanvareha Farisi*, s. 290.

⁶⁹¹ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 27-29.

⁶⁹² Hintze, “Fraso-Kereti”, 10/ s. 190-192.

veya Kıyamet, Ahûra Mazda'nın her şeyi kapsayan planının tamamlanması olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Fraşhakereti, evrensel adaletin sağlanması ve insanlığın nihai kurtuluşu açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Zerdüştilik eskatolojisinde Fraşhakeret “yalanı gerçeğin eline teslim ederek” gerçekleştirilecektir. Avesta’da, “*Ey Ahûra Mazda! Günahkârları cezalandırma zamanı geldiğinde, manevi egemenliğin senin iyi düşüncenin ışığında ortaya çıkacaktır. Yalanı öğretenler doğruluğun ellerine teslim olacaktır.*”⁶⁹³ ifadesiyle, yalanın gelecekte doğrular karşısında mağlup olacağı inancı dile getirilmektedir. Bu fikir, Zerdüştilik eskatolojisinde “**Fraşhakeret/yenilenme**” düşüncesinin temel felsefesini oluşturmaktadır. Avesta’da, “*Biz, senin egemenliğinde varlık âlemini yenileyerek yeryüzünü imar edenlerden olmak istiyoruz...*”⁶⁹⁴ denilerek, Zerdüş ve takipçilerinin Fraşhakeret’in gerçekleşeceği zamanda görev almak istemelerini ifade edilmektedir. Dönüşüm beklentisi ve kötülüğün yenilgisi, kurtarıcıların kendi yaşam süreleri içinde olabileceği gibi, kıyamette ruh ve bedenin yeniden hayat bulması beklentisi olarak da kabul edilebilir.⁶⁹⁵

Gâtha’larda “Fraşhakereti” terimi, ilk yaratılışı mükemmel bir şekilde gerçekleştiren Ahûra Mazda’ya atıfta bulunarak, sonuçta hayatın tekrar mükemmelleştirileceğine inanılmaktadır. Yaşamın yaratıcısı olarak hitap edilen Ahûra Mazda, “iyi düşünce”⁶⁹⁶ yoluyla kendi dileğine göre en mükemmel olanın gerçekleşmesini teşvik ederek, başlangıçta hayatı mükemmel bir şekilde yaratan varlık olarak, onun tekrar mükemmel hale getirilmesini sağlayacak “Fraşhakereti” durumuna da gönderme yapmaktadır.⁶⁹⁷ Ahûra Mazda, bu zamanda büyük işi başarmak için gelecektir. Daha sonra dünya süreci, yaratılışın başlangıcında O’nun buyurduğu şekilde nihai tamamlanışına ulaşacaktır.⁶⁹⁸ Âşa’nın zaferinden ve Druğ’un nihai yenilgisi, yalnızca bireysel kötülüklerin ortadan kaldırılmasını değil, aynı zamanda baş druğ Ehrimen’in yenilgisini de ifade etmektedir.⁶⁹⁹

Avesta’da, Fraşhakerti döneminde gerçekleşeceğine inanılan olaylar ve yeni dünyanın tasvirleri, *Zamyad Yešt*’in ondokuzuncu Bölümünde şu şekilde ifade edilmektedir. “*Bu dönemde insanlar bir kez daha yaratılır ve ebedi hayata adım atarlar.*”

⁶⁹³ Yesna, 30/8.

⁶⁹⁴ Yesna Hât 30/9.

⁶⁹⁵ Hintze, “Fraso-Kereti”, 10/s.190-192.

⁶⁹⁶ Yesna, 50/11.

⁶⁹⁷ Hintze, “Fraso-Kereti”, 10/190-192.

⁶⁹⁸ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 108.

⁶⁹⁹ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 110.

Soşyânt, ortaya çıkarak dünyayı yeniler. Bu noktadan sonra, doğruluğun hâkim olduğu bir dünya ebediyen varlığını sürdürecektir.” Ayrıca, “*Ferr-i Keyyâni’nin*”⁷⁰⁰ egemenliğinde bulunan kutsal Soşyânt ve yardımcıları, yeryüzünü yenileyerek, maddi âlemin yaşlanmamasını, ölmemesini, bozulmamasını ve kurumamasını sağlarlar.” şeklinde bir ifade de bulunmaktadır.⁷⁰¹

Fraşhakereti, Soşyânt tarafından gerçekleştirilecek kurban töreninin ardından gerçekleşmektedir. Ahûra Mazda ve Soşyânt, Hathayos adlı öküzü kurban edeceklerdir. Bu kurbanın ilik veya beyaz yağdan (iç yağı) hazırlanan haoma iksiri ile karıştırılarak insanlara içirilmesi öngörülmektedir. Bu uygulama, insanların ölümsüz hale gelmesini sağlayacaktır.⁷⁰²

Eliade, öküzün kurban edilmesini ilk yaratılış dönemindeki ilk kurban olayına bir atıf olarak değerlendirmektedir. Eskatoloji, atalarının eylemlerini ve davranışlarını yeniden canlandırarak, bu eylemleri iptal etme amacını taşımaktadır. Soşyânt ve Ahûra Mazda’nın gerçekleştirdiği eskatolojik kurban, yani Hathayos adlı öküzün kurban edilmesi, Ehrimen’in yaratılış döneminde ezeli Boğa’yı öldürmesinin bir karşılığı olarak yorumlanmaktadır.⁷⁰³

Zerdüşti teolojide en sonunda doğruluk kötülüğe galip gelir. İnsanlık dünyası sonuçta her şeyin Âşa veya doğruluğun eline geçeceği aşamaya ulaşacaktır. Bu ideal amaç Gâtha’larda ortaya konan nihai hedef olmuştur. Zerdüş, doğruluğun kötülüğü yeneceği dönem için tekrar tekrar dua eder. Doğruluk Krallığı’na her kazanç, kötülük krallığı’na bir kayıptır ve hiçbir kötülük kalmadığında doğruluk en üstte hüküm sürecektir. Kötülük yasası böylece yok edildiğinde, ilahi doğruluk yasası tüm dünyaya yayılacaktır. Maddi dünyada Mazda’dan isyan eden ve Kötü Ruh’a geçen kötü ruhlar bile, intikamdan sonra Mazda’ya dönecek ve onun egemenliğini kabul edecektir. Çünkü artık Tanrı Krallığı kurulmuştur.⁷⁰⁴

⁷⁰⁰ Ferr-i Keyyâni, Zerdüşçilikte ve İran mitolojisinde, doğruların ve hükümdarların faydalandığı tanrısal bir nimet olarak kabul edilir. Bu kavram, adalet, erdem ve bilgelik ile ilişkilendirilir; Ferr-i Keyyâni’nin aydınlığı, bireylerin doğruluğa ve aydınlığa ulaşmalarına yardımcı olur. Ferr-i Keyyâni, aynı zamanda bir tür ilahi koruma ve rehberlik sunarak, kişilerin doğru yolda ilerlemelerini sağlar. Zerdüşti öğretilere göre, kıyamete kadar İranlılar bu nimetten korunma altına alınacak ve bu sayede ruhsal ve ahlaki olarak güçlenerek, toplumda adaletin ve erdemin yayılmasına katkıda bulunacaklardır. Bkz. *Avesta*, s. 487.

⁷⁰¹ Zamyad Yeşt 19/89.

⁷⁰² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), c. 2., s.415.

⁷⁰³ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*, s. 366.

⁷⁰⁴ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, blm. XII., s. 108-109.

Zerdüştilikte “Doğruluk Krallığı”nın kurulması, evrensel bir ideal olarak kabul edilmektedir. Ahûra Mazda'nın ilahi iradesine uygun olarak dünyanın yenilenmesini sağlayacağına dair bir inanç mevcuttur. Bu idealin gerçekleştirilmesi için Avesta'da şu dua yer almaktadır: “...Ey Ahûra! Manevi egemenliğin ve isteğin ile tümüyle doğruya dayanan yeni bir hayatı bize nasip et.”⁷⁰⁵ Bu ifade, Zerdüştilikte insanlığın yüksek ideallere ulaşma arzusunu yansıtmaktadır. Zerdüş öğretisi, bireylerin ve toplumların, doğruluk ve erdem temelinde bir yaşam sürmelerini teşvik ederek, evrensel bir ahlaki düzenin tesis edilmesini amaçlamaktadır.

Sonsuzluk çerçevesinde doğum ve ölüm yeniden yapılandırılacak. Her türlü değişimin ebedi durağında, Ehrimen yenilgiye uğrayacak. Dünya görkemli bir şekilde yenilenecek ve ilk şekli ile yeniden kurulacaktır. Tehditler ve kusurlar ortadan kalkacaktır. Zerdüş peygamberin bu haberleri ve kehanetleri insanların güdülerini ve arzularını motive etmiştir.⁷⁰⁶

Zerdüştilikte dinin merkezinde, birey değil, tüm yaratılmışların belirli bir gâye ile yaratıldığı inancı bulunmaktadır. Yaratılanların tamamı, Fraşhakereti'yi gerçekleştirme hedefi doğrultusunda geleceğe yönelik bir amaç edinirler. Bu yolculukta, Yüce Tanrı Ahûra Mazda'ya müttefik olarak mücadele edenler, yaşamlarının değerini, kalitesini ve önemini anlayarak motive olurlar ve bu süreçte mutluluğa ulaşırlar. Bireylerin yalnızca kendi kurtuluşları için değil, aynı zamanda evrensel bir amaca hizmet etmek için de çaba göstermelerini teşvik etmektedir.⁷⁰⁷

Fraşhakereti'den sonra şeytanlar var olmayacaktır. Çünkü aldatma, yalan ve yanıltma ortadan kalkacaktır. Yalan yoktur, çünkü artık Ehrimen yoktur. **Bu** nedenle yıkıcılık, cehennem ve günah da mevcut olmayacaktır. Çekişme, farklılık, intikam, haksızlık, acı, hastalık, keder, korku ve ihtiyaç gibi olgular da var olmayacaktır. Çünkü açgözlülük, utanç ve çirkinlik gibi unsurlar da ortadan kalkacaktır. Aldatma arzusu ve dinsizlik, yanlış öğretilerle birlikte yok olacaktır. Tüm bu durumların kaynağı olan Ehrimen'in yok edilmesiyle birlikte, tüm kötü düşünceler, sözler ve eylemler, dolayısıyla tüm kötü varoluşlar da sona erecektir. Ehrimen'in yok edilmesi, tüm kötülüklerin ortadan

⁷⁰⁵ Yesna Hât 42/15.

⁷⁰⁶ Boyce, *Tarih-i Kişi Zertuş*, s. 117.

⁷⁰⁷ Boyce, *Tarih-i Kişi Zertuş*, s. 149.

kaldırılmasını sağlayacak, kötülüğün yok edilmesi ise tüm iyi şeylerin mükemmelliğe ulaşmasına zemin hazırlayacaktır.⁷⁰⁸

Bazı kaynaklara göre, Ehrimen ebediyen güçsüzlüğe mahkum edilir, bazı kaynaklara göre ise, dünyaya sızdığı deliğin içine itilir veya yok edilir. Dev bir yangın madenlerin eriyip dağlardan aşağı akmasına neden olur ve bu ateş nehrinde kötülerı yakan bu nehir vadilerin içi dolar ve cehennemle bağlantıyı sağlayan delikler tıkanır. (Düzleşmiş bir yeryüzü bilindiğı gibi bir cennet dünyası imgesidir; dünyanın hem ilk başlangıçta böyle olduğuna, hem de eskhaton'da (eskatolojide), sonda böyle olacağına inanılır). Yenilenmeden sonra, günah tehlikesinden kurtulmuş insanlar, hem tensel, hem de tinsel mutluluk içinde sonsuza dek yaşayacaktır.⁷⁰⁹

Bundan sonra insanlar, yaşlanma, hastalık ve yozlaşma olmaksızın, Tanrı'nın yeryüzündeki krallığında sonsuza dek mutlu olacaklardır. Zerdüştiliğın eskatolojik anlayışına göre, sonsuz yaşam, uzak ve soyut bir cennette değil, orijinal mükemmelliğine kavuşturulmuş bu dünyada mutluluk içerisinde geçecektir. Frashakert, yaratılış zamanının restorasyonu olmasına rağmen, ilkel bitki, hayvan ve insanın benzersizliğine geri dönüşü öngörmemektedir. Dağlar ve vadiler, yerlerini düz ovaya bırakacaklardır. Başlangıçta tek bir bitki, tek bir hayvan ve tek bir insan var iken, o zamandan beri onlardan türemiş olan zengin çeşitlilik ve sayı sonsuza dek sürecektir. Benzer şekilde, Ahûra Mazda tarafından yaratılan birçok tanrı da farklı şekillerde varlıklarını sürdüreceklerdir ve bu tanrıların varlık görevlerinin devamına ilişkin herhangi bir kehanet bulunmamaktadır.⁷¹⁰

Dünyanın yenilenmesi, bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Ancak Frashakereti'nin yalnızca bir restorasyondan daha fazlasını ifade ettiğı inkâr edilemez. Frashakereti, kötülüğe karşı basit bir zafer olmanın ötesinde, savaşın nihai sonunu simgelemektedir. Bu kavram, açlık, açgözlülük, günah ve ölümün kesin yenilgisini temsil etmektedir. Sonuç olarak, dünyanın mükemmelleştiğı ve tüm insanların sonsuz yaşam, sonsuz iyilik ve sonsuz kurtuluş deneyimlediğı yeni bir gerçeklik ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Frashakereti, her şeyin bir kez daha tekrarlanabileceğı kozmogoninin başlangıç noktasına dönüş anlamına gelmemektedir. Evrenin eski haline getirilmesiyle sınırlı değildir. Aksine, tüm yaratılışın sonsuza dek mükemmelleştirilmesi eylemini temsil

⁷⁰⁸ Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm. 37., s. 120; Moazami, "Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition", s. 14.

⁷⁰⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*, s. 366.

⁷¹⁰ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 28.

etmektedir. Zerdüştilikte kıyametçilik, yalnızca soyut bir doktrin olmanın ötesinde, Zerdüştilerin günlük yaşamlarında derin bir anlam taşıyan bir gerçekliktir. Avesta'nın okunması, sadece bireysel çıkarlar doğrultusunda, örneğin bir hastalığı iyileştirmek veya sığırları korumak amacıyla değil, aynı zamanda herkes için dünyayı iyileştirmek ve genel olarak iyilik davasını ilerletmek için ortaya konulan öğretiler olarak anlaşılmalıdır. Kötülüğe karşı iyiliğin herhangi bir şekilde ilerletilmesi, yaşamın amacının bir parçasıdır ve her Zerdüş bu asil girişime katılma fırsatına sahiptir. Ahûra Mazda'nın arzusu, her şeyin iyi olması ve hiçbir kötülüğün bulunmamasıdır. Bu nedenle, kişi kendisi için iyilik için dua ederken, aynı zamanda Âşa'ya uygun yasalar çerçevesinde iyi düşünceler, sözler ve eylemlerle iyiliği ilerletmek için aktif olarak kendi payına düşeni yaptığı sürece, bencil hissetmesine gerek yoktur ve istenilen değişime ulaşma imkânına sahip olacaktır.⁷¹¹ Fraşhakereti yaratılıştan itibaren, kötülüğe karşı yapılan mücadelenin zaferi olarak değerlendirilmektedir. Fraşhakereti Ahura Mazda'nın yaratılıştaki vaad ettiği sona ulaşmasıdır.

3.4.Zerdüştilikte Eskatolojik Kâhinler/Öteki Dünya Yolcuları

Dinsel edebiyatın temel temalarından biri, öte dünya hayatını keşfetme amacı doğrultusunda berzah âlemine, kabir sonrası varoluşa, bilinmeyen coğrafyalara, gökyüzüne ve yerin derinliklerine yapılan ziyaretlerdir. Bu ziyaretler, vizyoner veya rüya âleminde gerçekleştirilen deneyimler aracılığıyla şekillenir. Ziyaretleri gerçekleştiren bireyler, edindikleri deneyimlerin inanç topluluklarına aktarılması sorumluluğunu üstlenerek, bu bilgilerin toplumsal ve kültürel bağlamda yeniden yorumlanmasına katkıda bulunurlar.⁷¹²

Kehanet yeteneği, özellikle Zerdüş dininde önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, “akho'nun gücü”, kavramıyla açıklanmaktadır. Akho bireyin “ruhsal kavrayışını ve geleceği öngörme kapasitesini” şekillendiren temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Akho, iyi ve kötü arasındaki dengeyi sağlarken, bireyin saf bir vizyon geliştirmesine olanak tanımaktadır. Bu ruhsal vizyon, bilgeliğin edinilmesiyle birlikte var olduğu sürece, insanın öngörüye ulaşmasını mümkün kılmaktadır. Öngörüye ulaşan birey, çevresindekilere mutluluk aşılayan düşünceleri benimseyerek, hem kendi yaşamında hem de diğer bireylerin yaşamında olumlu etkiler yaratma potansiyeline

⁷¹¹ Kakouris, “Frashokereti: Restoring the Creation from a Zoroastrian Eschatologica”, s. 12.

⁷¹² Yıldırım, *Ârdâvîrâf*, s. 11-12.

sahiptir. Gelecekteki mutluluk düşüncesi, bireyi günahlardan uzak tutma işlevi gören akhodaki algılama gücünü temsil etmektedir. Bu düşünce, erdemli bir yaşam sürdürmeye yönlendirirken, bireyi açgözlülük, kin, ahlaksız düşünce, utanç, intikam ve diğer olumsuz duygulardan arındırarak, kötü tutkularından özgürleştirmektedir.⁷¹³

Zerdüş geleneğinde, Bilge Jamasp, Zerdüş, Kral Wiştasp, Dürüst Vîrâf ve Baş Rahip Kerdîr ve Pîşdadi sülalesinin dürdüncü hükümdarı Cemşîd maddi ve manevi âlemler arasında önemli birer aracı olarak işlev gören eskatolojik kahinler olarak öne çıkmaktadır. Her bir karakter, geleneğin içindeki eşsiz rollerini ve deneyimlerini yansıtan, eskatolojik temaları ifade eden belirgin özelliklere sahiptir. Bu figürler, Zerdüşîliğin derinliklerinde yer alan inanç ve değerleri temsil ederek, insanlık durumuna dair derin anlayışlar sunmakta ve bu bağlamda, bireylerin manevi ve ahlaki gelişimlerine katkıda bulunmaktadır.

3.4.1. Bilge Câmâsp

Avesta metinlerinde Zerdüş'ün sadık bir takipçisi olarak tanımlanmaktadır. Ahûra Mazda'nın kendisiyle gerçekleştirdiği bir konuşma, bu konuşmanın korunması gerektiği vurgusuyla birlikte aktarılmaktadır. Avesta'da, *“Ey Bilgin Câmâsp! İnsanların kurtuluşu için yaratılmış bu dinin koruyucusu ol ve öğretilerine kulak ver”*⁷¹⁴ ifadesi, onun rolünü pekiştirmektedir. Ayrıca, *“Akıllı bilgin Câmâsp, doğruluğun ışığında kutsal öğretileri (dinî) seçti. İyi düşünce ile yüksek manevi bir mertebeye ulaştı”*⁷¹⁵ şeklindeki ifadeler, onun bilgi ve erdem konusundaki derinliğini ortaya koymaktadır. Câmâsp, Zerdüş'ün Puruçista adlı kızı ile evli olup damadı konumundadır ve Goştasp'a vezirlik yaparak, Zerdüşîliğin yayılmasında ve öğretilerinin korunmasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁷¹⁶

Jamasp, genellikle bilge ve kahin olarak tasvir edilmekte olup, derin bilgisi ve rüyaları yorumlama yeteneği ile tanınmaktadır. Câmâsp, *“Ayadgari Jamaspig”* adlı bir eser kaleme almış ve bu eserinde eskatolojik konulara dair önemli bilgiler sunmuştur. Câmâsp'ın söylediklerinin çoğunun doğru çıktığına dair inanç, onun bilgi ve öngörülerinin değerini artırmaktadır. Bazı rivayetlere göre, Câmâsp kelimesi Arapçadaki “Allah'ın yardımı” anlamına gelen “Nasrullah” kelimesi ile eş anlamlıdır.⁷¹⁷ Bu bağlamda, Câmâsp'ın

⁷¹³ West, *Denkard*, Book 9, s. 212-217.

⁷¹⁴ Yesna Hât 49/9.

⁷¹⁵ Yesna Hât 52/17.

⁷¹⁶ Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s. 484.

⁷¹⁷ Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 229.

bilgelik ve eskatolojik öngörüler, Zerdüşt geleneğinde önemli bir yer tutmakta ve bu geleneğin derinliklerine dair anlayışların şekillenmesine katkıda bulunmaktadır.

Câmâsp'ın “*Ayadgari Jamaspig*” adlı eseri, onun doğaüstü ve kehanet yeteneğinin kazanılması hakkında aşağıdaki bilgiler akatarılmaktadır:

“Ölümsüz Zerdüşt Spitaman aracılığıyla her şeyi biliyorum. Bu ne büyük bir bilgelik! Bir kışta (yani bir yılda) yağmur yağdığında, dağlara kaç damla düştüğünü, karaya kaç damla düştüğünü, ovaya kaç damla düştüğünü ve denize kaç damla düştüğünü kim bilebilir? Bunu kim bilebilir, yağmurlarda kaç çiçek açtığını, dünyada kaç tane çardak ve ağaç olduğunu? Bu ne büyük bir bilgi! Gökte kaç yıldız var, her bir yıldızın düşme zamanı nedir ve bunun faydası nedir! Bu ne büyük bir bilgidir! Bir koyun ve sığır sürüsünde kaç kıl siyahtır ve kaç kıl beyazdır! Hepsinin hesabını biliyorum. Ey kralların kralı! Ahûra Mazda iradesi ile, sorduğun soruların cevaplarını verebiliyorum.”

şeklinde ifade ederek, sahip olduğu bilgelik ve bilgi derinliğini vurgulamaktadır.⁷¹⁸

Câmâsp'a ait ifadeler, onun derin bilgi ve kehanet yeteneğinin kapsamını gözler önüne sermektedir. Câmâsp, doğanın ve evrenin sırlarını anlama kapasitesine sahip bir bilge olarak, hem maddi hem de manevi alanlarda derin bir anlayışa ulaşmıştır. Bu özellikleri, onu Zerdüştilik eskatolojisinde önemli biri haline getirmiştir. Câmâsp'ın bilgeliği, yalnızca bireysel bir yetenek değil, aynı zamanda toplumsal ve dinî bağlamda da büyük bir öneme sahip olduğu kabul edilmektedir.

Pehlevi edebiyatı, Câmâsp hakkında daha fazla ayrıntı sunarak onun karakterini daha kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. *Dinkard*'a göre, “*Câmâsp, Zerdüşt'ün öğretileri ile gelecekle ilgili her şeyin anlaşılması ve zaman tarafından yapılacak değişikliklerin göstergeleri konusunda eğitilmişti. Bu eğitim, ona gelecekteki olayları önceden tahmin edebilme yeteneği kazandırmıştır.*”⁷¹⁹ Câmâsp'ın bu özelliği, onu yalnızca bir bilge olarak değil, aynı zamanda bir kehanet figürü olarak da öne çıkarmaktadır.

Câmâsp'ın öngörüler, genellikle hükümdarları ve bireyleri yönlendirme işlevi görmüştür. Bu durum onu bir danışman ve ilahi bilgiyi aracılık eden bir figür haline getirmektedir. Jamasp, bilgelik ve kehanet yetenekleriyle tanınan bir karakter olarak, modern zamanlarda bile önemini korumaktadır. Özellikle Parsi topluluğunda, salgın dönemlerinde onun bu tür felaketleri önceden gördüğüne dair inançlar, onu daha da önemli

⁷¹⁸ Jamasp, *Jamasp Namak* (“*The Book of Jamaspi*”), çev. Jivanji Jamshedji Modi, 1903, 1, s. 5-10.

⁷¹⁹ West, *Denkard*, Book 9, blm. 3/ s.4.

bir hale getirmiştir. Bu inançlar, Câmâsp'ın yalnızca geçmişte değil, günümüzde de toplumsal ve dinî bağlamda nasıl bir rol oynadığını göstermektedir. Câmâsp'ın bilgeliği, bireylerin ve toplumların karşılaştığı zorluklar karşısında rehberlik sunmakta, bu da onun figürünü Zerdüş geleneğinde kalıcı kılmaktadır. Bu bağlamda, Câmâsp, Zerdüşîliğin temel değerlerinin ve öğretilerinin aktarılmasında kritik bir rol oynamaktadır.⁷²⁰

3.4.2.Zerdüş

Zerdüş, Zerdüşîliğin kurucusu olarak peygamber kabul edilmektedir. Doğrudan Ahûra Mazda'dan vahiy alan Zerdüş, bu deneyimleri ile dinin etik ve kozmolojik çerçevesini sağlamlaştırmıştır. Eşsiz nitelikleri, derin bir ruhsal bağlantı ve ilahi iradeyi iletme yeteneği ile karakterize edilmektedir. Zerdüş'ün hayatı boyunca Ahûra Mazda ile birkaç kez karşılaştığı ve bu karşılaşmalardan ilahi vahyi aldığına dair inançlar mevcuttur. Bu karşılaşmalara “ham-pursagîh” (danışma, konferans) denilmektedir. Pehlevi geleneğine göre Zerdüş, otuz yaşında başlayarak Ahûra Mazda ile sekiz kez karşılaşmıştır. Ancak bu karşılaşmaların net ve ayrıntılı bir tanımı bulunmamaktadır. Pehlevi edebiyatındaki bazı pasajlar, Ahûra Mazda'nın Zerdüş'e ölümsüzlük armağanını istemesi sonrası ona “xradîharwispâgâhîh” (her şeyi bilme bilgeliği) yetkisini verdiğine dair kanıtlar içermektedir. Bu durum, Zerdüş'ün yalnızca bir peygamber değil, aynı zamanda derin bir bilgelik ve ilahi bilgiye sahip bir figür olarak önemini pekiştirmektedir. Zerdüş'ün bu karşılaşmaları, onun dinî öğretilerinin temelini oluşturmuş ve Zerdüşîliğin gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Zerdüş, Zerdüşîliğin felsefi ve teolojik derinliğini temsil eden merkezi bir figür olarak değerlendirilmektedir.⁷²¹

Pehlevi dönemi kaynaklardan *Zand-i Vohuman Yeşt'e*, Zerdüş'ün coşkulu vizyonlar gördüğü aktarılmaktadır. Zerdüş, yedi gün ve gece boyunca, Vîrâf'ın yolculuğuna benzer bir deneyim yaşamış ve Ahûra Mazda'nın “xwamnixwaş” (hoş rüya) olarak adlandırdığı bir rüya vizyonu geçirmiştir. Bu rüya sırasında Zerdüş, yedi kıtanın tüm insanlarını ve hayvanlarını, her bir insan ve hayvanın üzerindeki kılların sayısını, ağaçları ve bitkileri, köklerini, nasıl büyüdüklerini ve neyle karıştıklarını detaylı bir şekilde gözlemlemiştir. Ayrıca, bu vizyon sırasında cennete veya cehenneme konulan iki farklı tür insanı gördüğü belirtilmektedir. Zerdüş, hem “getîg” (dünyanın maddi, görünür ve somut

⁷²⁰Agostini Domenico, “Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism”, *Journal Asiatique* 302/1 (2014), s. 47.

⁷²¹ Domenico, “Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism”, s. 52.

yönü) hem de “menog” (dünyanın zihinsel, görünmeyen ve soyut yönü) olan tüm varlıkları ve insanları; geçmişte var olanları ve gelecekte var olacakları gözlemlemiştir.⁷²²

Bu kehanet, tamamen dinî ve etik terimlerle, Zerdüş'tün kendi vizyonunun kozmik genişliği çerçevesinde tasarlanmıştır. Ayrıca, bu vizyonun ruhuna uygun olarak, terimin geniş anlamıyla binyılcı bir nitelik taşımaktadır. Yani kehanet, zamanın sonunda bu mükemmelleştirilmiş dünyada Tanrı'nın kendi seçilmiş yaratıklarına, iyilere ve Zerdüştiliğin savunucularına mutluluk geleceğini öngörmektedir. Kıyametçiliğin, binyılcılığın⁷²³ edebiyatı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Zerdüş, bilinen en eski binyılcı peygamber olarak kabul edilmektedir. Halkının toplumsal çalkantı ve stres yaşadığı bir dönemde vaazlar vermiştir. Zerdüş'tün kıyametçiliği geliştikçe, dinî, toplumsal ve kozmik mesajı İran mitolojisi ve efsanesiyle ilişkilendirilerek ulusallaştırılmıştır.⁷²⁴

Bu deneyim, Zerdüş'tün derin bir anlayış ve bilgiye sahip olduğunu, evrenin karmaşık yapısını ve insanlığın durumunu kavrayabilme yeteneğini göstermektedir. Zerdüş'tün bu vizyonları, Zerdüştiliğin temel öğretilerinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamış ve onun peygamberlik misyonunu pekiştirmiştir. Zerdüş'tün, yedi gün ve gece boyunca yaşadığına inanılan bu vizyon ile her şeyi bilme ve sezgi yeteneği kazandığına inanılmıştır.

3.4.3.Kral Wiştasp (Goştasp)

Zerdüş metinlerinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkan Wiştasp, Zerdüş'tün öğretilerini savunan ideal bir hükümdarı temsil etmektedir. Wiştasp, Zerdüş'ti inancın koruyucusu rolünü üstlenmekte ve adil yönetimin modelini sunarak, dünyevi güç ile manevi yükümlülük arasındaki etkileşimi vurgulamaktadır. Mevcut Pehlevi literatüründe, *Denkard* ve *Dadestan-ı Denig*, Wiştasp'ın eskatolojik yolculuğuna atıfta bulunmaktadır. Bu metinlerde, Wiştasp'ın cennetin en yüksek mertebesi olarak tanımlanan yerlere vizyon halinde ulaştığı ifade edilmektedir. Bu noktada, hükümlarlığının ve soyunun parlak

⁷²² *Zand-i Vohuman Yasht*, blm. III. s. 7-20.

⁷²³ Binyılcılık, belirli bir zaman diliminde, insanlığın barış, adalet ve refah içinde yaşayacağı bir altın çağın ortaya çıkacağına dair inancı ifade eder. Binyılcılık, mevcut toplumsal düzenin değişeceği ve daha iyi bir dünyanın kurulacağı umudunu taşır; bu da bireylerin ve toplumların ruhsal ve fiziksel olarak yenileneceği bir dönemi işaret eder. Kıyamet ile olan ilişkisi, mevcut düzenin sona ermesi ve yeni bir düzenin başlaması inancıyla iç içe geçmiş durumdadır. Bu nedenle, birçok binyılcı hareket, kıyamet inancıyla bağlantılı olarak, insanlığın kurtuluşu ve nihai mutluluğu için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Binyılcılık, tarih boyunca çeşitli toplumsal hareketler ve dinî akımlar üzerinde derin etkiler bırakmış, insanların geleceğe dair umutlarını ve değişim arayışlarını şekillendirmiştir. Bkz. Batuk, *Tarihin Sonu*. s. 222-267

⁷²⁴ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c.1., s. 11-3.

geleceğini görmekte ve Zerdüştiliği kabul etmenin değerini anlamaktadır.⁷²⁵ Mitolojik anlatımlara göre, Ahûra Mazda, melekler aracılığıyla Wiştap'a içecek ikram etmiş ve bu ikram sonrasında Wiştap, sırları görebilme yetisine kavuşmuştur.⁷²⁶

Zerdüş, Wiştasp'ın tahta bulunduğu otuzuncu yılda ortaya çıkmıştır. Zerdüş, onu kendi dinine bağlı bir dost olarak tanıtmaktadır. Zerdüş'ün dinini destekleyip koruduğu için Pehlevi metinleri, Wiştap'tan sürekli olarak övgüyle bahsetmektedir.⁷²⁷ Bu metinlerde, Wiştap'ın Zerdüştiliğin yayılması ve güçlenmesi üzerindeki olumlu etkileri vurgulanmakta, onun dinî inançları ve öğretileri koruma konusundaki kararlılığı ön plana çıkarılmaktadır.

3.4.4. Adil Vîrâf (Ardâvîrâf)

Ardâ-Vîrâf, Zerdüştilik açısından büyük bir öneme sahiptir. Büyük İskender'in fetihleri, İran'da önemli bir dinî karmaşa ve toplumsal çöküşe yol açmıştır. Bu dönem, çeşitli doktrinlerin, inançların ve sapkınlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zerdüştiliğin temsilcisi II. Şapur (309-379), bu inanışlara karşı çıkmış ve Zerdüştiliği korumuştur. Ancak onun ölümünden sonra, karmaşa ve şüpheler yeniden belirmeye başlayınca, Zerdüşti topluluk, ritüel uygulamalarının ve dualarının gerçekten tanrılara ulaşip ulaşmadığını doğrulamak amacıyla en dindar kişilerinden birini bir sonraki dünyaya göndermeye karar vermiştir. Yapılan istişareler sonucunda, yedi en dindar adamdan biri olarak bu görev için Vîrâf seçilmiştir.⁷²⁸

Vîrâf, Zerdüştilerin görünmez dünya hakkındaki inancını ve Zerdüş toplumunun ritüellerinin etkinliğini doğrulamak amacıyla bu yolculuğa çıkmıştır. Yolculuk, rüya âleminde gerçekleşmektedir. Vîrâf, yedi gün ve yedi gece boyunca baygın kalmıştır. Bu süre zarfında, kız kardeşleri ve diğer yakınları ona dikkat etmiş, dua etmiş ve Avesta ile Zand metinlerini okumuşlardır. Vîrâf'ın ruhu bedenine döndüğünde, yaşadığı deneyimleri anlatmıştır. Anlatımları "Ardâvîrâfnâme" adlı bir eserde toplanmıştır. Bu anlatım, Zerdüş

⁷²⁵ West, *Denkard*, Book 9, blm. VII., s. 84-86.; Menuçehr-i, *Dadestan-ı Denig*, blm.4., s. 15-18.

⁷²⁶ West, *Denkard*, Book VII, blm.4, 84-86 Domenico, "Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism", s.54.

⁷²⁷ Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s. 337.

⁷²⁸ Domenico, "Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism", s. 60.

inancının temel unsurlarını ve ritüellerin ruhsal boyutunu aydınlatan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁷²⁹

Adil Vîrâf terimi, “haklı çıkarılmış” veya “kutsanmış” anlamına gelmektedir.⁷³⁰ Zerdüş eskatolojisi içerisinde Pehlevi geleneğinin kaynaklarından *Dadestan-ı Menoy-i Xired*⁷³¹ ve IX. yüzyıl başlarında kaleme alınan *Ardâvirâfname* adlı eserler bireysel eskatolojiyi konu etmektedirler. Sasani sonrası Zerdüş din adamlarından Ardâvîrâf metafizik âleme rüya veya ruhani olarak bir yolculuk gerçekleştirir. Bu yolculuğa çıktığında kutsal Surûş⁷³² ve tanrı Âzer⁷³³ onu karşılamış beraber Çinvad köprüsüne varmışlar. Köprüyü rahat geçen Ardâvirâf daha sonra Araf’ı (Hemîstegân) gezmiş, önce yıldızlar ülkesini ardından güneş ülkesini ziyaret etmiştir. Daha sonra Ahûra Mazda’nın makamına çıkmış orada din kardeşlerinin ruhları ile tanışmıştır. Cennetin güzelliklerini ve cehennem gibi karanlık bir ırmağı izlemiş ve daha sonra farklı makamlara erişmiştir. Ardâvirâf’n fizik ötesi evrene yaptığı seyahatte Çinvad Köprüsü’nden iyilerin geçtiğini kötüler için kılıçtan keskin olduğunu ifade etmiştir. İyilik ve kötülükleri eşit olanların ruhları Hemîstegân bölümünde kıyamete kadar kaldıklarını aktarır. Cennetin aydınlık, huzur ve rahatlık ile dolu olduğunu, cehennemden birkaç tabakaya ayrıldığını, günahların dercelerine göre cezaların belirlendiğini aktarır.⁷³⁴

Charles Francis Horne (1870 - 1942), *Doğu’nun Kutsal Kitapları ve Erken Dönem Edebiyatı*, Antik İran’ın VII. Cildinde Ardâvirâf’ı tanıtırken, “Yazarı hakkında, kitabında anlatılanlar dışında hiçbir şey bilmiyoruz. Muhtemelen Sasani İmparatorluğu döneminde Avesta üzerine yorumlar yazan bir din bilginidir” ifadesini kullanmaktadır. Horne, kitabın Virâf’ın ilham edilmiş bir rüya veya vizyonda gördüğü cennet ve cehennem vizyonunu anlattığını belirtmektedir. Parsilerin, Virâf’ın vizyonunun gerçekliğine olan inancının o

⁷²⁹ Fig Gignoux, “Arda Wiraf”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York, 1986), c. II, s. 356-357.

⁷³⁰ Gignoux, “Arda Wiraz”, s. 325-326.

⁷³¹ *Dadestan-ı Menoy-i Xired* (Bilgelik Ruhunun Yargıları), Zerdüş inancına ait altmış üç bölümden oluşan bir Pehlevi kitabıdır. Bu eser, Zerdüştiliğin öğretilerini ve ahlaki değerlerini içeren önemli bir metin olarak kabul edilmektedir. Dadestan-ı Menoy-i Xired, muhtemelen MS VI. yüzyılda derlenmiştir ve Zerdüştilerin dinî ve felsefî düşüncelerini yansıtan bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bkz. Ahmed Teffazuli, “Dadestan-Minoye Xired”, *Encyclopaedia Iranica*, 1993, c. VI, s. 554-555.

⁷³² Surûş, Zerdüştilikte önemli manevi varlıklardan biridir. Kıyamet gününde insanların eylemlerini değerlendirme görevine sahiptir. Surûş, Zerdüş inancında, ruhsal bir rehber olarak kabul edilir ve bireylerin yaşamları boyunca yaptıkları iyi ve kötü eylemleri gözlemleyerek, bu eylemlerin sonuçlarını belirlemekle sorumludur. Bkz. *Avesta*, s. 513.

⁷³³ Âzer, Farsçada ateşin diğer adıdır ve Zerdüştilikte ateşin koruyucusu olan manevi bir kişilik olarak kabul edilir. Âzer, ateşin kutsallığını ve temizleyici gücünü temsil eder. Zerdüş inancında ateş, hem fiziksel hem de ruhsal bir sembol olarak önemli bir yere sahiptir. Bkz. *Avesta*, s. 470-471.

⁷³⁴ Yıldırım, *Ardâvirâf*, s. 29-40.

kadar derin olduğunu ifade eder ki, eser dinî toplantılarda okunduğunda erkeklerin ağladığını ve kadınların lanetlilerin resimleri karşısında dehşet içinde haykırdığını aktarmaktadır.⁷³⁵

Vîrâf, metafizik veya ölümler diyarına ruhani olarak yaptığı yolculukta yüce makamlardaki tanrıları, melekleri ve diğer kutsal yaratılanların ruhlarıyla tanışmaktadır. Dönüşünde, bu deneyimlerinden birtakım mesajlar getirir. Bu vizyon veya metafizik âleme yolculuk sırasında cennet, cehennem ve öte dünya hakkında gözlemlediği durumlar, Zerdüştilik eskatolojisinin temel konularını oluşturmaktadır.⁷³⁶

Vîrâf'ın hikayesi, insanların yaşamları boyunca yaptıkları seçimlerin ve eylemlerin, ahiretteki sonuçları üzerindeki etkisini anlamalarına yardımcı olur. Bu bağlamda, Vîrâf'ın yolculuğu, Zerdüştiliğin temel öğretilerinden biri olan ahlaki sorumluluğun ve erdemli yaşamın gerekliliğini pekiştirir. Onun gözlemleri, bireylerin yaşamlarını daha bilinçli bir şekilde sürdürmeleri için bir rehberlik işlevi görür ve Zerdüşti inancın ahlaki değerlerini derinlemesine anlamalarına katkıda bulunur

3.4.5. Kerdir

Kerdir, MS III. yüzyılın ikinci yarısında Şapur ve II. Behram döneminde İran'ın dinî lideri olarak önemli bir rol oynamıştır. Zerdüştiliğin savunucusu olarak, Hristiyanlara ve Budistlere karşı bir figür olarak tanınmaktadır.⁷³⁷ Sasaniler dönemine ait eserlerde, tamamen bu dünya hayatının dışında, rüya âleminde ve metafizik bir ortamda gerçekleştiğine inanılan ilk yolculuğu yapan kişi olarak öne çıkmaktadır. Kerdir'in vizyonu veya yaşamı hakkında sınırlı da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler, onunla ilgili önemli kanıtlar sunan yazılı belgelerin günümüze kadar ulaşmasından kaynaklanmaktadır. Kerdir'in emriyle, III. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın merkez bölgelerinde bir dağın kayalıklarına kazılarak işlenmiş ve birbirine yakın dört yazıttan oluşan belgeler ortaya konmuştur.⁷³⁸

Kerdir, vizyon anlatısının girişinde tanrılara uzun süreli hizmetini ve ölümden sonra ruhların kaderine dair bilgi talebini ifade etmektedir. Bu talep, geleneğin bu konudaki

⁷³⁵ Charles F. Horne, *The Sacred Books and Early Literature of the East*, (Newyork, London, 1917), c.VII, s. 177-178.

⁷³⁶ Boyce, *Tarih-i Kişi Zertušt*, s.187.

⁷³⁷ Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s.391.

⁷³⁸ Yıldırım, *Ârdâvîrâf*, s.17.

bilgilerini doğrulamak amacıyla bir gerekçe olarak öne çıkmaktadır. Vizyonu sırasında, bireylerin yaşamlarının iyi ya da kötü olmasına bağlı olarak cennete ya da cehenneme yönlendirildiğini ve bu süreçte bir kadın figürü tarafından karşılandığını belirtmektedir. Bu karşılaşma, Kerdir'in bu dünyadaki ruhsal deneyiminin önemli bir bileşenini teşkil etmektedir. Kerdir'in vizyonu, Zerdüş inancının ahlaki ve etik değerlerini pekiştiren bir deneyim olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Kerdir'in yaşadığı deneyimin, Ardâvîrâf anlatısında olduğu gibi neden kaynaklı **veya** bir trans durumuyla ilişkili olup olmadığı mevcut metinlerden kesin olarak tespit edilememektedir. Bu durum, Kerdir'in deneyiminin doğası ve Zerdüştilikteki yeri hakkında daha derinlemesine bir araştırma gerektirmektedir.⁷³⁹

3.4.6.Cemşid

Cemşid ya da Cem, Avesta'da Veyvengehan'ın (Veyencehan) oğlu olarak tanımlanmaktadır. Ahûra Mazda'ya kutsal hom bitkisini ilk sunan kişi ve Zerdüş'ten önce onunla iletişim kuran bir figür olarak öne çıkmaktadır. Ahûra Mazda, ona peygamberlik teklifinde bulunmuş, ancak o bu teklifi kabul etmemiştir. Avestada Yâm Yim ya da Yimek adında bir eşinin bulunduğu da belirtilmektedir. Bu çift, bazı kaynaklarda ilk insan çifti olarak da kabul edilmektedir. Hikâyenin kökeni ve gelişimi açısından, Maşye ve Maşyane ile benzerlik gösterdiği ve hatta aynı olduklarını iddia eden görüşler mevcuttur. Avesta'nın Vendidâd bölümünde, **II**. Fergerd Tufan olayına ayrılmıştır. Zerdüştilere göre Ahûra Mazda, Cemşid'e bu felaket hakkında önceden bilgi vermiştir. Yerkürenin başına gelecek olan bu felaketin her şeyi yok edeceğini bildirmiştir. Cemşid'e bahçe yapması ve yaratılmış her iyi ve yararlı varlıktan bir çift alarak korumasını emretmiştir. Bu yaratıklar arasında insanlar, kuşlar, diğer yararlı hayvanlar, insana yardım eden ateş, çeşitli bitkiler ve tohumlar gibi nesneler bulunmaktadır. Korkunç tufanın sona ermesinin ardından, bu sığınakların kapılarının açılmasını ve kurtulan yaratıklarla dünyanın yeniden inşa edilmesini istemiştir.⁷⁴⁰

Bundahisn'in aktarımına göre, Cemşid toplamda yedi yüz on altı yıl ve altı ay saltanat sürmüştür. Tanrıların işaretleriyle Orta İran'da mutluluk ve huzur yurdu olarak

⁷³⁹ Prods Oktor Skjærvø, "Kerdir", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York, 2012), c. XV, s. 608-628.

⁷⁴⁰ Yıldırım, *Fars mitolojisi*, s.204-209; Rahim, *Esâtîr ü Ferheng-i Îrân*, s.236; Yehhaki, *Ferheng Esatir Ve Dastanvareha Farisi*, s. 164; Üşideri, *Danışname-i Mezdiyesna*, s. 235.

korunaklı büyük bir bahçe inşa etmiştir. Bu bahçede, insanlar, hayvanlar, kuşlar ve diğer canlıların örnekleri korunmaktadır. Tufan, kar, yağmur ve soğuk gibi doğal afetlerden etkilenecek yok olmalarını önlemek amacıyla bu canlılar muhafaza edilmiştir. “Ver” adıyla anılan bu bahçe, Pers bölgesinin merkezinde konumlanmaktadır. Kıyamet zamanı ortaya çıkacak Zerdüş’ün oğlu “Urvatat-nar” gibi bazı ölümsözler burada beklemektedirler.⁷⁴¹ *Bundahisn*’e göre Cemşid’in kurduğu bahçe Avesta’da yer altında “Vericemkerd” adında bir sığınak olarak tanıtılmaktadır. Sığınak bir at meydanı uzunluğunda, her canlıdan, bitkiden, hayvandan, iyi kokan bitkilerin tohumundan bir çiftin yerleştirildiği bir yer olarak geçmektedir. Ayrıca sığınağa; sırt kamburu, göğüs çıkıklığı, akıl hastası, sakat, aldatan, sapık, diş çürüklüğü olan, cüzzamlı ve Ehrimen’in tarftarı kimse alınmamıştır.⁷⁴²

Zerdüş edebiyatı ve inancı bağlamında, karakterlerin eskatolojik deneyimleri ve olağanüstü nitelikleri, çeşitli kategoriler altında sistematik bir şekilde incelenebilir. Bu karakterlerin içgörülerini edinme süreçleri, deneyimlerinin sürekliliği, bireyler ve toplum üzerindeki etkileri ile belirli hedefleri, Zerdüşlüğün derinliğini ve zenginliğini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, karakterlerin deneyimlerinin analizi, Zerdüşlüğün felsefi ve teolojik boyutlarının daha iyi kavranmasına olanak tanımaktadır.

Zerdüş inançları, eskatoloji ve diğer dünya görüşleri üzerine çalışmaları olan Tel Aviv Üniversitesi Öğretim Üyesi Agostini Domenico, Zerdüşlükteki eskatolojik kahinlerin vizyon veya içgörü edinme yöntemlerini aşağıdaki şekilde kategorize etmektedir:

1. İlahi Vahiy

Ahûra Mazda’dan gelen ilahi mesajlar ve vahiyler, karakterlerin bilgi ve anlayışlarını şekillendiren temel kaynaklardır.

2. Kişisel Deneyim

Bireylerin yaşadığı mistik deneyimler ve vizyonlar, ruhsal gelişimlerini ve inançlarını derinleştiren unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

A. Deneyim Süresi:

1. Ani Vizyonlar

Bazı karakterler, kısa süreli ancak derin etkili vizyonlar aracılığıyla bilgi edinirler. Bu vizyonlar, anlık bir aydınlanma veya ilham kaynağı olabilmektedir.

2. Ömür Boyu Süren Bilgelik

⁷⁴¹ *Greater Bundahisn*, blm. XXIX. s. 255.

⁷⁴² *Avesta*. Vendidad İkinci Fergerd, s. 349-355.

Bazı karakterler, yaşamları boyunca edindikleri deneyimlerle birikimlerini oluşturur ve bu bilgeliği topluma aktarmaktadırlar.

B. Bireyler ve Toplum Üzerindeki Etkileri

1. Rehberlik

Bu karakterler, topluluklarına rehberlik ederek inançlarının doğru bir şekilde yaşanmasını sağlarlar.

2. Ahlaki Öğretim

Zerdüştiliğin temel ahlaki değerlerini öğretmek ve bireyleri bu değerlere yönlendirmek amacıyla faaliyet gösterirler.

3. İnancın Korunması

Zulüm dönemlerinde inançlarını korumak ve yaşatmak için mücadele ederler.

C. Belirli Amaçlar:

Manevi Rehberlik

Toplumun manevi gelişimine katkıda bulunarak bireylerin ruhsal yolculuklarında onlara ışık tutarlar.

Erdemli Yaşamın Teşviki

Ahlaki değerlerin önemini vurgulayarak bireyleri erdemli bir yaşam sürmeye teşvik ederler.

Bu belirgin özellikler, Zerdüşst edebiyatında ve inancında bu karakterlerin eskatolojik açıdan aracı olarak önemli roller üstlenmesine olanak tanımaktadır. Onların deneyimleri ve bilgeliği, Zerdüştiliğin temel öğretilerinin anlaşılmasına ve yaşatılmasına katkıda bulunmaktadır.⁷⁴³

3.5. Zerdüştilik Eskatolojisinin Diğer Dinlere Etkisi

Mary **Boyce'nin** iddiasına göre, Zerdüşst, bireysel yargı, cennet ve cehennem, bedenın yeniden dirilişı, genel kıyamet, beden ile ruhun yeniden birleşmesi ve beden için sonsuz yaşam gibi önemli öğretileri ilk kez ortaya koyan kişidir. Zerdüşst'ün geliştirdiğı bu eskatolojik ve dinî kavramlar, zamanla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi sonraki dinler etkilemiş ve bu dinlerin kutsal metinlerinde yer bulmuştur.⁷⁴⁴

⁷⁴³ Domenico, "Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism", s. 47.

⁷⁴⁴ Boyce, *Zoroastrians Their Religious*, s. 29.

Avustralya Melbourne Üniversitesi öğretim üyesi Ai Akbar'nın değerlendirmesine göre, VII. yüzyılda Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü öncesinde Zerdüştilik, çevresindeki dinî gelenekler ve özellikle Arap-İslam literatüründe eskatolojik düşüncelerin gelişimi üzerinde derin bir etki yaratmıştır.⁷⁴⁵

Zerdüştilik eskatolojisi, birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda, Amerikalı bilim insanı Joseph Campbell (1904-1987), mitoloji alanındaki “*Tanrının Maskeleri*” serisi içinde yer alan “*Batı Mitolojisi*” adlı eserinde, Zerdüştilikteki dünyanın yenilenmesi mitosunun ve kurtarıcı figür Soşyânt'ın, Yahudilik ve Hristiyanlık eskatolojisi üzerinde etkili olabileceğini ifade etmektedir. Campbell, Zerdüştilikteki bu eskatolojik temaların, diğer dinlerin eskatolojik düşüncelerine nasıl yansıdığını ve bu etkileşimin dinler arası ilişkilerdeki önemini vurgulamaktadır.⁷⁴⁶

Doğu dinlerindeki mistik ve sistemlerin evrimini incelemiş din tarihçisi ve eğitimci İngiliz Robert Charles Zaehner'e (1913-1974) göre; Zerdüş cennet, cehennem, muhtemelen bedenin yeniden dirilişi düşüncesi, son umumi yargılanma, ebedî hayat gibi konuları tebliğ eden ilk kişi olarak ifade edilmektedir.⁷⁴⁷

Malcolm Bull'a göre Zerdüş, dünya yaşamının sonunda kıyamet (sonuç/eskatoloji) inancını ortaya koyan ilk kişi olarak kabul edilir.⁷⁴⁸ Ali Şeriatî'ye göre, İbrahimî dinlerin dışında kıyameti somut olarak tasvir eden ilk din Zerdüştiliktir.⁷⁴⁹

Karşılaştırmalı dinler üzerine çalışmaları olan İngiliz bilim adamı Samuel Henry Hooke (1874-1968), eskatoloji mitlerinin kökenini Zerdüştilik inancına dayandırmaktadır.⁷⁵⁰ Mitosun eskatoloji alanında kullanılışı, Yahudilik ile başlayıp Hristiyanlığa geçmiştir.⁷⁵¹ Yeniden diriliş ve son yargı öğretisi gibi eskatolojik fikirler, Zerdüştilikten Hristiyan teolojisine geçiş yapmıştır.⁷⁵²

Dhalla, Yahudilerin sürgün döneminde Zerdüştilerin melek, şeytan ve eskatolojilerinden etkilendiğini aktarmaktadır.⁷⁵³ Yahudiler, Babil'de sürgün döneminde iken İran kralı Kuriş, Babil'i MÖ 539 yılında ele geçirerek Yahudilerin esaret dönemine

⁷⁴⁵ Ali Akbar, “The Zoroastrian Provenance of Some Islamic Eschatological Doctrines”, *SAGE Journals* 49/1 (2020), s. 86.

⁷⁴⁶ Campbell, *Campel Batı Mitoloji*, 171.

⁷⁴⁷ Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, 57.

⁷⁴⁸ Bull, *Kıyamet teorileri*, s. 47.

⁷⁴⁹ Şeriatî, *Dinler Tarihi*, c. II, s. 202.

⁷⁵⁰ Hooke, *Ortadoğu Mitleri*, s. 19.

⁷⁵¹ Hooke, *Ortadoğu Mitleri*, s. 20.

⁷⁵² A.T Olmstead, *History Of The Persian Empire* (Chicago-London: The University Of Chicago Pres, 1948), s. 479.

⁷⁵³ Maneckji Nusservanji, *History of Zoroastrianism*, s. 7.

son vermiştir. Bu olay, Yahudilerin Babylon'daki esaretinden kurtulup kendi topraklarına geri dönmelerine olanak tanımıştır. Bu olaydan dolayı Yahudiler Kuriş'i tanrı tarafından kendilerine gönderilen kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir.⁷⁵⁴ Sonrasında Yahudiler, MÖ 332 yılındaki Büyük İskender'in İran'ı ele geçirdiği tarihe kadar İran hakimiyeti altında kalmışlardır. Bu dönemde, Yahudilerdeki kurtarıcı motifi ile ilgili eskatolojik inançlar belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sürgün sonrası, bu inançların gelişimi, kurtarıcı bir figür beklentisini ve nihai kurtuluş umudunu güçlendirmiştir. Zerdüştilikten etkilenen bu yeni eskatolojik düşünceler, Yahudi kutsal metinlerinde ve inanç sisteminde önemli değişimlere yol açmış, kurtarıcı motifinin İsa'nın figürü üzerinde de etkili olmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁵⁵

Eskatolojik kurtarıcı kavramı, Yahudilikte “meşiah” terimiyle tanımlanmakta olup, bu terim “yağlanmış” veya “kutsanmış” anlamına gelir ve genellikle özel seçilmiş kişiler için kullanılmaktadır.⁷⁵⁶ Ancak, Babil sürgünü sona erdikten sonra, bu düşünce Pers eskatolojisinin etkisiyle önemli bir değişiklik geçirmiştir. Pers kültürünün etkisiyle, “meşiah” kavramı, gelecekte beklenen bir kurtarıcı figürü olarak yeniden şekillenmiştir. Bu yeni anlayış, Yahudilerin gelecekte bir kurtarıcının geleceğine dair umutlarını artırmış ve bu figür, hem ulusal bir lider hem de dinî bir önder olarak tasvir edilmiştir.⁷⁵⁷

Ayrıca Yahudi inancına göre Davut neslinden bir kurtarıcı gelecek ve yeryüzündeki insanlığın kurtuluşuna vesile olacaktır. Yahudi inancında mitolojik bir hikâye olarak eskatolojiye dönüşen bu inanç, Yahudilere Babil Sürgünü yıllarında İran mitolojisinden geçmiştir.⁷⁵⁸ Bu konudaki başka bir rivayete göre Sasani Kralı, esir bulunan Yahudileri serbest bıraktırmış ve mabetlerini yapmalarına izin vermiştir. Bundan dolayı Yahudiler bu duruma çok sevinmiş ve Sasani Kralını tanrı tarafından kendilerine gönderilen kurtarıcı kabul etmişlerdir.⁷⁵⁹

Yahudilikteki meşiah anlayışının evrimi, dinlerarası etkileşimin ve tarihsel olayların inanç sistemliği üzerindeki derin etkisini gözler önüne sermektedir. Yahudilerin Babil sürgünü sırasında Zerdüştilik ile yakın temas kurmaları, bu etkileşimin temel

⁷⁵⁴ Kutsal Kitap, (İstanbul, Yeni Yaşam Yayınları.2008),İşaya 44/28;45/11

⁷⁵⁵ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 70.

⁷⁵⁶ Batuk, *Tarihin Sonu*, s. 67.

⁷⁵⁷ Russell D.S, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic* (Philadelphia: The Westminster Press, 1964), s. 308.

⁷⁵⁸ Herve Rousseau, *Dinler -Tarihi ve Sosyal İncelemeler*, çev. Osman Pazarlı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), s. 79.

⁷⁵⁹ Aynur Eryiğit Bader, *Beklenen Kurtarıcı İsa ve Mehdi* (İstanbul: Mana Yayınları, 2023), s. 82-83.

nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Zerdüşti inanç sistemindeki melekler ve şeytan, Yahudi inançlarında da benzer figürlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabilir. Ayrıca, Zerdüşti eskatolojisinin, kıyamet, yeniden diriliş ve nihai yargı gibi kavramları, Yahudi eskatolojik düşüncelerinin gelişiminde etkili olmuş olabilir.

Muhtemelen Zerdüştilikten gelen etkilerin en belirginini kötülük sembolü olan “şeytan” figürüdür. Yahudilik inancında sürgünden önce şeytan figürü mevcut değildi; bu figür, başlangıçta Yahve’nin kullarından biri olarak kabul edilmekteydi. Ancak, Yahudilerin sürgün döneminden sonra, şeytan Yahve’nin düşmanı haline gelmiştir. İran dinlerinin, hem İsrail dininin gelişimi hem de Hristiyanlığın ilk zamanlarındaki bazı düşünceler üzerinde etkili olduğu soylenebilir.⁷⁶⁰

Eskatolojik anlamda Yahudilerin Perslerden ne kadar etkilendiği, bilim adamları arasında tartışmalı bir konu olmuştur. Bu tartışmalar, dinler arası etkileşimin karmaşık doğası ve tarihsel bağlamların farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak genel olarak, kıyamet öğretisi, melek ve şeytan bilgisi, nihai yargı gibi eskatolojik düşünceler açısından Yahudilerin Pers kültürüne önemli ölçüde borçlu oldukları kabul edilmektedir.⁷⁶¹

Böylece, Yahudilik ile Zerdüştilik arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin daha geniş bir dinler tarihi çerçevesindeki yeri, hem akademik hem de dinî bağlamda derinlemesine incelenmesi gereken bir konu olmuştur. Bu etkileşimler, yalnızca Yahudi inançlarının değil, aynı zamanda Hristiyanlık gibi sonraki dinlerin gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır.

Turner’ın “*Cehennem Tarihi*” adlı eserinde, Zerdüştiliğin Hristiyanlık üzerindeki etkileri, özellikle de cehennem öğretisi açısından vurgulanmaktadır. Turner, Zerdüştiliğin Hristiyanlıkta, dolaylı ya da dolaysız yollarla büyük bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir.⁷⁶²

Bu etkileşim, dinler tarihinin karmaşık ve dinamik doğasını gözler önüne sererken, Zerdüştiliğin sadece İran’ın değil, daha geniş bir coğrafyanın dinî ve felsefî düşüncelerini şekillendirme konusundaki katkısını da göstermektedir. Zerdüştiliğin sunduğu fikirler, hem tarihî hem de güncel bağlamlarda, dinler arası etkileşimlerin ve düşünsel mirasının anlaşılması açısından zengin bir kaynak oluşturur. Zerdüşti eskatolojisi, iyi ile kötü arasındaki çatışmayı, ölümden sonraki yaşamı ve nihai ödül ve ceza anlayışını içerirken, bu

⁷⁶⁰ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, md. s. 477, Mazdeizm Maddesi.

⁷⁶¹ D.S., *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*, s. 19.

⁷⁶² Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 30.

kavramların Hristiyan düşüncesine nasıl entegre edildiği üzerine düşünmek, dinler tarihinin dinamik süreçlerini anlamak açısından önemlidir.

Zerdüştiliğin eskatolojik öğretileri, insanlık tarihinde önemli bir rol oynamış ve sonraki dinlerde belirgin etkiler bıraktığı iddia edilmektedir. Bu etkiler, dinî düşünceler arasındaki bağları ve eskatolojik inançların evrimini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

Her ne kadar Zerdüştilik eskatolojisinin kendisinden sonraki dinler üzerinde etkili olduğu konusunda fikirler ortaya konulmuşsa da bu konuda ihtiyatlı davrananlar da olmuştur.

Solomon Alexander (1932-200) “*Zerdüş, Gelenek ve Modern*” adlı eserinde Zerdüştilik ile ilgili farklı bir yorum sunmaktadır. Alexander, Avesta’nın kozmoloji, kozmogoni ve eskatoloji doktrinini ele alan bölümlerinin metinsel zorluklardan ve bozulmalardan azade olmadığını belirtmektedir. Ayrıca, Pehlevi dilinde muhafaza edilen literatürün son redaksiyonunun, MS VII. yüzyılda Müslüman Arapların İran’ı fethini takip eden dönemlerden kalmış olduğunu vurgular. O’na göre bu durum, önemli bir soruyu gündeme getirmektedir: O dönemin Zerdüş yorumcuları, bu metinlerde kadim geleneğin ilk formüle edildiği dönemden ziyade kendi dönemlerine ait fikirleri mi ortaya koymuşlardır? Alexander, mevcut kanıtların bu konuyu tam olarak açıklamadığını ifade etmektedir.⁷⁶³

Bu konuda Nigosian da Alexander’in yorumuna paralel bir yorum getirmektedir. Yahudilerin MÖ VI. yüzyılda Babil’deki sürgünleri sırasında Zerdüştilik ile yakın temasa geçtiği bilinen bir gerçektir. Yahudi-Pers temas dönemi (özellikle MÖ VI. İle IV. Yüzyıllarda) Yahudiliğin sonraki gelişimi için birçok yönden belirleyici olmuştur. Ancak, MÖ VI. yüzyıldan itibaren bol miktarda Yahudi edebiyatı varken (örneğin, Eski Ahit’in sonraki kitapları, Apokrif ve Ölü Deniz yazmaları), aynı döneme tekabül eden İran edebiyatının eksikliği dikkat çekmektedir. Bu durum, bazı araştırmacıların MÖ VI. ila IV. yüzyıllar arasındaki Yahudi-Pers temasının, Yahudilikte paralel fikirlerin gelişmesine katkıda bulunan bir faktör olarak varsayılmaması gerektiğini savunmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla, bu dönemler arasındaki etkileşimlerin, dinlerin gelişimini ve inanç sistemlerinin oluşumunu anlamada daha dikkatli ve titiz bir yaklaşım gerektirdiği sonucuna varılmaktadır.”⁷⁶⁴

⁷⁶³ Nigosian, *The Zoroastrian Faith Tradition And Modern Research*, s. 19.

⁷⁶⁴ Nigosian, *The Zoroastrian Faith Tradition And Modern Research*, s. 96.

Bu bağlamda, her iki dinin etkileşiminin yanı sıra, tarihsel, kültürel ve edebi bağlamların da dikkate alınması önemlidir. Dolayısıyla, Zerdüş'tün Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam üzerindeki etkisini değerlendirmek için uygun tarihsel bağlamda yerleştirilmiş sağlam ve olumlu kanıtların eksikliği, bazı akademisyenlerin haklı olarak bu tartışma alanına şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Ayrıca bütün bu dinlerin vahiy kaynaklı olduğuna inananlar açısından bu benzerlikler normal görülebilir.

SONUÇ

Ölümsüzlüğü arzulama psikolojisi, dinlerin eskatolojik inançlarında birçok kurtuluş teorisinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İnsanlar, ölümden sonra varoluşlarının devam etmesi arzusuyla, farklı inanç sistemlerinde çeşitlenen kurtuluş yolları aramışlardır. Bu süreç, insanların yaşamın anlamını sorgulamalarına ve ölüm kavramıyla yüzleşmelerine neden olmuştur. Dinler, ölümsüzlüğe dair psikolojik hazırlıklar çerçevesinde çeşitli öğretisel ve ritüelistik yaklaşımlar geliştirmiştir. Bireylerin iyi davranışlar sergilemesi, ibadet etmesi veya belirli ritüelleri yerine getirmesi vb. ölümsüzlüğe ulaşmanın yolları olarak sunulmuştur.

Zamanın nasıl son bulacağına dair geliştirilen inanç biçimleri, tarih boyunca dinlerde ve mitolojilerde önemli bir yer tutmuştur. Yeryüzündeki hemen hemen tüm uygarlıklarda bulunan eskatolojik inançların, diğer inançlar arasında dikkate değer bir öneme ve etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu inançların özünde, mevcut dünyadan daha adil ve mutlu bir dünyayı tasarlama ve bekleme arzusu yatmaktadır. Zerdüşt teolojisinde de eskatolojik beklentileri bulunanlar, zamanın Tanrı lehine dönüşünü ve Tanrı'nın zamanı kendi kontrolü altına almasını beklemektedirler.

Zerdüşt'ün, Ariliğin kültürel ortamında bir din ortaya koymasından günümüze kadar geçen sürede Zerdüştîlik, birçok değişim ve dönüşüm geçirerek varlığını sürdürmüştür. Zerdüşt'ün yaşadığı zamana dair tartışmalar olmakla beraber muhtemelen Zerdüştîlik, MÖ XII. yüzyılda İran coğrafyasında ortaya çıkmış ve oluşturduğu teolojide tanrı anlayışı etrafında şekillenen yaratılış, dünya ve dünyanın sonuna dair çeşitli dini pratikler ortaya koymuştur.

Zerdüştîlik, muhtelif kaynaklarda bir öte dünya telakkisine sahip ilk din olarak kabul görmüştür. Kaynaklara göre ilk tek Tanrılı din olma ihtimali yüksektir. Zerdüştîlikte, evrenin yaratılışı ve izleyen merhaleler neticesinde yeniden diriliş ve yargılamanın başlayacağı bir dönem olarak ahiret/öte dünya, yaşanan mevcut dünyanın devamı olarak kabul edilmiştir. Dünya hayatı iyi ve kötünün mücadelesi olarak devam etmektedir. Bu hayatın sonunu hazırlayan eskatolojik olayların, eskatolojik mitlerden olan kurtarıcılar aracılığıyla gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

Zerdüşt'ün oluşturduğu teolojinin ilk kaynağı Avesta ve Avesta'da Zerdüşt'e atfedilen Gâtha metinleridir. Ancak bu metinlerin muğlaklığı dindeki bazı konuların

anlaşılmasında sorun oluşturmaktadır. Gâtha metinlerinde oluşturulan monoteist tanrı anlayışı daha sonra oluşturulan Avesta edebiyatı ve Sasani dönemi Pehlevi kaynaklarında düalizme evrilmiştir. Zerdüştilik bu düalizm çeçevesinde yaratılıştan, eskatolojik döneme kadar iyi ve kötünün mücadelesini anlatmaktadır. Bu durum teolojik açıdan eskatolojiyi daha da karmaşık hâle getirmektedir.

Avesta'nın ortaya çıkışı ve tedvin çalışmaları ile Sasaniler döneminde oluşturulan Pehlevi dini kaynaklar arasınada geçen zamanın iki bin yıla yakın olmasından dolayı bu dinde yaratılış ve tanrı anlayışı üzerinde tartışmalar olduğu gibi eskatolojik inanışlarında da belirsizlikler bulunmaktadır. Zerdüş'tün yaşadığı tarihin çok uzun bir zaman aralığına yayılması ve bu konuda çalışma yapanların çoğunluğunun MÖ 1000 ile 1200 yılları arasındaki tarihi kabul etmelerine rağmen bu konuda netlik bulunmamaktadır.

Zerdüş't öğretlerinde yaratılış ve mükemmellik kavramları sıkı bir şekilde iç içe geçmiş olup, eskatolojik olaylar kozmolojinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Zerdüş't, kötülük sorununa yönelik çözüm olarak, kötülüğün ortadan kaldırılmasının eskatolojik bir süreçle gerçekleşeceğini öne sürmüştür. Zerdüş't teolojisini anlatan kaynaklara göre yaratılış iki boyutta ele alınmakta; biri ruhsal, diğeri maddi olmak üzere yargılama bireysel ve evrensel düzeyde gerçekleştirilmektedir. Ölümsüz ruh, ölümden sonra yargılanırken, fiziksel beden dirilişinden sonra zamanın sonunda yargılanmaktadır.

Zerdüş'ti kozmoloji, eskatolojinin ayrılmaz bir parçası olarak tutarlı bir düşünce sistemi sunmuştur. Zerdüş'tiliğin, İran'a yayılmasından itibaren bu temel öğretiler, Zerdüş'tilerin zihnindeki varlığını hep sürdürmüştür. Bu durum, bireylerin dinî kimliğinin oluştuğuna ve Zerdüş'tilerin gerçeğe, iyi düşünce, söz ve eylemlere ne denli bağlı olduklarına işaret etmektedir.

Zerdüş'tilikte eskatolojik olayların ahlaki yönleri de vardır ve bunları uygulamak önemlidir. Spenta Mainyu ile Ehrimen, yani iyi ve kötü arasında seçim yapmak eskatolojik inanç açısından hayati bir meselesidir. Ahûra Mazda (Tanrı), ahlâk ve insan birbirine bağlanarak istenilen eskatolojik sonuç gerçekleşmiş olacaktır. Tanrı'nın kazanmasını sağlamak amacıyla Ahûra Mazda'nın tarafını seçmek gerekmektedir. İyiliğin eskatolojik zaferi, yaşamın zaferini gerçekleştirecek ve sonunda insanlığın ölümsüz hâle gelmesi hiç de tesadüf olmayacaktır.

Zerdüş'tiliğe göre insanlık, başlangıçta ideal bir dünyada yaşamak üzere yaratılmıştır. Ancak, Ehrimen'in düşünce ve kuvvetleri nedeniyle kötülüğün dünyaya

girişi, insanların düşünme, konuşma ve hareket etme biçimlerini değiştirmiştir. Zerdüştlük, insanlara iyiyi ve kötüyü seçme özgürlüğü tanımıştır. Ancak, bazı bireylerin doğru tercih yapmadığı gerçeği de mevcuttur. Bu durum, Zerdüş'tün dünyaya ve kötülüğün varlığına dair görüşlerini yansıtmaktadır. Zerdüştlük, tarihsel dönemlerde kötülükten etkilenen insan durumlarını ele alan gerçekçi bir bakış açısına sahip görülmektedir. Seçim yapma özgürlüğü, aynı zamanda iyimser bir perspektif sunmaktadır. Bu, insanların zor koşullara rağmen iyiliği seçme potansiyeline sahip olduklarını göstermektedir. Yaratılışın iyilik eğiliminden uzaklaşmasına izin vermeyen bir anlayış ortaya çıkmaktadır.

Zerdüştlükte dünyanın eskatolojik olarak yenilenmesi aslında bir zorunluluktur. Ancak Frashakereti'nin salt restorasyondan çok daha fazla şeye işaret ettiği de bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Frashakereti kötülüğe karşı basit bir zafer değil, yaratılıştan itibaren ona karşı verilen iyilik mücadelesinin sonucudur. Frashakereti, kozmogoninin başlangıç noktasına dönüş değildir. Bu, tüm yaratılışın yenilenerek sonsuza dek mükemmelleştirilmesi eylemi olarak kabul edilmektedir. Zerdüş'te inancında dünyanın sonuna gelmek, kaçınılmaz bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir. Tanrı Ahûra Mazda'nın kötülüğe egemen olması, kıyametin son sahnesini oluşturur. Kötücül güçlerin yenilmesi de bu süreçte yer alır. Dünya her gün sona hazırlanmaktadır. Ancak kıyamet, bir son değildir. Bu süreç, dünyayı mükemmel hale getirme amacına hizmet eder. İyilerin galip geleceği ve Tanrı Ahûra Mazda'nın hakimiyetinin tesis edileceği öngörülmektedir.

Zerdüştlükte eskatoloji, insanlar için etik bir yol gösterici işlevi görmüş ve bireylerin yaşamlarında iyiliği ve doğruyu tercih etmeleri yönünde güçlü bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bu inançlar, Zerdüştlüğün manevi ve ahlaki temellerini oluşturarak toplumsal ve bireysel davranışlara yön vermektedir.

Bireysel ve evrensel eskatoloji hakkındaki spekülasyonlar Zerdüş'teolojisinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bireysel eskatoloji esas olarak ruhun ölümden sonraki kaderini ele alırken, evrensel olan yeniden diriliş, dünyanın arınması ve dünya tarihinin on ikinci bin yılının sonunda kötülüğün yenilgiye uğratılması gibi nihai olaylarla da ilgilenmektedir. Her iki eskatoloji türü de iyi ve kötü arasında güçlü bir ikilik ile karakterize edilmiştir.

Sonuç olarak Zerdüş'te eskatolojisi, iyi ile kötü arasındaki sürekli mücadeleyi yansıtmaktadır. Bu mücadele sonunda büyük dünya draması sona erecektir. Yaratılıştaki

trajik unsur üzerine son perde inecektir. İyiliğin kötülüğe karşı nihai zaferi sağlanacaktır. İlahi Doğruluk Krallığı kurulacaktır. Tüm bunlar, insanın çabasıyla gerçekleşecektir.

Zerdüştilik inancı kapsamında ulaşılan bazı eskatolojik tespitler şöyle ifade sıralanabilir:

1. Zerdüştilikte ahiret inancı açık bir biçimde yer almaktadır ve öte dünya sonsuzdur.
2. Dünyanın tamamen yok olması, ahiretin ise yepyeni bir mecra olarak varlığını sürdüreceği anlatılmamakta, dünyanın yeniden yaratılmasından (Frashakereti) sürekli bahsedilmektedir.
3. Ölümünden sonra diriliş ve hesap gününe inanılmaktadır, bazı inançlarda olduğu gibi tenasühe/reenkarnasyona rastlanmamaktadır.
4. Ahirete hazırlanma ve dünyanın sonu olayları, kurtarıcılar vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu kurtarıcılar Ūşider, Ūşidermah ve Soşyânt'tır. Diğer dinlerden farklı olarak son kurtarıcı Soşyânt'ın görevi kıyametten sonra da devam etmektedir. Bu bağlamda Soşyânt ölümleri hazırlamakta ve onlara ölümsüzlük iksiri hazırlamaktadır.
5. Diriliş hem beden hem ruhen olacağı gibi bütün ödül ve cezalar da tıpkı dünyadaki gibi maddi ve bedenî olarak hissedilecektir.
6. Ölüm, Ehrimen'in bir zaferi olarak görülmektedir. Buna göre ahiret veya salihlere verilecek mükâfatlar da Ahûra Mazda'nın Ehrimen'e karşı zaferi, ayrıca adalet ve lütfunun bir yansıması olarak kabul edilebilir.
7. Ehrimen'in egemenliğinde bulunan cehennemde arınanlar nihayetinde cennete gideceklerdir,

Eskatolojinin, hem kadim hem de modern dinlerin çoğunda önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Bununla beraber eskatolojinin muğlaklığını da kabul etmek gerekir. Bu çalışmada eskatoloji konusu kadim dinlerden/inançlardan biri olan Zerdüştilik çerçevesinde ele alınmaya çalışıldı. Zerdüştilikteki eskatolojik muhteva ve tema, çalışma boyunca serimlenmeye çalışıldığı gibi diğer dinlerle benzerlikler arz ettiği gibi farklılıklar da barındırmaktadır.

Bu çalışma ile ulaşılan ve ortaya konulmaya çalışılan veriler çerçevesinde, her hâlükârda konunun önemli olduğunu ve daha spesifik çalışmalar için uygun bir zemin teşkil ettiğini söylemek gerekiyor. Konuyu farklı açılardan ele alacak spesifik çalışmaların,

Zerdüştiliğin tarihsel mahiyetini; kültür ve inanç unsurlarını detaylı bir şekilde ortaya koyabilceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekmektedir. Oldukça kadim bir din olan Zerdüştilik günümüzde hâlen varlığını idame ettirmektedir. Din ve inanç unsuru olan bir olgunun yaklaşık dört bin yıla yakın bir süredir varlığının hâlen devam ediyor olması, doğal olarak ilgilenilmeyi hak etmektedir. Söz konusu ilginin sadece kültürel değil; akademik/bilimsel nitelikte olması, toplumların ve bireylerin daha sağlam bilgi kaynaklarına ulaşmasını ve objektif bir şekilde ortaya konulmasına vesile olabilir.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, Ramazan. “Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırma”. *Bilimname* 2 (2011), 3356.
- Ahmedi, Mehrafarin, Rasoul, Reza. “A Research on Zoroastrian Dakhmagozari Rituals Based on Architectural Structure Study of the Zoroastrian Dakhmas”. *The Journal of Archaeological Studies* 12/1 (2020), 1-17.
- Akbar, Ali. “The Zoroastrian Provenance of Some Islamic Eschatological Doctrines”. *SAGE Journals* 49/1 (2020), 86-108.
- Alıcı, Mehmet. *Kadim İran’da Din*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.
- Alıcı, Mehmet. “Mecûsîlik”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 245-269. Ankara: Grafiker, 7. Basım, 2021.
- Alıcı, Mehmet. “Zerdüş’ten Günümüze Mecûsîlik/Zerdüştilik”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. 1/775-800. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Amevenku, Boaheng, Frederick Mawusi, Isaac. *Introducing Eschatology in the African Context*. Ghana: Noyam Publishers., 2021.
- Amuzgar, Jale. *Zeban, Ferheng ve Asture*. Tahran: Muin, 2. Basım, 1387.
- Amuzgar Jale, Teefezuli Ahmed. *Usture-ı Zendegi-yı Zerdüş*. Tahran: Neşr-i Çeşme, 9. Baskı., 1389.
- Ankleteria, Behramgore Tehmurasp. *Zand-i Vohuman Yasht (Commentary on the Vohuman Yasn)*., Bombay, 1957.
- Ankleteria Behramgore Tehmuras., *Zand-Akasihi: Iranian or Greater Bundahishn*. Bombay, 1956.
- Ara, Mitra. *Eschatology: The Genesis and Transformation of a Doctrine in the Indo-Iranian Traditions*. California: (University of California, Berkeley, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Armstrong, karen. *Mitlerin Kısa Tarihi*. İstanbul: Merkez Kitapçılık Yayıncılık, 2005.
- Aştıyani, Celaleddin. *Zerdeşt, Mezdiyesna ve Hukumet*. Tahran: Şirketi Seham-ı İntişar, 7. Basım, 1376.
- Aune, David Edward. *The Cultic Setting Of Realized Eschatology In Early Christianity*. Leiden: E.J.Brill, 1972.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.

- Aydın, Suavi - Emiroğlu, Kudret. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek*. İz Yayıncılık, 2003.
- Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam Yayınları, 2005.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 10., 2004.
- Bonnefoy, Yves. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler, Mitolojiler Sözlüğü*. çev. Levent Yılmaz. Ankara: Dost Kitabevi, 2000.
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism*. Leiden: Brill, 1975.
- Boyce, Mary. "Apocalyptic i. In Zoroastrianism, In Muslim Iran." *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. II/154-160. Newyork, 2011.
- Boyce, Mary. *Ayin-i Zertušt*. çev. Ebulhasan Tehhami. Tahran: İntişarat-ı Nigah, 5. Basım, 1393.
- Boyce, Mary. "Corpse". *Encyclopaedia Iranica*. VI/279-286, 2011.
- Boyce, Mary. "On the Antiquity of Zoroastrian Apocalyptic". *Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies* 47/1 (1984), 57-75.
- Boyce, Mary. *Tarih-i Kîş-i Zertošt*. Tahran: İntişarat-ı Sefi'lişah, 1. Basım, 1377.
- Boyce, Mary. *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*. USA: Brydone Printers Ltd, 1979.
- Bull, Malcolm. *Kıyamet Teorileri*. çev. İbrahim Şener. İzdüşüm Yayınları, 2005.
- Bultman, Rudolf. *Mitoloji ve Hermenötik Sorunu*. çev. Emir Kuşçu Cengiz Batuk. Eskiyei Yayınları, 2013.
- Bultmann, Rudolf. *Tarih ve Eskatoloji*. çev. Emir Kuşçu. Elis Yayınları, 2006.
- Bunner, Kelli. "Eski İran: Zerdüştilik ve Zamanın Sonu". *CAIS Antik İran Çalışmaları*.
- Campbell, Joseph. *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri 3*. çev. Kudret Emiroğlu. İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- Campbell, Joseph. *Doğu Mitolojisi/ Tanrının Maskeleri*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993.
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*. çev. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2007.
- Couliano, Ioan P. - Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. çev. Ali Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

- Çınaroğlu, Menderes. *Türk Kültüründe Eskatoloji Mitlerine Dair Bir İnceleme*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Dalkıran, Merve. *Türkiyede İlahiyat Fakülteleri ve Sosyal Bilimler Menşeli Fakültelerde Yapılan Mitoloji Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Mukayeseli Karşılaştırma, (Yüksek Lisans Tezi)*. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İnsan Yayınları, 1997.
- Demirci, Kürşat, Cenaze, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Dermestter. *Avesta, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. çev. İbrahim Bingöl - Fahriye Adsay. Avesta Basın Yayın, 2012.
- Domenico, Agostini. “Eschatological Seers and Otherworldly Travellers in Zoroastrianism”. *Journal Asiatique* 302/1 (2014), 47-73.
- D.S, Russell. *The Method and Message of Jewish Apocalyptic*. Philadelphia: The Westminster Press, 1964.
- Dumezil, George. *Mit ve Destan*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Dusthah, Celil. *Avesta: Kohenterin Surudha Ve Metinha-yi İrani*. Tahran: İntişarat-ı Morvarid, 1380.
- E. Lynn, Robert. *Eskatoloji, Son Zaman Öğretisi*. ed. İlhan Keskinöz. İstanbul: Bio Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Ehsani-Chombeli, Azadeh. “Universal and Individual Eschatology in Pahlevi Literature and the Babylonian Talmud”. *Ancient Iranian Studies* 1/1 (2023), 29-50.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına kadar*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-II, Gotama Budha’dan Hristiyanlığın Doğuşuna*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea. *İmgeler ve Simgeler*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı, 2. Basım, 2017.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal-Dışı Dinin Doğası*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

- Eliade, Mircea. *Mitler, Rüyalar Ve Gizemler*. çev. Cem Soydemir. Ankara: Doğubatı, 2017.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. çev. Sema Rifat. İstanbul: Om Kuram Yayınları, 2001.
- Ellwood, Robert S, Alles Gregory. *The Encyclopedia of World Religions (Revised Edition)*. Newyork: Infobase Publishing, 2007.
- Ensari, Behmen. *Zerteşt ve Zerteştiyan*. Tahran: İntişarat-ı Erven, 1. Basım, 1396.
- Erbaay, Erdoğan. “Eskatoloji”. *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. 5/658-665. Ankara: Ebabil Yayınları, 2007.
- Eryiğit Bader, Ynur. *Beklenen Kurtarıcı İsa ve Mehdi*. İstanbul: Mana Yayınları, 2023.
- Farhid, Tara. “Zoroastrian Eschatology Influence on Judaism”,
https://www.academia.edu/6933752/Zoroastrian_Eschatology_Influence_on_Judai
- Firdevsi, Şahnâme. çev. Necati Lugal. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013.
- Frâveşi, Behram. *Cihân-ı Fraveri*. Tahran: İntişarat-ı Fraveher, III., 2009.
- Gignoux, Fig. Ârda Virâf. *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. II/356-357. New York, 1986.
- Gignoux, Fig. “Arda Wiraz”. *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater, 1986.
<https://www.iranicaonline.org/articles/arda-wiraz-wiraz>
- Gnoli, Gherardo. *Zeman ve Zadgah Zerteşt*. çev. Seyid Mensur Sucad. Müesesei İntişarat-ı Agah, 3. Basım, 1400.
- Gönen, Yavuz. “Eskatoloji ve Din Ekseninde Kıyamete Dair Anlatılar”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10/32 (2022), 82-90.
- Guthrie, Kenneth Sylvan Launfal. *The Hymns of Zoroaster, usually called the Gâthas*. London: George Bell and Sons; Brooklyn: Comparative Literature Press., 1914.
- J. Sharpe Eric, *Dinler Tarihinde Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmet Güç . Bursa: Litera, 1. Basım, 200M.S.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *İslam Ansiklopedisi*. 28/279-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. “Mecusilik”. *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 507-527. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Mecusilik*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Gündüz, Şinasi. *Mitoloji İle İnanç Arasında*. ed. Cengiz Batuk. Samsun: Etüt Yayınları, 1. Basım, 1998.

- H. Antia, Kersey. "Zarathushti view of death and the afterlife". *Fezana Journal* - Winter 18 (Zemestan 2005), 32-36.
- Haldun, İbn. *Mukaddime*. ed. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2023.
- Hamidullah, Muhammed. *Sorunlar Sorular ve Cevaplar*. çev. Zahit Aksu. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Hâncerî, Hüdâdad. *Bîneş Zerteşt*. Tahran: Pejîhende, 2. Basım, 1380.
- Haug, Martin. *Essays on The Sacred Language, Writings, and Religion of The Parsis*. ed. West. Bombay, 1884.
- Hebib-i Nejad, Reza - Heyati, Fatime. "İntizar-ı Zuhur Münci Axerülzeman Der Edyan-ı İlâhi (Zerteşt, Yehud, Mesihet)". *Parse*, 27 (1395), 27-50.
- Heredot. *Heredot Tarihi*. çev. Burcu Uzunoglu. Ankara: Panama Yayınları, II., 2023.
- Hinnels, John. R. *Şinaht-i Esâtîr-i Îrân*,. çev. jale Amuzgae. Tahran: Çapı-ı Behmen, 1. Basım, 1388.
- Hinnels, John. R. "Zoroastrian Saviour Imagery and Its Influence on the New Testament". *Numen* 16 (1969), 161-185.
- Hintze, Almut. "Defeating Death: Eschatology in Zoroastrianism, Judaism and Christianity". *Irano-Judaica* VII. (2019), 23-72.
- Hintze, Almut. "Fraso-Kereti". *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. 10/190-192,
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Horne, Charles F. *The Sacred Books and Early Literature of the East*,. Newyork, London, 1917.
- Hurşidabad, Destur. *Danestniha-i Âyin-i Zerteşti*. Tahran: Sazman-ı Çap-e Hâce, 1358.
- Hurşidyan, Erdeşir. *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*. İntişarat-ı Fraveher, II., 2008.
- Hurşidyan, Erdeşir. *Pâsoh bı Porseşhâ-yı Din-i Zertoştîyan*. Tahran: İntişarat-ı Fraveher, 1387.
- Işıl Altun, Menderes Çınaroğlu. "Tarihin Sonu Olgusu Ve Eskatologya Mitleri". *Milli Folklor* 16/128 (2020), 2840.
- İsfehani, Rıza. *İran, Ez-Zerteşt Ta Kıyamha-i İran*. Tahran: Elham-Danışgah-ı Tahran, 1. Basım, 1366.
- Jackson, A. V. Williams. *Persia Past And Present A Book Of Travel And Research*. London: Macmillan Company, 1906.

- Jackson, A. V. Williams. "The Ancient Persian Doctrine of a Future Life". *The Biblical World* 8/2 (1896), 149-163.
- Jackson, A.v. Williams. "'The Ancient Persian Doctrine of a Future Life'." 8/2 (1893),
- Jackson, A.v. Williams. *Zoroaster The Prophet of AncientT Iram*. London: The Macmillan Company, 1899.
- Jamasp. *Jamasp Namak ("The Book of Jamaspi")*. çev. Jıvanji Jamshedji Modi, 1903.
- Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Kakouris, Georgios. "Frashakereti: Restoring the Creation from a Zoroastrian
- Kayabaş, Onur Alp. "Türk Mitolojisinde Eskatoloji Mitleri". *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Kültür ve Edebiyat Drgisi* 22/86 (ts.), 167-180.
- Kellens, J. "Avesta Maddesi". *Encyclopedia Iranica*. ed. Ehsan Yarşater. 3.cilt/35-44.
- Khani,Ghasemi Razmjooee, Gholnar Ghal'e, ParvinShahram. "Immortals In Ancient Iranian Myths". *Transoxiana Journal Libre de Estudios Orientales*.
- Kıyak Abdulkadir, Taş Yakup. "Hristiyanlıkta Eskatoloji Mitleri". *Ortadoğu ve Göç Araştırmaları Dergisi, (Journal of Middle East and Migration Studies)* 1 (2022), 49-76.
- Kreyenbroek, Philip G. "Millennialism and Eschatology in the Zoroastrian Tradition". *Jmaging the End: Visions of Apocalypse from the Ancient Middle East to Modern America*. ed. Abbas Amanat,Bernhardsson Magnus. 33-56. London, New York: Tauris Publishers, 2002.
- Kur'an-ı Kerim, Meali, Haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez,Sadrettin
- Gümüş, DİB Yay., Ankara 2014
- Kurtuluş, Rıza. "Keyâniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/345-346. İstanbul.
- Kuşçu, Emir. *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*. Ankara, 2011.
- Kürşat, Demirci. "Cenaze". *Türkiye Siyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VII./353-354. İstanbul, 1993.
- Kutsal Kitap, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları. 2008
- Lıssner, Ivar. *Uygurlık Tarihi*. çev. Adli Moran. İstanbul: Nokta Kitap, 5. Basım, 2008.

- Malinowski, Bronislaw. *İlkel Toplum*. çev. Hüseyin Portakal. Öteki Yayınevi, 1. Basım, 1988.
- Maneckji Nusservanji, Dhalla. *History of Zoroastrianism*. Newyork: Oxford University Press, 1938.
- Mazdapur, Ketayûn. *Zertoştıyan*. Tahran: Defter-i Pejûheşhây-ı Ferhengî, 2003.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüş*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 1. Basım, 2019.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 1. Basım, ts.
- Mehrin, Mehrdad. *Âşavehiştâ ya Peyam-ı Zerdest*. Tahran: Sazman-ı İntişarat-ı Fraveher, 4. Basım, 1354.
- Menuçehr-i, Goşnajaman. *Dadestan-ı Denig*. çev. Edward William West. Oxford
- Menûçehrpur, Menûçehr. *Bîdanîm U Serbîlind Başîm*. Tahran: İntişarat-ı Fravaheer, 4. Basım.
- Mills, Lawrence H. *Avesta Eschatology Compared With The Books of Daniel and Revelations*. London: The Open Court Publishing Company, 1908.
- Moazami, Mahnaz. "Millennialism, Eschatology, and Messianic figures in Iranian Tradition". *Journal of Millennial Studies* 2/2 (2000), 1-16. F
- Modi, Jivanji Jamshedji. *The Funeral Ceremonies of The Parsees*. Bombay: Britids India Pres, IV., 1928.
- Mole, M. *İran- ı Bastan*. çev. Jale Amuzgar. Tahran: İntişarat-ı Tus, 1363.
- Moore, George Foot. "Zoroastrianism". *The Harvard Theological Review* 5/2 (1912), 180-226.
- Mostafavi, Ali Asgar. "Saoşyant". Tahran: İntişarat-ı Ümid-e Sehn, 1397.
- Moulton, Moulton, James Hope. "The Zoroastrian Conception of a Future Life". *Journal of The Transactions of the Victoria Institute* 47 (1915), 233-252.
- Muin, Muhammed. *Mezdiyesna ve Edebi Parsi*. Tahran: İntişarat-ı Danışgah-ı Tahran, 4. Baskı., 1374.
- Müller, F. Max (ed.). *The Sacred Books of the East*. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Müller, F. Max (ed.). *The Sacred Books of the East, The Zend Avesta II*. Oxford Clarendon Press, 1883.
- Nevfel Akyar, Süleyman Sayar. "Zerdüşî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 57-83.

- Nigosian, Solomon .ALexander. *The Zoroastrian Faith Tradation And Modern Research*. London: Mc Gill-Queen's University Press, 1993.
- Niknam, Kuruş. *Kenkâşî Ber Zndigiyi û Endîşe-i Zertoşt*. Tahran: Mektebet'ül A'sriye, 2009.
- Olmstead, A.T. *History Of The Persian Empire*. Chicago-London: The University Of Chicago Pres, 1948.
- Oymak, İskender. "Mecûsîlik". *Dinler TarihiI-II*. 321-368. İstanbul: Lisans, 1. Basım, 2018.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2014.
- Özer, Osman. "Huma/Homa/Homma Adı Üzerine Bir İnceleme". ", *Uluslararası Filoloji Bengü Dergisi* 2/1 (2022), 42-47.
- Özkan, Ali Rafet. "Din Mitoloji İlişkisi". *Ekev Akademi Dergisi* 11 (2022), 9-20.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*. İstanbul: Nun Yayınları, 1994.
- Pettazoni, Rafaella. Tanrıya Dair, der. ve çev.Fuat Aydın, istanbul: İz yayıncılık, 2002.
- Peterson, Josep H. (ed.). *Sacred Books of the East.The Selections of Zadsparm(Vızidagiha-i Zadspram)*. çev. Edward William West. London: Oxford University Press, 1995.
- Peterson, Josep H. *Zoroastrian prophecies*, 1997. <https://www.Avesta.org/zcomet.html>
- Purdavud. "Soşyânt, Mevud-u Mazdeyesna". *Soşyânt*. Tahran: Hürremşah,
- Purdavud, İbrahim. *Kohenterin Kitab-ı Asimani der zeman-ı İran Bastan Avesta*. tahran: Dünya Kitap, 8. Basım, 1389.
- Rahim, Afîfî. *Esâtîr -ü Ferheng-i Îrân*. Tahran: İntişarat-ı Tus, İkinci Baskı., 1375.
- Ramelli, L.E. Ilaria. "Christian Apokatastasis and Zoroastrian Frashgird: The Birth of Eschatological Universalism". *Religion and Theology* 3-4/24 (2017), 350-406.
- Rose, Jenny. *Zoroastrianism: An Introduction*. I.B. Tauris, 2011.
- Rosenberg, Donna. *Dünya Mitolojisi*. çev. Kudret Emiroğlu Kolektif Ali Tartanoğlu. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2003.
- Rousseau, Herve. *Dinler -Tarihi ve Sosyal İncelemeler*. çev. Osman Pazarlı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

- Royo, Laura Castro. "May that time never come: el mito del Fin del Mundo y la Renovación en el Zoroastrismo". *Actas del VI congreso de la Sociedad Española de Iranología*, 6 y 7 de octubre de 2016, 2019, pp. 149-164.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Fakülte Kitabevi, 2011.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. "Mecusî Dini'nde Mehdî İnancı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 1-7.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. "Mehdi". *DİA*. C. XXVIII. İstanbul, 1999.
- Sayım, Huzeyfe, "Zerdüştilik'de Kozmogoni ve Yaratılış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. I, sy. 16 (2004), 91-101.
- Schimmel, Annemarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Külliyyat, 2. Basım, 2017.
- Schimmel, Annemarie. *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 20014.
- Shaked, Shaul. *Dualism In Transformation*. London: School of Oriental and African Studies., 1994.
- Shaked, Shaul. "Zerdüştilik Eskatolojisi". *Encyclopaedia Iranica*. VIII. 565-569,
- Shaked, Shaul. *Zoroastrianism, A Collection of Articles from the Encyclopedia Iranica*. ed. Mahnaz Moazami. New York, 2016.
- Shaki, Mansour. "Duzağ". *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. VII/613-615. New York, 2011.
- Sivrioğlu, Töre. *Avesta Dili Grameri ve Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2015.
- Skjærvø, Prods Oktor. *Introduction to Zoroastrianism*, 2005.
- Skjærvø, Prods Oktor. "Kerdir". *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. XV/608-628. New York, 2012.
- Skjærvø, Prods Oktor. *The Spirit Of Zoroastrianism*. New Haven and London: Yale University Press, 2011.
- Stausberg, Michael. "On the Study of Zoroastrianism". *Numen* 55 (2008), 561-600.
- Sular, Mehmet Emin. *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Sular, Mehmet Emin. "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2017), 181-204.
- Sular, Mehmet Emin. *Modern İran'da Zerdüştiler*. Eskiyei Yayınları, 2019.

- Sular, Mehmet Emin. *Zerdüştilerde İbadet ve Gelenekler*. Peywend, Van., 2021.
- Sular, Mehmet Emin. *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Şehristani, Muhammed eş-. *Milel ve Nihal / Şehristani*. çev. Mustafa Öz. Litera Yayıncılık, 2019.
- Şehzâdi, Rustem. *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Môbed-i Môbedan Rustem Şehzâdi*. Tahran: Sazmân-ı Çâp-ı Hevaci, IV., 1380.
- Şeriati, Ali. *Dinler Tarihi*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr, 7. Basım, 2019.
- Taraporewala, Irach J. I. *Zerdüş Dini / Zerdüş'tün Gâthaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*. çev. Nice Damar. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2002.
- Tarlan, Ali Nihat. *Zerdüş'tün Gâthaları*. Ketebe Yayınevi, 2022.
- Taş,Kıyak, Asim, Abdulkadir. “Zerdüştilikte Yaratılış ve İlk İnsan Gayomerd”. *Asos Journal* 157 (2024), 61-74.
- Teffazuli, Ahmed. “Dadestan- Minoye Xired”. *Encyclopaedia Iranica*. VI/554-555, 1993.
- Tessmann, Anna. *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. ed. Michael Stausberg - Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina. Chichester: Wiley-Blackwell, 1. Basım, 2015.
- Tevfikî, Hüseyin. *Büyük Dinleri Tanımak*. İstanbul: el- Mustafa, 2013.
- Tıgılı, Asiye. *Zerdüş*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Tökel, Dursun Ali. “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”. *Milel ve Nihal* 6/1 (2009), 165-193.
- Turner, Alice K. *Cehennemin Tarihi*. çev. Ayhan Sargüney. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Tümer, Günay. *Biruni'ye Göre Dinler Ve İslam Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Tümer, Günay vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 12. Basım, 2021.
- Ûşideri, Cihangir. *Danışname-i Mezdiyesna*. Tahran: Neşri Merkez, 2. Basım, 1378.
- Vahidî, Hüseyin. *Şînâht- ı Zertoşt*. Tahran: Neşr-i ilim, 1389.
- West, Edward William. *Denkard, Book 9*. London: Oxford University Press, 1897.
- Menog-i Khrad (The Spirit of Wisdom) Sacred Books of the East*. çev. Edward William West. 24 Cilt. London: Oxford University Press, 1885.

- West, Edward William. *Pahlavi texts, II. The Dâdistân-î dînîk and the Epistles of Mânûshkîhar (The Sacred Books of the East, XVIII)*. London: At The Clarendon Press, 1882.
- West, Edward William. *The Bundahishn ("Creation"), or Knowledge from the Zand*. London: Oxford University Press, 1897.
- West, Edward William. *The Bundahishn ("creation") or Knowledge from the Zand*. 5 Cilt. Oxford University Press, 1987. <https://www.Avesta.org/mp/bundahis.pdf>
- Sacred Books of the East, Menog-i Khrad*. çev. EW West. Oxford University Press, 1885.
- Yasa, Metin. "İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler". *Din ve Hayat Dergisi* 6 (2012), 12-16.
- Yehhaki, Muhammed Cafer. *Ferheng Esatir ve Dastanvareha Der Edebiyatı Farisi*. Tahran: Ferheng-i Muassır, 4. Basım, 1376.
- Yıldırım, Nimet. *Ardâvîrâfname, Cennet Araf ve Cehennem*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. Kabalcı Yayınları, 2008.
- Yıldırım, Nimet. *İran Kültürü Zerdüş'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*. Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Yitik, Ali İhsan. "Vedalar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/593-594. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, 2012.
- Yonar, Gönül. *Kıyamet Mitolojileri Kurtla Kıyamete Kalmak*. Ötüken Neşriyat, 2019.
- Zeahner, R.C. *The Teaching of The Magi*. Newyork Oxford University Press, 197
- Zeahner, R.C. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, Phoenix Press, 2003.

İnternet Kaynakları

- <https://www.Avesta.org/> "Zerdüş Arşivleri. E.T. 08.06.2024
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Khvarenah#> E.T. 12.11.2024
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Avatar> E.T 13.10.2024
- <https://www.iranicaonline.org/articles> 16.10.24
- [https://tr.wikipedia.org/wiki. Çerokiler](https://tr.wikipedia.org/wiki/Çerokiler). E.T. 04/11/2024
- <https://tr.wikipedia.org> E.T.04.11.2024
- <https://www.iranicaonline.org/> E.T 10.10.2203

https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hyde E.T. 23/06/2024

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Elburz>. E.T 23.07.2024

www.iranicaonline.org/articles Encyclopaedia Iranica, Getig ve Menog maddesi:./E.T
23.08.2024

